

ביסוס תשתית להערכה ומדידה איכותנית של עוני בישראל

דו"ח מחקר סופי
מספר מחקר 15911

חוקרת ראשית: ד"ר עינת לביא
עוזרת מחקר ראשית: אסיה קוגן-לויפרמן
סייעה בכתיבת והפקת הדו"ח המסכם: אופק אדרי

מחקר זה מומן על ידי קרן המחקרים של הביטוח הלאומי

החוג לשירותי אנוש
והמרכז הבינתחומי לחקר העוני וההדרה חברתית

אוניברסיטת חיפה

תודות

מחקר חשוב זה לא היה מיושם ללא המימון של המוסד לביטוח לאומי. על כן, תודה עיקרית למינהל המחקר והתכנון של הביטוח הלאומי. תודה גם לרשות המחקר של אוניברסיטת חיפה על הסיוע בניהול תקציב המחקר.

תודה לעמיתי למרכז הבינתחומי לחקר העוני וההזרה החברתית באוניברסיטת חיפה, ובמיוחד לפרופ' רוני סטריאר ולד"ר אסף לבנון, על הליווי האינטנסיבי, העצות והתמיכה לאורך שנות המחקר.

מחקר איכותני רחב היקף שכזה, לא יכול לצאת לפועל ללא עזרתם של עוזרות ועוזרי מחקר רבים, אשר סייעו בגיוס מרואיינים/ות, ביצוע הראיונות, וקידודם. תודה לכל אלה על העבודה המסורה והרגישה. תודה מיוחדת לאדלין דלאל, מדלן שמשום, אילנה בר סבג, רואן כעביה ונורית קנטרוביץ. תודתי נתונה במיוחד לעוזרת המחקר הראשית אסיה קוגן-לויפרמן, שליוותה את המחקר מתחילתו ועד סופו, ותרמה רבות לקידומו. תודה לאופק אדרי שסייעה רבות בישורת האחרונה של המחקר, ועזרה בכתיבתו והפקתו של דו"ח זה.

לבסוף, אני אסירת תודה לכל הנשים והגברים שנטלו חלק במחקר, הסכימו לשתף אותנו בחוויותיהם האישיות, וחשפו לפנינו מגוון רחב ומעמיק של ההתנסות בחיים בעוני. מחקר זה בוצע על מנת להשמיע את קולם, ולאפשר לניסיונם ללמד אותנו את הדרכים לניסוח מדיניות מדויקת יותר למניעת וצמצום העוני, במיקומים חברתיים שונים.

תוכן עניינים

8	תקציר
12	מבוא
14	רקע תיאורטי - ידע עוני קיים : תיאורטיזציה, הערכה ומדידה
14	הסברים קיימים לעוני
17	הגדרות ומדידה של עוני
20	עוני בחיי היום-יום : היבטים מרכזיים
21	הון כלכלי
23	רמת מחייה ומיקוד בדיור
23	הון אנושי
24	הון חברתי
25	עוני חברתי
26	תעסוקה : שינויים בשוק העבודה ותעסוקת עוני
29	עוני ומדידתו בישראל
31	המחקר הנוכחי : ביסוס מדד איכותני למדידה והערכת הסיכון לעוני
33	עוני בקרב אוכלוסיות דמוגרפיות ומיקומים חברתיים שונים בישראל
33	עולים יוצאי אתיופיה
34	עולים יוצאי ברית המועצות לשעבר
34	קשישים
35	תושבי הפריפריה
36	חרדים
36	ערביי ישראל
37	משפחות עצמאיות – אמהות חד הוריות
39	מתודולוגיה : מחקר איכותני שיטתי
40	בסיס למדידה איכותנית של עוני
41	מדגם
44	כלי המחקר
45	איסוף נתונים – הליך המחקר
45	קריטריונים להשתתפות במחקר
45	גיוס המרואיניים/ות
47	ניתוח

49	ממצאים
49	נקודת ההתחלה : חוסר התאמה בין הכנסות להוצאות
61	היבטים מרכזיים בהקשר סיכון גבוה לעוני
61	שוק עבודה פוגעני לעובדים הנמצאים בתחתיתו
61	עבודה שאינה מאפשרת חילוץ מעוני
61	תעסוקה קשיחה
62	בן משפחה חולה
63	חובות קודמים
64	בירוקרטיה בעייתית
	קשיים רגשיים הקשורים במצב הכלכלי, המעמיקים את המצוקה ומונעים היחלצות מהעוני
66	מהעוני
68	גורמי סיכון מרכזיים לעוני, לפי קבוצות אוכלוסייה
68	חרדים
68	השכלה שאינה מספקת
68	מגוון מצומצם של אפשרויות עבודה הקשור לסגנון החיים החרדי
70	הוצאות טיפול גבוהות בילדים
70	גורמי סיכון פחותים
70	היעדר חובות, או יכולת ללקיחת הלוואות בתנאים נוחים
71	מעט גילויים של קשיים רגשיים, במיוחד מעט לחץ ודאגה
71	משפחה רחבה ובני זוג
72	תמיכת גופים חיצוניים
74	עולים יוצאי ברית המועצות
74	אפליה הקשורה במוצא
75	חוסר יכולת למצוא עבודה במקצוע שנלמד במדינת המקור
76	אי ידיעת השפה העברית
79	עולים יוצאי אתיופיה
79	אי מיצוי זכויות חברתיות עקב חוסר היכרות עם המערכת
80	אפליה על בסיס אתני בתעסוקה
81	מגוון עבודות מצומצם, בעיקר בתחתיתו של שוק העבודה
82	מגורים בפריפריה
83	מחסור ברשתות חברתיות בעלות הון חברתי

83.....	דיוור הומוגני שאינו מאפשר הגדלת הון חברתי ואחר
85.....	ערבים
85.....	אפליה על בסיס אתני
86.....	מגוון עבודות מצומצם
87.....	מגורים בפריפריה
89.....	עבודות פיזיות שגורמות לקשיים פיזיים וחוסר יכולת להתפרנס
90.....	שוק עבודה סגור עבור עובדים בעבודות פיזיות בגילאים מבוגרים
91.....	ישראלים יהודים ותיקים לא חרדים
91.....	היעדר תמיכות ספציפיות
92.....	משכורת לא מספקת – עבודת עוני
94.....	תת קבוצות החשופות במיוחד לעוני
94.....	אמהות חד הוריות יהודיות
94.....	מחויבויות הטיפול אינן עולות בקנה אחד עם תעסוקה המאפשרת היחלצות מהעוני
96.....	הוצאות רבות על טיפול בילדים, המונעות תעסוקה
96.....	אפליה על בסיס מצב משפחתי
97.....	חוסר יכולת להתקדם בעבודה או לרכוש השכלה
97.....	קשיים רגשיים שאינם מקבלים מענה, אין תמיכה משפחתית
98.....	חובות בשל בני זוג קודמים
99.....	אמהות חד הוריות ערביות
99.....	מטפלות עיקריות ומפרנסות עיקריות
99.....	פיקוח משפחתי הדוק
100.....	קשיים רגשיים וחוסר יכולת לפרנסה מספקת
102.....	קשישים
102.....	שוק עבודה לצעירים בלבד - אפליה על בסיס גיל
	קושי להשתלב בתעסוקה בגיל מבוגר במיוחד עבור נשים שהיו זמן רב מחוץ לשוק
103.....	התעסוקה
104.....	קשיים פיזיים שאינם מאפשרים המשך עבודה או מגבילים בעבודה
104.....	הוצאות גבוהות תלויות-גיל שאינן עומדות בהתאמה להכנסות
105.....	תזונת עוני
	תשתית למדידה והגדרה איכותנית של עוני: סיכום המחקר בשלב הנוכחי, ומפת דרכים לשלב
106.....	הבא

108	המלצות ראשוניות למדיניות
108	חרדים
109	עולים יוצאי ברית המועצות לשעבר
110	עולים יוצאי אתיופיה
111	ערבים
112	יהודים ותיקים לא חרדים
113	אמהות חד הוריות יהודיות וערביות
114	אמהות חד הוריות ערביות
115	קשישים
116	בדידותם של החיים בעוני וחשיבות הקמתם של ארגונים תומכים, קידום הקמת גופים קהילתיים וחברה אזרחית
118	מקורות
132	נספח א': פרוטוקול הראיון הבסיסי

רשימת לוחות

- לוח 1 : אב טיפוס חד הורית, יהודייה חילונית, מרכז 51
- לוח 2 : אב טיפוס חד הורית, יהודייה חילונית, פריפריה 52
- לוח 3 : אב טיפוס חרדית, נשואה, מרכז 53
- לוח 4 : אב טיפוס קשישה, יהודייה ותיקה חילונית, נשואה 54
- לוח 5 : אב טיפוס אשה ממוצא אתיופי, נשואה, פריפריה 55
- לוח 6 : אב טיפוס חד הורית, מוצא אתיופי, פריפריה 56
- לוח 7 : אב טיפוס ערביה, נשואה, מרכז 57
- לוח 8 : אב טיפוס ערביה, חד הורית, פריפריה 58
- לוח 9 : אב טיפוס ערביה, חד הורית, מרכז 59
- לוח 10 : אב טיפוס יהודייה, חילונית, נשואה, מרכז 60

תקציר

מטרתו של המחקר המוצג בדו"ח זה, הינה להציע תשתית לבחינה איכותנית מעמיקה של הסיכונים לעוני, בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות בישראל. תשתית זו מבוססת על מחקר איכותני רחב היקף, שבחן את חוויות היומיום של אנשים החיים בעוני, במיקומים חברתיים שונים.

היקפי העוני ואי השוויון החברתי בישראל נמצאים בעלייה מתמדת. על אף שיפור קל במדדי העוני של אוכלוסיות שונות בשנים האחרונות, שיעור האנשים החיים בעוני בישראל הינו גבוה ביותר. קבוצות שונות באוכלוסייה מתאפיינות אף בשיעורי עוני גבוהים משיעור העוני הכללי, כגון חרדים, ערבים, אמהות חד הוריות, מהגרים ועוד. דהיינו, תמונת העוני בישראל, כפי שבאה לידי ביטוי במדדי העוני הרשמיים, משקפת בנוסף גם שוני במשתנים חברתיים-כלכליים בקרב קבוצות אתניות ודתיות שונות, כמו גם במיקומים גיאוגרפיים שונים.

בנוגע למדידה והערכה של עוני, ישראל נוקטת בשיטות מסורתיות לכימות והערכת מספרם של משפחות, נפשות וילדים החיים בעוני. אלה משמשות, בין היתר, לקביעת מדיניות שמטרתה צמצום העוני. אולם, לא קיימת תשתית להבנה איכותנית שיטתית של הסיכונים לכניסה לעוני, כמו גם לחוסר היכולת להיחלץ מהעוני. במיוחד, חסרה בחינה מעמיקה של הדרכים בהן הסיכונים לעוני עשויים להשתנות בין קבוצות אוכלוסייה שונות. בדומה לארצות רבות, מומחי עוני בישראל, הן באקדמיה והן מחוצה לה, קוראים זה שנים רבות לשינוי בשיטות מדידת העוני, ובעיקר להרחבת הדרכים בהן אנו חוקרים ומבינים עוני. המחקר המוצג בדו"ח הנוכחי מציע תשתית חדשה להבנה ומדידה של עוני. זאת, על ידי שימוש במתודה איכותנית, המנכיחה את גורמי הסיכון לעוני, בקרב קבוצות דמוגרפיות החשופות במידה גבוהה לעוני, כמו גם בקרב תת-קבוצות המאופיינות בשיעורי עוני גבוהים יחסית.

נתוני המחקר מבוססים על ממצאים מראיונות עומק מובנים למחצה, שהתקיימו עם 320 משתתפים, מחמש קבוצות אוכלוסייה בישראל, החשופות לעוני במידה גבוהה והמאופיינות בסוגי עוני שונים: חרדים, עולים יוצאי ברית המועצות לשעבר, עולים יוצאי אתיופיה, ערבים, ויהודים ותיקים לא חרדים. כמו כן, בכל מיקום דמוגרפי נבחנו שלוש תת קבוצות עיקריות המאופיינות על ידי עוני גבוה: משפחות חד הוריות, קשישים, וכאלה המתגוררים בפריפריה. פרוטוקול הריאיון כוון לבחינה מקיפה של התנסותם של אנשים החיים בעוני בתחומים שונים. מסד הנתונים הכולל שנאסף מכיל כ-8,000 עמודים מתומללים.

לצורך דו"ח זה, נעשה מיפוי של הסיכונים העיקריים לעוני. ניתוח הממצאים העלה כי ישנם מספר גורמים עיקריים המעלים את הסיכון לעוני, ואשר לרוב עולים בקנה אחד עם גורמי הסיכון המוכרים בספרות עד כה. יחד עם זאת וחשוב מכך, ניתוח שהתמקד בקבוצות דמוגרפיות ספציפיות תוך פילוח לתת קבוצות על בסיס מצב משפחתי, גיל, מגדר ומקום מגורים, העלה כי כל קבוצה שכזו שונה מהותית בהיקף ובעומק הסיכון, עבור כל גורם.

עיקרם של הממצאים:

גורמים שעלו כמרכזיים בהקשר סיכון גבוה לעוני, מעל ומעבר לקבוצות השונות

- שוק עבודה פוגעני לעובדים הנמצאים בתחתיתו: עבודה שאינה מאפשרת חילוץ מעוני, ותעסוקה קשיחה
- בן משפחה חולה
- חובות קודמים
- בירוקרטיה בעייתית: בירוקרטיה מסובכת מדי וויתור על קבלת הזכויות, ואי התאמה בין זכויות לבין עבודה
- חוסר יכולת להישען על רשתות חברתיות
- קשיים רגשיים הקשורים במצב הכלכלי

גורמי סיכון מרכזיים בקרב חרדים

- השכלה שאינה מספקת
- מגוון מצומצם של אפשרויות עבודה הקשור לסגנון החיים החרדי
- הוצאות טיפול גבוהות בילדים

גורמי סיכון מרכזיים בקרב עולים יוצאי ברית המועצות לשעבר

- אפליה הקשורה במוצא
- חוסר יכולת למצוא עבודה במקצוע שנלמד במדינת המקור
- אי ידיעת השפה העברית
- עבודה לאחר גיל פרישה

גורמי סיכון מרכזיים בקרב עולים יוצאי אתיופיה

- אי מיצוי זכויות חברתיות עקב חוסר היכרות עם המערכת
- אפליה בתעסוקה על בסיס אתני
- מגוון עבודות מצומצם, בעיקר בתחתיתו של שוק העבודה

- מגורים בפריפריה
- מחסור ברשתות חברתיות בעלות הון חברתי
- דיור הומוגני שאינו מאפשר הגדלת הון חברתי ואחר

גורמי סיכון מרכזיים בקרב ערבים

- אפליה על בסיס אתני
- מגוון עבודות מצומצם
- מגורים בפריפריה
- עבודות פיזיות שגורמות לקשיים פיזיים וחוסר יכולת להתפרנס
- שוק עבודה סגור עבור עובדים בעבודות פיזיות בגילאים מבוגרים
- גורמי סיכון מרכזיים בקרב ישראלים יהודים ותיקים לא חרדים
- היעדר תמיכות ספציפיות
- משכורת לא מספקת – עבודת עוני

גורמי סיכון מרכזיים בקרב אמהות חד הוריות יהודיות

- מחויבויות הטיפול אינן עולות בקנה אחד עם תעסוקה המאפשרת היחלצות מהעוני
- הוצאות רבות על טיפול בילדים, המונעות תעסוקה
- אפליה על בסיס מצב משפחתי
- חוסר יכולת להתקדם בעבודה או לרכוש השכלה
- קשיים רגשיים שאינם מקבלים מענה, אין תמיכה משפחתית
- חובות בשל בני זוג קודמים

גורמי סיכון מרכזיים בקרב אמהות חד הוריות ערביות

- מטפלות עיקריות ומפרנסות עיקריות
- פיקוח משפחתי הדוק
- קשיים רגשיים וחוסר יכולת לפרנסה מספקת

גורמי סיכון מרכזיים בקרב קשישים

- שוק עבודה לצעירים בלבד - אפליה על בסיס גיל
- קושי להשתלב בתעסוקה בגיל מבוגר, במיוחד עבור נשים שהיו זמן רב מחוץ לשוק העבודה
- קשיים פיזיים שאינם מאפשרים המשך עבודה או מגבילים בעבודה
- הוצאות גבוהות תלויות-גיל שאינן עומדות בהתאמה להכנסות
- תזונת עוני

בהתבסס על ממצאים אלה, הטענה העיקרית המוצגת בדו"ח זה היא כי בבואנו להעריך ולמדוד עוני, ובהמשך לכך – להציע מדיניות המכוונת לחילוץ מעוני, לא ניתן להתייחס לכל האוכלוסיות החיות בעוני כמקשה אחת. גם בקרב החיים והחיות בעוני, יש אוכלוסיות המתאפיינות בגורמי סיכון שונים, ובמיוחד, ביכולת מועטה יותר להתמודד עם גורמי סיכון אלה. היענות מתאימה מצריכה סל רחב של תמיכות מסוגים שונים. לצד זאת, ישנן אוכלוסיות אשר גורמי הסיכון לעוני בקרבן מועטים יותר, או כאלה אשר מענה לגורם עיקרי עשוי לסייע להן להיחלץ בקלות יותר מאחרות מעוני. חלקו האחרון של הדו"ח מציג מספר המלצות ראשוניות למדיניות-מבוססת עדויות, המתאימה לצרכים שעלו מהראיונות, תוך דיוקה לשוני בין קבוצות.

יש לציין כי הנתונים למחקר זה נאספו ברובם לפני מגפת הקורונה, ובחלקם במהלכה. מגמות אי השוויון שהתעצמו עקב המגפה מעידות על כך שגם אלה החיים 'קרוב לעוני', ואף מעט הלאה מכך ולכיוון מעמד הביניים, חשופים במידה רבה לעוני ומצוקה כלכלית. לכן, הבנת גורמי הסיכון לעוני ודיוק המאמצים להפחתתם, מקבלים חשיבות גדולה אף יותר בתקופה בה ההפרדה בין 'עניים' לבין אלה שאינם עניים, הולכת ומטשטשת.

מסגרת הזמן והמשאבים שהוקצו למחקר זה, אינם מספיקים על מנת לבחון באופן מעמיק את כל המידע שהתקבל מהראיונות, וזו גם לא הייתה מטרתו. תרומתו לידע העוני הקיים וחשיבותו העיקרית טמונות בהעמדת תשתית לבחינה והבנה איכותנית של עוני. חילוץ גורמי הסיכון העיקריים לעוני בקרב קבוצות האוכלוסייה השונות מהווה צעד ראשון להערכת הדרכים בהן חווית העוני משתנה בהתאם למשתנים דמוגרפיים שונים. דהיינו, דו"ח מסכם זה אינו סופה של בחינת עוני איכותנית, אלא התחלה. המשך עיבוד נתוני המחקר יוכל להוסיף במידה רבה על הסיכונים שהוצגו כאן, ולשמש לבחינת התאמתה של מדידת העוני הנוכחית לחייהם של אנשים החיים בעוני. מחקר המשך שכזה עשוי להסתייע רבות משילוב אנשי מקצוע – הן באקדמיה והן מחוצה לה – בבחינת הנתונים. אנשי מקצוע המתמחים בהיבט העוני באוכלוסיות השונות, יוכלו לסייע רבות בהתאמת תכניות מדיניות המיועדות להתמודדות עם גורמי הסיכון העיקריים לעוני, בקרב אוכלוסיות ספציפיות.

מבוא

היקפי העוני ואי השוויון החברתי בישראל נמצאים בעלייה מתמדת. על אף שיפור קל במדדי העוני של אוכלוסיות שונות בשנים האחרונות, שיעור האנשים החיים בעוני בישראל הינו גבוה ביותר. בקרב קבוצות שונות שיעור זה גבוה אף יותר משיעור העוני הכללי באוכלוסייה, כגון חרדים, ערבים, אמהות חד הוריות, מהגרים ועוד. דהיינו, תמונת העוני בישראל, כפי שבאה לידי ביטוי במדדי העוני של המוסד לביטוח לאומי, משקפת בנוסף גם שוני במשתנים חברתיים-כלכליים בקרב קבוצות אתניות ודתיות שונות, כמו גם במיקומים גיאוגרפיים שונים. אם כן, בנוגע למדידת עוני, ישראל נוקטת בשיטות מסורתיות לכימות והערכת מספרם של משפחות, נפשות וילדים החיים בעוני. אולם, לא קיימת תשתית להבנה איכותנית שיטתית של הסיכונים לכניסה לעוני, כמו גם של הזדמנויות שונות להיחלץ מהעוני. במיוחד, חסרה בחינה מעמיקה של הדרכים בהן הסיכונים לעוני עשויים להשתנות בין קבוצות אוכלוסייה שונות. בדומה לארצות רבות, מומחי עוני בישראל, הן באקדמיה והן מחוצה לה, קראו לשינוי בשיטות מדידת העוני, ובעיקר להרחבת הדרכים בהן אנו חוקרים ומבינים עוני.

המחקר המוצג בדו"ח הנוכחי מציע מסגרת חדשה להבנה, הערכה ומדידה של עוני. זאת, על ידי שימוש במתודה איכותנית, המנכיחה את גורמי הסיכון לעוני, בקרב קבוצות דמוגרפיות החשופות במידה גבוהה לעוני, כמו גם בקרב תת-קבוצות המאופיינות בשיעורי עוני גבוהים יחסית. מסמך זה סוקר את הרציונל לפיתוח מסגרת חדשה להבנה ומדידת עוני, ודן בחשיבות המתודה האיכותנית לפיתוח ידע עוני תיאורטי חדש, כמו גם בסיס לפיתוח מדיניות מתאימה וספציפית לקבוצות שונות.

המחקר המתואר נשען על יוזמה אמריקאית חדשנית, המיושמת בימים אלה בארצות הברית, באופן דומה למחקר הישראלי. מטרתה של יוזמה זו היא לספק הבנה שיטתית של חיי היומיום של אנשים החיים בעוני, תוך שימוש בפרוטוקול מחקר איכותני. המחקר החדשני מבוסס על שלוש הנחות יסוד: ראשית, מדידות עוני קיימות, הנשענות על מחקרים כמותיים/מספריים, מספקים לנו מידע רב על כמות האנשים החיים בעוני, אך מספקים מידע מועט על חיי היומיום והתנסויותיהם של אלה החיים בעוני. שנית, מחקרים איכותניים קיימים מספקים מבט חשוב ומעניין על התנסויות בעוני, אך הם לרוב מתייחסים לאוכלוסייה אחת ספציפית ואינם מאפשרים מבט-על השוואתי בין אוכלוסיות שונות, ובהתאם לכך הבנה של סיכונים שונים לכניסה והישארות

בעוני. לבסוף, על ההנחה כי מחקר היברידי המשלב את המיטב ממדידות כמותיות ואיכותניות נדרש על מנת להשלים את החסר בשתי הגישות. כך, במחקר זה אנו מבקשים לבסס תשתית לבחינה איכותנית של הסיכון לעוני בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות בישראל.

נתוני המחקר יוכלו לשמש להערכת הדרכים בהן חווית העוני משתנה בהתאם למשתנים דמוגרפיים שונים ולבחינת התאמתה של מדידת העוני הנוכחית לחייהם של אנשים החיים בעוני. כמו כן תוצאות המחקר יוכלו להוות בסיס לקביעת מדיניות ישראל בנוגע לעוני. תשתיתו הרחבה של המחקר תוכל לספק מידע להתאמת תכניות המיועדות לקבוצות אוכלוסייה שונות.

רקע תיאורטי - ידע עוני קיים: תיאורטיזציה, הערכה ומדידה

הסקירה התיאורטית שלהלן מתייחסת לנושאים הרלוונטיים למחקר זה, ומתמקדת באופנים קיימים להבנה, הערכה ומדידה של עוני, בעולם ובישראל, לביקורת על דרכי ההערכה הקיימות, ולאבחנות קיימות בהיבטים שונים של עוני בין קבוצות אוכלוסייה שונות, תוך דגש על החברה הישראלית.

עוני הוא תופעה נרחבת וכלל עולמית. על פי נתוני הבנק העולמי (World bank, 2021), כ-9.2% מהאוכלוסייה העולמית חיה מתחת לקו העוני הבינלאומי, העומד על 1.90 דולרים ליום. קו זה, המבוסס על קווי העוני של חלק מהמדינות העניות בעולם, מציב תחתיו כ-689 מיליון בני אדם. עם התפרצות הפנדמיה Covid-19, מספרים אלו צפויים לעלות עד סוף שנת 2021 בכ-150 מיליון אנשים, במגמה הפוכה לירידה בשיעורי העוני שנצפתה ב-30 השנים האחרונות.

על אף שהמדינות הנחשבות לעניות ביותר הן מדינות הממוקמות בדרום יבשת אפריקה, דוגמת ניגריה, אתיופיה ואחרות, עוני היא תופעה כלל עולמית, ורחוקה מלהיות מנת חלקן של מדינות עולם שלישי בלבד. המשגה ומדידה של עוני במדינות עשירות ובמדינות מתפתחות הן שונות (Atkinson, 2019), אולם ניתן למצוא עוני באחוזים דומים גם במדינות מתקדמות בעלות כלכלה מפותחת. כך למשל, בארצות הברית, אחוז העוני עומד על 17.8% (על פי המדידה החצינית בה נדון בהמשך), כלומר, כ-38 מיליון בני אדם החיים במצבי עוני (OECD, 2021). בדומה למדינות אחרות, גם העוני בארצות הברית הוא רב-ממדי ובעל השפעה על חייהם של בני אדם רבים.

מדידת עוני היא בעלת ערך, וזאת משום שהיא מסייעת בהבנת משמעות התופעה, היקפיה, וכן בניסוח פעולות ואסטרטגיות המובילות לצמצום העוני. מדידת עוני מאפשרת אומדן גם לתכניות ההתערבות שמתבצעות במדינות, וכן אומדן למידת יעילותן. בשנת 2015 הוקמה ועדה בראשות אנתוני אטקינסון על ידי הבנק העולמי, שמטרתה לספק המלצות לאופן המדידה של עוני. בין שאר מסקנותיה העיקריות של ועדה זו, המליצה הוועדה לבחון עוני בדרכים שאינן מוניטריות.

הסברים קיימים לעוני

עוני הוא תופעה יום-יומית אותה חווים מיליונים ברחבי העולם. תופעה זו לא משפיעה רק על חייהם אלא החיים בעוני, אלא על הקהילה בה הם חיים ועל החברה כולה. ישנן דרכים רבות להגדיר

ולמדוד עוני, וטרם התגבשה הסכמה סביב מונחים אלו. בסקירה זו נבקש להציג את ההגדרות המרכזיות ודרכי המדידה הקיימות בספרות, ואת החסרונות העיקריים הטמונים בהגדרות אלו.

על מנת למדוד עוני, יש להתחיל בהגדרה של מהו עוני, וכיצד הוא נוצר. כיום קיימות שתי מטא-תיאוריות, המסבירות עוני כמעוצב על ידי חסמים למוביליות, בין אם חסמים אלה הם תרבותיים, אישיים או מבניים. מטא התיאוריה הראשונה, מתבססת על עבודתו של האנתרופולוג אוסקר לואיס (Lewis, 1959; 1996), שהגדיר עוני של פרטים וקבוצות ככזה הנובע ממקורות תרבותיים ולא כלכליים. לדברי לואיס, "תרבות העוני" מתפתחת כתגובה של קבוצת אנשים שחיים בתנאים של קיפוח יחסי, לכוחות חיצוניים המעצבים את קיומם החברתי והכלכלי. תיאוריה זו קיבלה מקום מרכזי הן במחקרים אקדמיים, והן בשיח הציבורי בנוגע לעוני. במיוחד, תיאורטיקנים שונים הדגישו את הליקויים המוסריים המאפיינים את אלה המשתייכים לתרבות העוני, ובמיוחד בהקשר של אתיקת עבודה (Mead, 2008). טענות אלה היוו את הבסיס לרפורמה האמריקאית ברווחה שננקטה בשנת 1996, ושהיתה הבסיס האידיאולוגי גם לרפורמה הישראלית של שנת 2003. למרות זאת, תיאוריה זו נתפסת כשנויה במחלוקת, ואותגרה רבות על ידי חוקרים ואחרים שטענו כי תיאורית תרבות העוני מאשימה את הקורבן, ומתעלמת מחוויות אישיות או מהאפשרות לשינוי חברתי. למרות שאלפי מחקרים בעשרות מדינות לא הצליחו לתמוך בתיאוריה זו, השיח סביב תרבות העוני עדיין בא לידי ביטוי במדיניות ניא-ליברלית הקוראת לאחריות אישית, ולכן גם כיום נותרת רלוונטית ביותר לכל ניתוח של עוני (ראו Newman, 1999; Edin & Kefalas, 2005).

מטא התיאוריה השנייה מסבירה עוני כתוצר של חסמים מבניים. העוני, על פי גישה זו, מיוחס למבנה הכלכלי והחברתי, תוך דגש על ההשפעה המשולבת של כמה כוחות מבניים בעיצוב נטיות ומשאבים תרבותיים, קהילתיים ואישיים (Wilson, 1987; 1996), דוגמת היעדר הזדמנויות עבודה, חוויות אבטלה, חוסר השכלה, גזע ואתניות. בהתאם לכך, אנשים החיים בעוני אינם נתפסים כשונים במהותם מאחרים, והתנהגותם כנתפסת כתגובה לנסיבות חייהם (Newman, 1999). למרות השוני הרב מגישת תרבות העוני, גם גישה זו חסרה התייחסות לאנשים החיים בעוני כסוכנים (agents) בעלי שליטה בהזדמנויות חייהם, ובכך ממעיטה ביכולת לשינוי.

לצד תיאוריות אלה, ישנים הסברים אחרים, דינמיים יותר, במובן זה שהם מדגישים משאבים מרובים שעשויים לעצב את היבטי העוני. הגישה הראשונה בהקשר זה היא גישת היכולות (capability approach), שנהגתה על ידי הכלכלן זוכה פרס הנובל אמרטיה סן, והפילוסופית מרתה נוסבאום. גישה זו מתייחסת ליחסים בין משאבים כלכליים והשתתפות חברתית, וסוברת כי

החירות להשיג רווחה אישית היא פונקציה של מסוגלותם של אנשים, ושל סוג החיים שהם מצליחים לקיים (Nussbaum, 2000, 2005; Sen, 1985, 1992). העוני, כפי שהוא נתפס מבחינת היכולות של אנשים, אינו נתפס כחוסר יכולת להשיג משאבים חומריים, אלא כחוסר יכולת להשיג מטרות שהאדם רואה בהן ערך. על אף תרומתה העצומה לחקר העוני, גישת היכולות משמשת יותר כתיאוריה נורמטיבית מאשר כזו המאפשרת הסבר שיטתי הנעוץ בעדויות למושגים כגון עוני, אי שוויון ורווחה.

הגישה השנייה המבוססת על משאבים היא תיאורית ההון האנושי. הון אנושי מתייחס למיומנויות, לחינוך, לבריאות ולהכשרה של היחיד. מאז ספרו הקלאסי של בקר Human Capital (Becker, 1964), התיאוריה יושמה כמעט בכל התחומים הקשורים לאי שוויון, כולל אי שוויון בהכנסות, ובמוביליות בין דורית (Corbae, De Nardie & Lochner, 2017). מנקודת המבט של תיאוריה זו, עוני נתפס במידה רבה כתוצאה של חוסר השכלה (Carneiro & Heckman, 2003; Heckman, 2000; Kim, 2018) חינוך או הכשרה מקצועית (Brady et al., 2010; Stier, 2011), המונעים מוביליות כלכלית. עם זאת, גישה זו מתעלמת במידה רבה מיחסי גומלין בין גורמים ברמת המקרו ורמת המיקרו, העשויים למנוע מאנשים לצבור הון אנושי, או לחילופין, למנוע מאלה שצברו הון אנושי להתקדם בסולם החברתי. זאת, למשל עקב היבטים מבניים הקשורים אפליה, או היעדר הזדמנויות לתעסוקה המתאימה להשכלה.

לבסוף, בהשפעת גישת היכולות, גישות מבוססות נכסים asset-based approaches רואות בעוני תהליך דינמי יותר מאשר מצב סטטי (Moser, 2006). נכס מזוהה כ"מלאי משאבים פיננסיים, אנושיים, טבעיים או חברתיים אותם ניתן לרכוש, לפתח, לשפר ולהעביר לאורך הדורות. הוא מייצר זרימה או צריכה, כמו גם מלאי נוסף" (Ford Foundation, 2004). גישות אלו עוסקות באסטרטגיות לצבירת נכסים. לפיכך, משאבים "אינם רק משאבים שאנשים משתמשים בהם עבור פרנסה: הם נותנים להם את היכולת להיות ולפעול" (Bebbington, 1999). בעשורים האחרונים פותחו כמה מסגרות אנליטיות בהשראת נקודת מבט זו לאבחון דינמיקת העוני (למשל, Moser, 2008; Schreiner & Sherraden, 2017; Sherraden, 1991).

כל שלוש הגישות מוסיפות הבנה דינמית למטא-תיאוריות של העוני, ומסבירות את התופעה בעיקר על ידי אפיון אותם משאבים אשר היעדרם מגדיל את ההסתברות לעוני. באופן כללי, הגישות הללו מתארות את היחסים בכיוון לינארי, כך שהיעדר משאב נתון (המוגדר באופן כללי ככלי סוג של יכולת, הון או נכס) עלול להוביל למצב של מצוקה כלכלית. עם זאת, בעוד שההסברים

הקיימים מועילים למדי בתיאור התנאים שעשויים להוביל לעוני, כמו גם להצעת שינויים במדיניות, כולם מתעלמים במידה רבה מחוויית העוני היומיומית. לניסיון כזה יש השלכות בסיסיות בנוגע לסוגיות התיאורטיות והאמפיריות המרכזיות בחקר העוני: מי הם העניים? כיצד מעצבים מאפיינים אישיים לעומת חברתיים, כמו גם עוני קצר טווח לעומת עוני מתמשך, חוויות עוני? ומה ניתן לעשות כדי להקל על העוני?

הגדרות ומדידה של עוני

כפי שעלה בסעיף הקודם, גישות שונות מסבירות את הגורמים לעוני בצורה שונה, ובהתאם לכך מבינות את הסיכונים לעוני, כמו גם את יכולתם של אנשים להיחלץ ממנו. בדומה לדרכים השונות להסבר והבנת עוני כמושג רב מדדי ומורכב, ניתן גם להגדיר ולמדוד אותו בדרכים שונות (Greve, 2020), החל מהגדרות כלכליות וכלה בהגדרות סוציולוגיות הנוגעות לאופן השילוב של בני אדם בחברה. באופן התואם לתיאוריות מעלה, במובן הצר, עוני הוא היעדר אמצעים מוניטריים והכנסה; במובן הרחב, עוני הוא מניעה של הזדמנויות חיים מבני אדם. הגדרות העוני משפיעות על אופן מדידתו (Atkinson, 2019). כך יתכן, שלהגדרות צרות יתרון שכן הן קלות יותר למדידה. אולם, אלה כאמור חסרות הבנה מעמיקה, הקריטית לניסוח דרכים לצמצום וטיפול בעוני.

על אף שעוני הוא תופעה כלל עולמית, המיקוד בהגדרה זו או אחרת נעוץ בדרך כלל במיקום ספציפי. במיוחד, הגדרות ומדידה מקומיות קשורות בתפיסת המדינה ובהחלטתה האם להתמקד באדם העני ביותר, או להתרכז בהפחתת רמת העוני הכללית במדינה (Kanbur et al., 2018). הספרות בתחום מגדירה ומודדת עוני על פי שני מושגים עיקריים: עוני מוחלט ועוני יחסי (Greve, 2020). עוני מוחלט מתייחס למספר האנשים אשר בעלי הכנסה נמוכה מקו מוגדר, שאינו מאפשר רכישת מוצרים בסיסיים והכרחיים, בעלות הנמוכה ביותר. הגדרה זו בת יותר ממאה שנה, ותחילתה במדידתו של רוונטרי את העוני הבסיסי ביותר והעניים המרודים ביותר (Rowntree, 1901). זהו מדד לרמת החיים המתבסס על צריכה של סל מוצרים קבוע, האמורים לספק את הצרכים הבסיסיים החיוניים להשרדותו ולבריאותו של היחיד. גישה זו מתייחסת לצרכים הבסיסיים, וכוללת אומדן לתזונה הנדרשת לאדם להתקיים והעלות הכלכלית שלה, וכן לצרכים בסיסיים נוספים שאינם קשורים במזון, כגון דיור, ביגוד וחימום (Atkinson, 2019). על פי גישה זו, משפחה או פרט מוגדרים כעניים כאשר אין להם מספיק הכנסות על מנת להשיג את המינימום הנדרש לצרכים בסיסיים אלה (מוניקנדס וקטן, 2003). שינוי הקו כאומדן, קשורה בעליית מחירים בלבד (Atkinson, 2019). בעקבות עבודתה של מולי אורשנסקי, כלכלנית אמריקאית שפעלה בשנות

ה-60 של המאה העשרים ולה מיוחסת ההגדרה הראשונית של קו העוני בארה"ב (Sanchez, 2021), נהוג להגדיר את ההוצאה על צרכים אלו באמצעות האומדן של צריכת המזון, שכן בעבודתה הגדירה אורשנסקי את צריכת המזון של משק בית כשליש מהוצאותיו השנתיות (Atkinson, 2019). המיקוד של הגישה המוחלטת בצרכים הבסיסיים בלבד לא מספק מענה לצרכים הרחבים יותר של האדם, הקשורים בהשתלבות בחברה. מדידה זו נמצאת תחת ביקורת מתמדת. כיום, גם במדינות בהן נהוגה שיטה זו, היא ננקטת לצד מדדים משלימים.

גם בקרב התומכים בשימוש בהגדרה המוחלטת עבור מדידת עוני, אין הסכמה באשר לאופן המדידה. השאלות המרכזיות המעסיקות חוקרים התומכים במדידה של עוני מוחלט הן כיצד קובעים היכן "נמתח הקו"? כיצד משווים בין עוני במדינות שונות כשהקו בהן "נמתח" באופן שונה? כיצד יש למדוד את הקו? בעיה מרכזית נוגעת לקושי של מדינות מסוימות לספק אומדן להכנסה של האזרחים, וכן של הכלכלה הסמויה (Greve, 2020). בנוסף לכך, מבקרי הגישה סוברים כי הבחנה של צרכים בסיסיים עשויה להשתנות מאדם לאדם, ובין מיקומים שונים (Saltkjel & Malmberg, 2020). כמו כן, גישה זו מסתפקת בבחינת ביטחון כלכלי, ומתעלמת מההיבטים של בחינת ביטחון אישי. כך, אין התייחסות למעורבות המדינה בחיי האזרחים, מיסוי, מדינת הרווחה והשפעתם על העוני. כמו כן, הגישה לא מתייחסת לעקביות העוני, למשל לשאלות כגון האם מדובר בעוני נקודתי בעת המדידה, או בעוני מתמשך המתפרס לאורך זמן?

בניגוד לגישה המוחלטת, ששמה במרכז את מה שנחוץ לאדם על מנת לשרוד, הגישה היחסית סוברת כי יש לבחון את הכנסתם של אנשים החיים בחברה מסוימת ביחס להכנסתם של אחרים בחברה זו (Greve, 2020), וכן ביחס לרמת החיים הנהוגה באותה מדינה (Atkinson, 2019). גישה זו רואה בעוני דבר יחסי ומגדירה אותו כתוצר של אי שוויון ושל חסך יחסי. לפיכך, קביעת קו העוני מבוססת על מדד של רמת החיים של כלל האוכלוסייה (אחדות, 2007). לרוב, המדידה מתבצעת על פי אחוז מסוים מחציון ההכנסות במדינה. השימוש בחציון כאומדן מתבצע על מנת להימנע מנתונים קיצוניים שעשויים להשפיע על המדידה, כפי שקורה למשל בבחינת ממוצעים.

הגישות נבדלות בין השאר בכך שבגישה המוחלטת ניתן לבחון משק בית אחד אל מול קו העוני, ולמעשה לבדוק האם הוא מסוגל להתקיים בכבוד על פי הקריטריונים שהוגדרו מראש. לעומת זאת, בגישה היחסית, יש לבחון את משק הבית אל מול משקי בית אחרים בחברה בה הוא מתנהל (Atkinson, 2019). עם זאת, הגישה היחסית סובלת מחסרונות דומים לזו של הגישה המוחלטת, שכן גישה זו אינה נותנת מענה לעקביות העוני. כמו כן, נדמה שישנה שרירותיות רבה

בקביעת מספר האחוזים מהחציון על פיו נקבע קו העוני (מוניקנדס וקטן, 2003). דוגמה לכך היא ההבדל בין הגדרת קו העוני בישראל לעומת אירופה: בישראל, קו העוני נקבע בהתאם לחמישים אחוזים מחציון ההכנסות, כאשר העניים מוגדרים כאלה שהכנסותיהם נמצאות מתחת לרף זה; ברוב מדינות אירופה, קו העוני נקבע בהתאם לששים אחוזים מחציון ההכנסות.

בין אם מדידה מוחלטת או יחסית, ההתמקדות בהיבט הכלכלי של העוני חוטאת למציאות ומתעלמת מהיבטים נוספים של עוני המשפיעים על חיי היום-יום של אלו המצויים בעוני. על מנת להתמודד עם קשיים אלה, פותחו גישות נוספות להבנת עוני, הרואות בעוני סוגיה רב-ממדית (Sen, 1985). גישות יחסיות מרכזיות נוספות הינן לדוגמה גישת היכולות של סן (Sen, 1985) שהוזכרה מעלה, ורואה בעוני היעדר יכולות ושליטת הזדמנויות המונעות מהאדם לממש את שאיפותיו בחיים; גישה פופולרית נוספת היא גישת החסכים של טאוונסנד (Townsend, 1979). לפי גישה זו, עוני מוגדר כהיעדר משאבים של פרטים בחברה, בפער ניכר מפרטים אחרים באותה החברה, עד שהם למעשה חסרי יכולת לקחת חלק בחיים החברתיים. גישות אלה בולטות יותר מגישות יחסיות אחרות, בשל התקרבותן לבחינה מקיפה יותר של משמעות החיים בעוני. עם זאת, לרוב מוסכם על החוקרים כי גישות אלה אינן מתגברות על הבעייתיות העיקרית הטמונה במדידה יחסית: העובדה שמשפחות מסוימות חיות ברמת חיים נמוכה יותר מאחרות, היא אכן הוכחה לאי שוויון אך לכשעצמה אינה הוכחה לעוני, אלא אם כן יש בידינו מידע על רמת החיים בפועל של משפחות אלה.

כפועל יוצא מחסרונותיהן של הגישה המוחלטת והגישה היחסית, פותחו גישות סובייקטיביות יותר, המתמקדות בנקודת מבטו של הציבור לגבי העוני, וזאת לעומת דעתם של מומחים. מדידות אלה לרוב נערכות באמצעות סקרי דעת קהל ולא בוחנות את משמעותו של עוני בקרב האוכלוסייה הענייה בלבד. ביקורת מסוגים שונים הועלתה על מדדים אלה (Pradhan & Ravillion, 2000) וכמעט שלא נעשה בהם שימוש לקביעת מדיניות (מוניקנדס וקטן, 2003).

אם כן, המדדים השכיחים ביותר במרבית מדינות המערב, כמו גם בישראל, מודדים את העוני על סמך ההכנסה הכספית של משפחות ומשקי בית, ומתעלמים ממרכיבים אחרים, כגון: בעלות על רכוש, חסכים בתנאי החיים, קשיים חומריים שונים, תחושה פסיכולוגית של עוני ומצוקה, היבטים של הדרה חברתית ועוד (מוניקנדס וקטן, 2003; Greve, 2020).

לצד זאת, לאורך העשורים האחרונים פותחו כלים חדשים למדידת עוני, שמטרתם להתגבר על הליקויים המרכזיים במדידות קיימות, או באלה האלטרנטיביות. במיוחד, גובר השימוש

במידה של מחסור (Deprivation measuring) כאמצעי למדידה מתאימה יותר של עוני. מדידה זו מבוססת על עבודתו של טאונסנד (Townsend, 1979) ומתמקדת ברמת חיים ממשית הכוללת שאלונים הבוחנים היבטים שונים כגון היבט כלכלי, אך גם אישי, פיזי, נפשי, פעילות חברתית, מנהגים ותשתיות קהילתיות וסביבתיות (Gordon, 2002).

ניתן לסכם סקירה קצרה זו, כי נראה שהולכת ומתבהרת ההבנה כי את העוני יש להבין בצורתו הרב ממדית, ולא רק באמצעות מדידה חומרית-מוניטרית (מוניקנדס וקטן, 2003). הבנה זו הכרחית על מנת לנסח מדיניות מתאימה להתמודדות עם תופעת העוני, ואכן כפי שצוין מעלה, ישנם מדדים אלטרנטיביים שהוצעו במרוצת השנים. אף על פי כן, עם פיתוח מדדי עוני כמותיים מדויקים יותר מאלה הקיימים עד כה, מתחזקת ההבנה בקרב חוקרים כי מדד עוני אינו יכול להיות יחיד, וכי הוא משתנה בין אוכלוסיות שונות. בנוסף, מוסכם כי אין בישראל די נתונים המאפיינים את העוני והעניים, אשר יכולים לעמוד לרשות קובעי המדיניות (דו"ח ועדת יצחקי, 2008). בהקשר זה, הדגישו חוקרים (למשל Edin & Pirog, 2014; Kothari & Hulme, 2004) את חשיבות המדידה האיכותנית של העוני. באופן ספציפי יותר, מחקרים עדכניים מעלים כי לא ניתן להבין עוני ללא התייחסות להקשרים המוסדיים והחברתיים בהם הוא מתפתח (Rakodi, 2002; Duncan & Coles, 2000; Kneebone & Berube, 2013; Sharkey, 2012; Sampson, 2012).

בהתאם לכך, נראה כי יש צורך לבסס אופן מדידה והערכה הקרוב יותר לחוויותיהם של האנשים החיים בעוני, תוך התייחסות גם למשאבים, וגם להיבטים שונים ברמת המקור, כמעצבים חוויות אלה. המחקר הנוכחי מכוון לביסוס מדידה שכזו. לפני כן, בחלק הבא נסקור את הספרות הקיימת בנוגע לחוויות היום-יום של אנשים החיים בעוני, והמשמעויות הכלכליות והחברתיות של חוויות אלה.

עוני בחיי היום-יום: היבטים מרכזיים

בחינת נתונים סטטיסטיים, אם כן, אינה תמיד מספיקה (Lister, 2015). ישנם היבטים נוספים לעוני, שיש לקחת בחשבון בעת מדידה של עוני כסוגיה רב-ממדית. ספרות רבה הוקדשה לזיהוי ודיון בהיבטים אלו, בחוויות החיים הנגזרות מכך ובמשמעותן עבור אלו החיים בעוני. מסמך זה קצר מלהכיל את כל הספרות העוסקת בחוויות היום-יום בעוני, וזו גם אינה מטרתו. להלן נסקור בקצרה מספר עדויות מרכזיות, המאפשרות את הנחת הבסיס למחקר הנוכחי.

הול (Hall, 2019) הציגה בספרה את החוויות היום-יומיות של אלו החיים בצנע בבריטניה. היא מתייחסת לחיים במחסור, וחיים לצד המחסור. לטענתה, לא כל החיים במחסור מושפעים ממנו באותו האופן. הול נתנה לדוגמא הגדרה שהעניקה עמותה בריטית הפועלת לצמצום העוני לאדם במחסור: זהו אדם הסובל ממגורים לא מספקים, הספקת מזון לא סדירה, היעדר חימום או חשמל בביתו, ביגוד לא מתאים למזג האוויר או היעדר אמצעים היגייניים בסיסיים (Fitzpatrick et al., 2018). אולם, הגדרה זו אינה מתייחסת לכך שחיי היום-יום של אלו החיים לצד המחסור (וכתוצאה מכך, לרוב בעוני), מושפעים בכל היבטי החיים – קשרים אישיים ומשפחתיים, אינטימיות, הזדמנויות בחיים ועוד.

לשיטתה של הול, עוני (ומחסור) הם מצבים פוליטיים הנגרמים כתוצאה ממדיניות, אולם הם גם מצבים אישיים ומורכבים אשר להם שונות בין קבוצות אוכלוסייה שונות, אשר חלקן מושפעות באופן חזק ממדיניות ספציפית, וחלקן פחות. הול התייחסה למחקרים קודמים אשר ניתחו את המשבר הפיננסי האחרון בבריטניה (Martin, 2011), ואשר התמקדו במערכות הכלכליות ובמדיניות מאחוריהן. לטענתה של הול (Hall, 2019), לצד המידע הרב של מחקרים אלה, הם חסרים התייחסות ספציפית יותר לחוויות חיים ולשוני בין קבוצות. לכן, יש לבצע מסגור מחדש ומדידה של מחסור על פי מערכות יחסים ופרקטיקות יום-יומיות, שנלקחו מהשטח. למותר לציין, כי ראיית מחסור כתופעה אישית אין פירושה התעלמות מהיבטים כלכליים או פוליטיים; אלא השמעת הקולות והחוויות עליהם מתבסס השיח אודות מחסור, ובסופו של דבר השפעה על אופן המדידה, ומתן הכרה לאותם אנשים וקהילות החיים במחסור. בניתוח שהציעה הול, היא אימצה את ההגדרה היחסית לעוני, אולם באמצעות מחקר אתנוגרפי עשיר היא למדה על הפנים השונים של העוני. הול הדגימה כי חשוב להתייחס לחוויות החיים של הפרט במדידת עוני, והסבירה כי יש להתייחס במחקר למחסור לא רק כמצב פוליטי וכלכלי, כי אם כמצב אישי וחברתי. כך, מדידתו של עוני המתבצעת מלמטה-למעלה, תוכל לאפשר זיהוי של ההיבטים הנוספים שהוזכרו לעיל.

להלן נפרט היבטים של חיי היומיום המרכזיים לסיכון לעוני, למצוקה כלכלית ולהיבטים של רווחה (כלכלית, חברתית, נפשית), שהספרות מראה שיש לקחת בחשבון כשמתייחסים לעוני.

הון כלכלי

ההיבט הכלכלי נחשב לבסיסי והמיידני ביותר כשמדובר במדידה והערכה של עוני. הדו"ח העדכני ביותר של ארגון ה-OECD העלה, כי בקרב המדינות החברות בארגון זה, בממוצע, העשירון העליון מחזיק ב-52% מההון של כלל משקי הבית במדינה. לעומת זאת, ארבעת העשירונים התחתונים

החזיקו יחדיו ב-3% בלבד מההון במדינה. בארצות הברית, העשירון העליון מחזיק בכ-80% מההון. בעשור האחרון ההון של העשירון העליון עלה ב-13%, בעוד שההון של ארבעת העשירונים התחתונים ירד ב-12%. פירוש הדבר, הרחבת הפערים הכלכליים והתעשרות העשירון העליון על חשבון העשירונים האחרים (OECD, 2021). לריכוז ההון בידי קבוצה אחת השפעות חברתיות, כלכליות ופוליטיות משמעותיות (Atkinson, 2015).

כפי שנוכר לעיל, המדידות הקיימות לעוני מתייחסות להכנסה של הפרט, אולם בחינת העוני כמושג רב-ממדי מחייבת הסתכלות רחבה יותר של המשאבים הכלכליים העומדים לרשותו של הפרט, מעבר להכנסות. דוגמה לכך היא בעלות על רכוש, חסכוניות, השקעות, חובות, תמיכה כלכלית חיצונית (מהמשפחה או מגורמים אחרים) וכדומה. עם זאת, גם להרכב ההון יש משמעות. במצבי משבר, נכסים נזילים הם בעלי משמעות גבוהה יותר. אולם בקרב משקי הבית בעשירונים התחתונים, יש – אם בכלל – נכסים לא נזילים, דוגמת נדל"ן ופחות הון נזיל (OECD, 2021). דו"ח נוסף של ה-OECD (2019) מראה כי אחד מתוך שלושה בני אדם פגיע כלכלית, כלומר חסר הון זמין ונזיל הנדרש על מנת לשמור על איכות חיים ברמת קו העוני במשך שלושה חודשים לפחות, במקרה של משבר. קושי זה בא לידי ביטוי בצורה חזקה במשבר מגפת הקורונה, כאשר אנשים ללא רשת הון או נכסים נאלצו להיכנס לחובות כדי להתקיים. מצב זה היה ועודנו מאתגר במיוחד עבור משקי בית, אשר עוד בטרם המשבר היו מצויים בחובות שונים ומצוקה כלכלית (OECD, 2021).

להיבט ההון הכלכלי מגוון רחב של השפעות. אחת ההשפעות המרכזיות קשורה להעברה בין-דורית של עוני. משפחות בעלות הכנסה נמוכה נעדרות את האמצעים להשקיע בעתידן ולהצליח בחיים. נתוני ה-OECD (2018) מצביעים על כך כי פרטים ומשפחות ש'נתקעו' בתחתית הסולם החברתי-כלכלי אינם מצליחים לבצע ניידות חברתית וכלכלית מאז שנות ה-80 של המאה העשרים. פירוש הדבר, שלילדים שנולדו בתחתית הסולם החברתי-כלכלי יש סיכוי פחות לשפר את מצבם התעסוקתי והכלכלי. למעשה, בדומה לילדים ממעמדות גבוהים יותר, ההכנסה של הוריהם תהיה הפקטור המשמעותי ביותר בהסבר גובה ההכנסה שלהם (Friedman & Laurison, 2020). יתרה מכך, מצב כלכלי משפיע באופן ניכר על סיכויי ההעסקה וההשתכרות, איכות העבודה, מצב בריאותי, חינוך והזדמנויות נוספות, כגון גישה לרשתות קהילתיות רלוונטיות. לילדים להורה שלא השלים לימוד תיכון יש סיכוי של 15% בלבד להגיע ללימודים אקדמיים, זאת לעומת סיכוי של 63% של ילד שהוריו השלימו השכלה על-תיכונית כלשהי. היעדר הזדמנויות חינוכיות משמעו משכורות נמוכות יותר והמשך מעגל העוני הבין-דורי (OECD, 2018).

רמת מחייה ומיקוד בדיור

ממד מרכזי נוסף לעוני קשור בבחינה מעמיקה של רמת המחייה. דוגמא לרמת מחייה הינה ההיבט של יכולתה של משפחה להשגת דיור מספק. מחקר בריטי הראה לאחרונה כי כשליש מבתי המגורים מכילים סכנות בטיחותיות ותברואתיות, החל במתקנים לא תקינים במטבחים ובחדרי השירותים, דרך חימום לא מספק בחורף וכלה בעובש ומזיקים, בנייה מיושנת העושה שימוש בחומרים רעילים, פליטות גז וחומרים כימיים אחרים. עם זאת, אחד מתוך עשרה שוכרים דיווח כי לא התלונן מחשש שיסלקו אותו מהדירה (Armstrong, 2017). מחקר זה מראה כי אוכלוסיות מוחלשות מתגוררות לעיתים בתנאים מורכבים עד כדי לא ראויים למחייה, אולם לא מלינות על כך בשל היעדר ברירות נוספות. הסיוע בשכר הדירה נשחק במהלך השנים ואינו מכסה את עלות השכירות, גם במיקומים הזולים ביותר (Blanchflower, 2019). למרות מרכזיותה של רמת המחייה, ושל הדיור כחלק קריטי בהיבט זה, לעתים רחוקות גורם זה בא לידי ביטוי במדידות עוני. המדידות שכן עושות שימוש בהיבט זה, מתייחסות בדרך כלל לבעלות על דירה (כן או לא), ואינן לוקחות בחשבון היבטים אחרים הקשורים בכך, כגון איכות הדיור, ומשמעות הדיור עבור רמת המחייה בכללותה.

הון אנושי

הון אנושי מתייחס לכישורים של הפרט, המעניקים לו יתרון במהלך חייו. זוהי היכולת של הפרט לנצל את כישוריו כדי לשפר את מיקומו בחברה (Bailey, Lashley & Barrow, 2019). הון אנושי נתפס כהכרחי בהבטחת ביטחון, יציבות ומוביליות חברתית וכלכלית. היבט זה בנוסף מתייחס להסתכלות הפנימית של הפרט, ולתפיסתו את יכולתו להתמודד עם בעיות וקשיים, והאמונה ביכולת ההשפעה שלו על מצבו. השכלה ותעסוקה נתפסים על ידי החברה בכלל ואלו החיים בעוני בפרט, כמסלול בטוח להצלחה ויציאה מהעוני (Mazelis, 2017). גישת ההון האנושי עולה בקנה אחד עם החלום האמריקאי שעבודה קשה בהכרח מניבה הצלחה, וכן עם האידיאולוגיה העומדת בבסיס המדיניות הניאו-ליברלית, המתמקדת במה שהפרט יכול לעשות כדי להיטיב את מצבו. העוני, על פי גישה זו, הוא תוצאה של חוסר בהשכלה, והיעדר הזדמנויות להכשרה תעסוקתית או מקצועית (Brady et al., 2010). אולם, ברור כי לא כל מי שיעבוד קשה באמת יוכל להגשים את החלום (Hochschild, 1995), כיוון שישנם מגוון רחב של מנגנונים מבניים וחסמים המונעים מפרטים החיים בשוליים ובעוני לעבור תהליך של מוביליות כלפי מעלה. התפיסה הניאו-ליברלית המדגישה את חשיבותו העליונה של הון אנושי, מבטיחה שאלו הנמצאים בתחתית, יאשימו את עצמם במצבם.

גישה שנויה במחלוקת זו מעלה ממצאים שונים, שהודגמו באין-ספור מחקרים, בנוגע למקומו של ההון האנושי ביכולתם של יחידים להיחלץ מעוני ולמוביליות כלכלית. למשל, מחקרם של בראומן ואחרים (Browman et al., 2017) הראה לאחורונה כי שרידות אקדמית בקרב אנשים מרקע סוציו-אקונומי נמוך קשור בתפיסת המסוגלות שלהם עצמם למוביליות חברתית וכלכלית. המחקר הראה בעזרת סדרת ניסויים כי צעירים מרקע סוציו-אקונומי נמוך שמאמינים כי הם מסוגלים לשפר את מעמדם החברתי-כלכלי באמצעות לימודים אקדמיים, יצליחו להתמיד בלימודיהם. עם זאת, מחקרים אחרים מראים כי על אף שחינוך נתפס גורם משמעותי בהקשר של מוביליות חברתית, יכולתם של הפרטים אשר מצבם הסוציו-אקונומי נמוך לרכוש השכלה נמוך מלכתחילה, משום שרובם אינם מחזיקים בכישורים מתאימים ואינם עומדים בדרישות הסף האקדמיות (Bailey, Lashley & Barrow, 2019).

הון חברתי

לצד הון כלכלי, הון חברתי נתפס כמהותי ביכולתם של פרטים להיחלץ מעוני. יחד עם זאת, בדומה להון כלכלי, אלה החיים בעוני הינם בעלי הון חברתי דל, לעומת אנשים המשתייכים למעמדות גבוהים יותר. ההון החברתי נבדל מסוגי הון אחרים בכך שהוא יחסי (Narayan, 2002) והוא מצוי במבנה של מערכות היחסים של פרטים. על מנת להחזיק בהון חברתי, על אדם להיות קשור באחרים ואותם אנשים, לא הוא עצמו, הם המקור ליתרון שלו (Portes, 1998). הוא אינו פרטי של אף אדם, ובעל מאפיינים של מוצר ציבורי (Narayan, 1997).

בהקשר של עוני, הון חברתי הוא ממד נוסף ברמה הבין-אישית הנוגע ביכולת לייצר רשת חברתית ותמיכה מהסביבה. מחקרו המשפיע של פוטנס (Putnam, 2000) הצביע על כך כי ישנה ירידה בחברות בקבוצות רשמיות והתמקדות בחיי הפרט. ריחוק חברתי ובידוד עצמי, בחסות עליות הניאו-ליברליזם והאינדיבידואליזם, הפכו נפוצים יותר ויותר, ובפרט בקרב אלו החיים בעוני (Mazelis, 2017). אלו מהווים מחסום לקשרים חברתיים בין העניים ומגבירים את הנטייה להסתמכות על עצמם בלבד.

קשרים חברתיים הינם קריטיים בהספקת תמיכה כלכלית ותמיכות אחרות למשפחות החיות בעוני. היכולת להיתמך במישהו אחר בעת צרה, ולסייע לאחר נבצרת לרוב מאלו החיים בעוני (Harknett, 2006). הבידוד החברתי בו הם חיים משאיר אותם לבדם, עם פחות כלים לשרוד. כמו כן, עוני מוביל לרמות נמוכות יותר של אמון, אינטראקציות חברתיות ויחסים הדדיים (Levine, 2013). אנשים החיים בעוני מעניקים פחות סיוע ומעניקים פחות סיוע, חרף העובדה שהם זקוקים

לו יותר מכל (Sherman, 2009). זאת בשל הצורך לשמר משאבים אישיים וכן להימנע ממצבים בהם לא יוכלו להחזיר טובה על טובה (Mazelis, 2017; Offer, 2021). בנוסף, הפנמה של המסרים אודות ההון האנושי של אלו החיים בעוני, מוביל לסטיגמות כלפי עצמם וגם כלפי הסביבה, המתעצמת לרוב עקב המגורים בשכונות מצוקה רוויות אלימות, וכך נמנעים אלו החיים בעוני מהתקשרות עם אחרים במצבם.

רשת חברתית נתפסת כחבל הצלה של ממש הנחוץ כדי לשרוד עוני, אולם כאמור, בשל חלחול של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית ונסיבות חברתיות נוספות, זו נבצרת פעמים רבות מאלו החיים בעוני (Lavee & Offer, 2012). אולם, הישרדות בעוני תלויה באופן חזק ביכולת להתבסס על קרובי משפחה, שירותי הרווחה, קיומם של קשרים חד פעמיים וקשרים המעוגנים בתלות הדדית. במחקרה, מאזליס (Mazelis, 2017) הראתה כיצד אנשים החיים בעוני מסוגלים לייצר רשת קשרים חזקה אשר נשמרת לאורך זמן ואת השפעתה החיובית של רשת זו על חייהם: הישרדות, יצירת תחושת שייכות קהילתית, הפחתת תחושת ההאשמה העצמית ובניית אמון כלפי אנשים שתאפשר הרחבה של ההון החברתי של הפרט. בכך, היא מדגימה את משמעותו של הון חברתי ואת הסכנות שבבידוד החברתי הנובע מהתחזקות הניאו-ליברליזם.

עוני חברתי

היבט זה של חי היום-יום של אלה החיים בעוני, לעתים קרובות אינו מובא בחשבון כאשר עוסקים במדידות של עוני. אולם, בעשורים האחרונים היבט זה עולה כמרכזי. חוקרת העוני רות ליסטר (Lister, 2004) הגדירה את האספקטים היחסיים/סימבוליים של העוני, הקשורים בהדרה חברתית. לשיטתה, אנשים ונשים החיים בעוני, חסרים במשאבים חומריים אך גם חברתיים ותרבותיים (Hobson, Fahlen & Takacs, 2011). מצב כלכלי ירוד הגורם לאדם להיות מוכלל בקטגוריה 'עני', גורר עימו שורה של גינויים נוספים, הן מהחברה כולה והן ביחסים בין אישיים. העוני גורם לאדם להיות מודר אל מעבר לגבולות הלגיטימיים של החברה הקפיטליסטית-ההישגית, המתייגת אותו כפחות ערך. באופן דומה, סאייר (Sayer, 2005) הסביר כי העוני אינו רק מטריאלי אלא גם יחסים של בושה והרס. נקודת מבט זו מדגישה את האספקטים הלא מטריאליים של העוני כגון: חוסר ערך, חוסר בקול (lack of voice), חוסר נראות, חוסר כבוד, השפלה, בושה וסטיגמה, חוסר כוח, שלילה של זכויות וצמצום האזרחות (Lavee, 2016). ליסטר (Lister, 2004) הסבירה כי אספקטים יחסיים/סימבוליים אלה נובעים מהאינטראקציה היומיומית של האנשים העניים עם החברה הכללית, כולל הדרך בה מדברים ומתייחסים אליהם פוליטיקאים, פקידים, התקשורת וגופים

משפיעים אחרים. קרומר-נבו (Krumer-Nevo, 2002) הבינה הדרה חברתית זו כ'האחרה' (Othering), וטענה כי מושגים כמו 'העני' או 'האנשים העניים' יכולים להיות בפני עצמם משפילים ומדירים כ'אחר'. בנוסף, מנגנון ההאחרה הינו מנגנון חברתי רב עוצמה כיוון שהוא משמש לסימון גבולות בין ה'אנחנו' הסובייקטים בעלי הידע והכוח, לבין ה'אחרים' האובייקטים חסרי הכוח, חסרי הידע וחסרי המוסר.

בחברה ניאו-ליברלית בת זמננו, טען באומן (Bauman, 2004), הגבולות החברתיים מסמנים בעיקר השתייכות מעמדית, ובצורה זו אנשים החיים בעוני מודרים ומנושלים מאספקטים רבים של החיים החברתיים. ההגדרות הרבות בספרות לאנשים החיים בעוני ממחישות טענה זו: אנשים מהמעמד הנמוך נתפסים כ-classless, underclass (Gans, 1995; Katz, 1995), throwaway people (Hays, 2003), wasted people (Bauman, 2004) ועוד. המשותף לכל ההגדרות הללו הוא תפיסת אלה החסרים משאבים כלכליים כאנשים חסרי מעמד, אזרחים פחותים, הנמצאים מחוץ לסקלת המעמדות החברתיים הלגיטימית (Wilson, 2006).

טענות אלה בדבר העוני החברתי מבליטות את הקשרים שבין הדרה חברתית לבין הדרה כלכלית, וממחישות את הצורך בהתייחסות לעוני החברתי, גם במדידה של עוני כלכלי. השלכות פוטנציאליות של התייחסות שכזו עשויות לסמן כיצד אוכלוסיות שונות חוות באופן שונה עוני כלכלי, כיוון שהן משתנות בעוני החברתי.

תעסוקה: שינויים בשוק העבודה ותעסוקת עוני

מדידה של עוני לעתים קרובות אינה מתייחסת באופן ישיר להיבט התעסוקה בחייהם של אלה החיים בעוני, אלא כחלק ממשנתה ה'הכנסות', המהווה את המדד העיקרי לקביעת הימצאותם של יחידים או משפחות בעוני. אולם, בבחינה רב ממדית של עוני ובמיוחד בניסיון לבסס מדד איכותני לעוני, יש מקום לדיון נרחב הרבה יותר (ובהמשך, מדידה מעמיקה), בנוגע להיבט התעסוקה בחייהם של אנשים החיים בעוני.

שינויים עמוקים ומרחיקי לכת בשוק העבודה מחייבים אותנו להבין את שוק העבודה באופן שונה מזה בו חוקרי עוני התייחסו לשוק העבודה בעבר. כנקודת התחלה, אם בעבר הדיון על עוני התמקד באופן מסורתי באנשים שאינם חלק משוק התעסוקה (שטייר, 2011), היום הספרות מכירה בכך שרבים מהחיים בעוני הם עובדים עניים, חלק משוק התעסוקה ששכרם הנמוך מותר אותם מתחת לקו העוני (Levanon, Lavee & Strier, 2021). באופן מסורתי יותר, התפיסה היתה

כי אחד הגורמים המשפיעים על הימצאותן של משפחות עובדות מתחת לקו העוני קשור באופי העיסוקים של המפרנס העיקרי. כך, העיסוק בעבודות במגזר השירותים, צווארון כחול, חקלאות ובנייה, המתאפיינות ברובן בהיעדר יציבות תעסוקתית ותנאי העסקה נמוכים, מערים קשיים על משפחות אלו ועל סיכוייהן למוביליות חברתית ויציאה מהחיים בעוני. באופן דומה, היבטים של גלובליזציה גם הם נתפסו כמשפיעים על שוק העבודה. למשל, דו"ח ה-OECD הראה כי אנשים בעלי כישורים לעיסוק במקצועות טכנולוגיים ופיננסיים חוו עלייה בשכרם בעשור האחרון, בעוד שאנשים עם כישורים לעיסוקים "נמוכים" יותר, עודם משתכרים בשכר נמוך או חמור מכך, נותרו מחוץ לשוק התעסוקה (OECD, 2015). עדות לכך ניתנה לאחר המשבר הכלכלי בשנת 2008, בו משקי הבית בעשירונים העליונים שיפרו את מעמדם בתהליך ההתאוששות הכלכלית, בעוד שמעמד הביניים והעשירונים התחתונים חוו אבטלה מתמשכת ועלייה איטית בשכר, שמנעו התאוששות והכנסה מתעסוקה (OECD, 2016).

לצד ההבנה כי כישורים גבוהים יותר מובילים לשכר גבוה יותר, והיעדר כישורים מתאימים מוביל ליכולת פרנסה נמוכה, בעשורים האחרונים מתרחשים שינויים עמוקים יותר בשוק העבודה, המובילים לכך שפרנסה הולמת, עבור אלה שמשתתפים בשוק העבודה אך ממקמים בתחתיתו, היא כמעט בלתי אפשרית. המושג המקובל לתופעה זו, ההולכת ומתרחבת (Eurostat, 2017), הוא "תעסוקת עוני" – *working poverty*. באופן הבסיסי ביותר, מדובר על אנשים שנמצאים בשוק העבודה, אבל השכר שהם משתכרים, או אופייה של העבודה, היקפה וכדומה-אינם מאפשרים להם לפרנס את משפחתם בכבוד. במונחים מדידים, מדובר באנשים שנמצאים בשוק העבודה אבל למרות זאת נשארים מתחת לקו העוני. אכן, שיעורי העוני בקרב עובדים נמוכים משיעורי העוני בקרב לא מועסקים, אולם שיעור העובדים החיים בעוני עניים הולך וגובר. שטייר מגדירה תופעה זו כמשפחות ופרטים הפועלים "על פי חוקי המשחק", אך אין להם סיכוי להצליח בו (שטייר, 2011).

התרחבות תופעת תעסוקת העוני מתוארת בספרות כנעוצה בשינויים הרחבים יותר ביחסי מדינה-אזרח, שהתרחשו כחלק מרפורמות במדינות הרווחה, שנקטו במדינות רבות בעשורים האחרונים (Benjamin, 2016). רפורמות אלה באות לידי ביטוי, בין השאר, בשינוי פניהם של ארגוני המגזר הציבורי, ובמיוחד באופן הגשת השירותים החברתיים. במקביל לשינויים ביחסי מדינה-אזרח, כמו גם בעקבותיהם, חלו שינויים דרמטיים בשוק העבודה ששיקפו שינויים בחוזה בין המעסיקים לעובדים (מרגלית, 2019; Cooper, 2014), שינויים אלה הפכו את שוק העבודה לפרקרי, במובן של תעסוקה שאינה בטוחה ולא צפויה (Kalleberg, 2009), ובה העובדים נושאים בעול

הסיכונים (לעומת המעסיקים), כמו גם זכאים להטבות סוציאליות מוגבלות ביותר (Lavee, 2021; Vosko, 2010). בהקשר של חוויות יום-יומיות בעוני בהקשר להיבט התעסוקה, חשוב להדגיש את השינוי בחוזה החברתי בין מעסיקים לבין עובדים, שעיקרו שינוי מחויבות מעסיקים לעובדיהם (Kalleberg, 2018; Kalleberg & Vallas, 2018). אם בעבר, עובדים היו יכולים לקוות שעבודה קשה ומסירות לעבודה – גם אם במקצועות הממוקמים בתחתיתו של שוק העבודה – תוכל להבטיח עבודה בטוחה יחסית והתקדמות, היום שוק העבודה שונה בתכלית.

האקר (Hacker, 2018) הגדיר את השינויים כ"גריסה של החוזה החברתי". כך, באופן הולך וגובר בשלושת העשורים האחרונים, ההסדרים החדשים בשוק העבודה הובילו לעלייתה של עבודה פרקרית, שעיקריה הם אי בטחון תעסוקתי – חשש מפיטורין, חשיפה לפגיעות שונות, היעדר ייצוג קולקטיבי על ידי ועד עובדים, היעדר אפשרויות אלטרנטיביות לתעסוקה, היעדר הזדמנויות לתעסוקה ההולמת את כישורי העובד/ת (Cooper, 2014; Kalleberg, 2009; Standing, 1999). במיוחד, עבודה פרקרית לרוב נקשרת להסדרי עבודה שאינם סטנדרטיים, כגון העסקה באמצעות מיקור חוץ, העסקה קבלנית ועוד (Kalleberg & Vallas, 2018). חוקרים אחרים (למשל: רובינשטיין, בנימין וגולן, 2008; Fudge & Vosko, 2003) הדגישו את ההיבטים הפוגעניים בהעסקה פרקרית. זאת כיוון שלצד אי בטחון תעסוקתי, עבודה פרקרית פעמים רבות מלווה בהתנכלות תעסוקתית ושכר נמוך. בצל היעדר ייצוג קולקטיבי, העובדים עשויים לסבול מהפרה תדירה של זכויותיהם, ופגיעותם מתעצמת (אבחסרה ועמיתים, 2006).

בנוסף לכך, הספרות מעלה כי לעומת עשורים קודמים בהם הפרקריות אפיינה בעיקר את שוק העבודה המשני, דהיינו, את המשרות הנמצאות בתחתית שוק העבודה, כיום הפרקריות הינה מאפיין של שוק העבודה באופן כללי, כולל משרות מקצועיות ומשרות ניהול (Kalleberg, 2009). משמעותם של שינויים אלה היא יצירת "תרבות של חוסר בטחון" (culture of insecurity) (Pugh, 2015). בתרבות זו עובדים ועובדות אינם בטוחים, וכאמור, לא משנה מה מיקומם בשוק העבודה. יחד עם זאת, ישנן אוכלוסיות המועדות יותר מאחרות לתעסוקה פרקרית או תעסוקת עוני, והן: מיעוטים אתניים, נשים, אנשים בעלי השכלה נמוכה, אנשים ללא כישורי עבודה, אנשים ממשפחות גדולות (כיוון שיש קורלציה בין מספר המפרנסים, מספר התלויים ועומק העוני), ומהגרים. קבוצות נוספות הם אלה המועסקים במשרות שאינן מלאות, או זמניות, משפחות חד הוריות, עובדים צעירים מאוד (בגילאי 18-24), וכן עובדים מבוגרים יחסית (בגילאי 55-64).

ההשלכות של שוק עבודה שאינו יציב אינן מוגבלות לתחום של עבודה ושל מקום העבודה, אלא בעלות השפעה על תחומים שאינם קשורים לעבודה. אלה מונים, בין השאר, מגוון היבטים של רווחה של יחידים, כולל לחץ נפשי ובריאות פיסית ירודה; חוסר בטחון לגבי בחירות הקשורות להשכלה – למשל, הורים אינם יכולים לממן השכלה לילדיהם, או בוגרים שאינם בטוחים לגבי יכולתם לרכוש השכלה בצל אי בטחון תעסוקתי; היבטים של הקמת משפחה, כגון דחייה בכניסה לנישואין ובהבאת ילדים. היבטים נוספים הקשורים למשפחה נוגעים לקשרים בין הורים לילדים, כאשר הורים המועסקים בעבודה שאינה מאפשרת להם לבלות את הזמן המתאים עם הילדים, אינם יכולים למלא כהלכה את מחויבויות הטיפול שלהם (Kallaberg, 2018).

כמו כן, שוק עבודה פרקרי והיעדר יציבות בשוק התעסוקה באים לידי ביטוי בין השאר באבטלה תכופה. מחקרים רבים מראים כי לאבטלה השפעות בריאותיות מרחיקות לכת כגון תזונה לקויה, חוליים פסיים שונים, ואף התפתחות של מחלות כרוניות המאפיינות אנשים החווים תקופות ארוכות של אבטלה (Martikainen & Valkonen, 1996). כמו כן, חוסר יציבות בעבודה עשוי להוביל לאובדן בטחון עצמי וערך עצמי, המובילים בתורם לדכאון. לחץ נפשי הקשור לאבטלה נמצא כמוביל לעתים קרובות לשימוש תדיר בכדורי הרגעה ושינה (Blanchflower, 2019).

סקירה קצרה זו מעלה, כי לעוני פנים רבות, המעוצבות על ידי גורמים מבניים, סביבתיים, משפחתיים ואישיים. העוני אינו עניינם של העניים בלבד, אלא משפיע על החברה כולה. הבנת מגוון היבטיו של העוני חיונית על מנת לבסס מדיניות מקיפה, המספקת מענה לטווח הרחב של הקשיים הכרוכים בחיים בעוני. כפי שמראה הסקירה, קשה לנתק בין העוני המטריאלי, לבין היבטים אחרים המושפעים ממנו, ופועלים עליו. ברור אם כן, כי הגדרת עוני על פי מדד יחיד, או מספר מדדים כמותיים, אינה יכולה לספק הבנה שכוז. מטרתנו של המחקר הנוכחי הינה אספקת נתונים מבוססי-עדויות על טווח רחב של התנסויות בעוני. אלה בתורם יוכלו ביסוס מדיניות מדויקת יותר, מזו המתבססת על מדדים מצומצמים, או לחילופין- מנותקת מחוויותיהם של אלה החיים בעוני.

עוני ומדידתו בישראל

בעיית העוני בישראל היא חמורה ודחופה, כאשר ישראל ממוקמת במקום החמישי בין מדינות ה-OECD במדד העוני (OECD, 2019). תחולת העוני הכללית של נפשות בישראל עומדת על כ-30% (נתוני הביטוח הלאומי, 2020). נתונים אלה אינם אחידים לכלל האוכלוסייה, ומשתנים בין קבוצות שונות בחברה הישראלית. כך למשל, תחולת העוני הגבוהה ביותר הינה של האוכלוסייה החרדית,

העומדת על 42.1% (אומדן לשנת 2020 עפ"י הכנסה פנויה). מיד אחריה, מדורגת האוכלוסייה הערבית עם אומדן תחולת עוני של 35.2% (אנדבלד ואחרים, 2021). תעסוקת עוני, ההופכת שכיחה במדינות מערביות רבות, מתרחבת גם בקרב משפחות עובדות בישראל. נתוני הביטוח הלאומי בישראל משנת 2017 (טרומ משבר הקורונה) העלו כי תחולת העוני בקרב משפחות עובדות עמדה על 12.6% (ביטוח לאומי, 2018). מגפת הקורונה החמירה תופעה זו.

למרות שסיוע ממשלתי ניתן בהיבטים שונים הקשורים לחיי היום-יום בעוני, פעמים רבות הסיוע אינו מספק. הוצאות הרווחה בישראל נמוכות בהשוואה למדינות ה-OECD. הוצאתה של ישראל בתחומים אלו עומדת על 16.3% מהתמ"ג, זאת לעומת הממוצע של שאר מדינות ה-OECD, העומד על 20% (OECD, 2019). דוגמה לכך היא ההוצאה על דיור. הוצאה זו מהווה נטל כלכלי כבד, בפרט בקרב אוכלוסיות דלות אמצעים. בישראל, משקי בית המשתייכים לעשירון הראשון, מוציאים כ-40% מסל התצרוכת שלהם על דיור (הועדה למלחמה בעוני, 2014). הוצאה זו משפיעה על אורח החיים ואיכות החיים של הפרט, וכן על ההזדמנויות שלו ושל משפחתו, שכן פירושה השקעה פחותה בהיבטי החיים האחרים, דוגמת חינוך ובריאות. מחקר משנת 2020 (שמאי, אור-חן ועבוד-חלבי, 2020) הראה כי משפחות החיות בעוני מקבלות החלטות כלכליות על בסיס מדרג ברור של צרכים, אשר בראשם הבטחת דיור. בהקשר זה, יש לציין כי היקף מלאי הדיור הציבורי בישראל נמוך משמעותית מהיקפו במדינות מערביות אחרות, וגם הסיוע בשכר הדירה נשחק במשך השנים ומכסה רק חלק קטן משכר הדירה לרוב הזכאים (הועדה למלחמה בעוני, 2014).

מדידת עוני בישראל מבוססת על הגישה היחסית, כאשר קו העוני מוגדר כ-50% מההכנסה הפנויה החציונית למשפחה, מתוקנת לגודל המשפחה. מדד זה מקובל בכל דו"ח או נתונים רשמיים מטעם המדינה ומוסדותיה השונים. יחד עם זאת, ביחד עם קריאות להתאמת מדדי עוני הנהוגים במדינות אחרות, גם בישראל חוקרי עוני רבים סבורים כי מדד זה אינו מצליח לתפוס את ממדי העוני הרבים בישראל, המתקיימים בתחומי חיים נוספים אשר אינם באים לידי ביטוי בהכנסתו של הפרט. לגישתם, קו העוני הרשמי, המקובל בישראל ובמדינות נוספות בעולם, מוגבל ביכולתו לתאר את ההשפעות השונות של העוני וכן את ההסברים לו (שידלובסקי ואחרים, 2018; סבג-אנדבלד ואחדות, 2004; גוטליב ופרומן, 2012). כך, קמו לאורך השנים ועדות שונות שמטרתן הייתה הגדרה מדויקת יותר של עוני ומצוקה (למשל, ועדת כץ שפעלה בשנות השבעים של המאה העשרים), או גיבוש המלצות לפיתוח מדדי עוני נוספים (ועדת יצחקי, 2011).

בהתאמה, הוצעו בשנים האחרונות מדדים אלטרנטיביים רבים (למשל, אלפנדרי, 2005; סבג-אנדבלד ואחדות, 2004). לדוגמה, גוטליב ופרומן (2012) התבססו על מדדים עדכניים שפותחו בארצות הברית ובקנדה, לשם פיתוח מדד עוני המחשב סל צריכה הולם, כזה המאפשר מינימום למחייה בכבוד, ולא רק מינימום למחייה. בשונה ממדדים קודמים, בנוסף להכנסות כספיות מדד זה מתייחס גם להכנסות בעין וכן מחשב מידע על הרגלי צריכה. החוקרים מציעים להביא בחשבון תשלומים הקרובים במהותם לתשלומי חובה, כגון שמירה על ילדים קטנים, שמשלמים הורים עובדים, או הוצאות נסיעה הכרוכות ביציאה לעבודה. הוצאות אלה מפחיתות באופן ניכר את ההכנסה הפנויה לצריכה אצל משפחות עובדות, ובמיוחד משפחות חד הוריות. הוצאה נוספת הקרובה במהותה לתשלומי חובה על פי מודל זה, הינה הוצאה על בעיות בריאותיות חריגות.

דוגמה נוספת היא ממחקרם של שידלובסקי ואחרים (2018), שהציגו מדד עוני נורמטיבי, לפיו אדם ייחשב עני אם מצבו במגוון תחומי חיים מוגדר על ידי מרבית התושבים כמצב המייצג עוני. מחקר זה בחן את תפיסות העוני של קבוצות אוכלוסיות מרכזיות בחברה הישראלית – יהודית-כללית, יהודית-חרדית וערבית, תוך התמקדות במשותף בין קבוצות אלו לייצור מדד עוני רלוונטי לכלל החברה הישראלית, וזאת על פי ראות עיניה של החברה עצמה. בניית המדד נעשתה באמצעים איכותניים וכמותניים יחדיו, אולם כאמור התמקדה במציאת המשותף, ולא בייחודיות של כל אוכלוסייה.

המחקר הנוכחי: ביסוס מדד איכותני למדידה והערכת הסיכון לעוני

איסוף נתונים בצורה טובה הוא אחד מהכלים המשמעותיים ביותר למיגור העוני (World Bank, 2015a). על אף שסקירה כמותית של משקי בית השתפרה במרוצת השנים (Atkinson, 2019), עדיין ישנה הסכמה בין חוקרי עוני ומדיניות חברתית וקובעי מדיניות כי יש צורך בהגדרות נוספות, חלופיות או משלימות, למדידות העוני המקובלות (למשל, Blank, 2011; כהונאי, 2004; סבג-אנדבלד ואחדות, 2004). בהתאם לכך, בשנים האחרונות מקודמים מדדים חדשים למדידת מספר העניים תוך חלוקה לקבוצות ואזורים שונים (Blank 2005; 2008; Chaudary et al., 2015; Haveman et al., 2015) כמו גם הוספת משתנים נוספים למדידת ההכנסות, מעבר לאלה המחושבות במדדים הרשמיים (Fox et al., 2015; Bailey, Lashley & Barrow, 2019). בנוסף, ישנה ספרות אמפירית הבוחנת מדדים שונים להגדרה כמותית של עוני (Bourguignon & Chakravarty, 2002). במיוחד, פותח בארצות הברית ה-SPM, Supplemental Poverty Measure, מדד עוני המשלים את מדד העוני הרשמי.

המסקנה העיקרית העולה מהסקירה שהוצעה עד כה, היא כי לצורך פיתוח כלים אפקטיביים להתמודדות עם תופעת העוני, יש צורך בהתבססות על מידע רחב ומדויק ככל האפשר, בנוגע למשמעות סוגי מדיניות שונים - וזאת עבור קבוצות אוכלוסייה נפרדות (Danziger & Wimer, 2014). בישראל, בדומה למדינות מערביות אחרות, ההתייחסות לתופעת העוני ואופני קביעת המדיניות בהקשר העוני, נעשות על פי רוב בהתאם למדדים הכמותיים באמצעותם נמדד מספר העניים. עם זאת, עד כה לא פותחו שיטות לניטור ההתנסות בעוני והבנת הדרכים בהן התנסות זו שונה ומשתנה בין קבוצות אוכלוסייה שונות (אך ראו מחקרן של נסים ובנימין, 2017), שבחנו חסמים לתעסוקה וחסמים למימוש זכויות במיקומים חברתיים שונים). בהיעדר המידע המתאים על הדרכים בהן אנשים שחיים בעוני מנהלים את חייהם במגוון של הקשרים חברתיים, לא ניתן לפתח מדיניות מתאימה לטיפול בעוני.

הדו"ח הנוכחי מציג מדידה איכותנית של עוני, תוך בחינה ייחודית של קבוצות שונות, הנמצאות בסיכון מוגבר במיוחד לעוני בישראל. בניטור העוני של קבוצות אלה, אנו מתמקדים בחשיפת גורמי הסיכון לעוני, בקרב כל קבוצה. החשיבות של התמקדות בגורמי סיכון עומדת במרכז הספרות העדכנית בחקר העוני. לדוגמא, דיוויד בריידי ועמיתיו, העומדים כיום בחזית חקר הגורמים לעוני (Brady, Finngan & Hubgen, 2017), הציגו לאחרונה ארבעה גורמי סיכון מרכזיים לעוני, ברמת הפרט: השכלה נמוכה, הורות יחידנית, הורות בגיל צעיר ואבטלה. במאמרם הם מציגים את טענתה של סאוהיל (Sawhill, 2003) כי אדם שירכוש השכלה, יעבוד, יתחתן ואז יביא ילדים (בסדר הזה) לא יהיה עני ומנסים להוכיח אותה. הם בחנו את גורמי הסיכון בהיבט של שכחות, דהיינו ביחס של האוכלוסייה המצויה בסיכון, אל מול עלויות (penalties), כלומר סיכוי מוגבר לעוני המקושר לגורמי סיכון. נמצא כי לפרט המאופיין בכל גורמי הסיכון, יש סיכוי גבוה יותר להיות עני.

לצד חשיבותו הבלתי מוטלת בספק של מחקר כמותי המפרט את גורמי הסיכון לעוני, חסרה מדידה איכותנית שתוכל לשפוך אור על הנתונים המספריים. לאחרונה בוצע מחקר המשלב בין נתונים כמותיים ואיכותניים, שהתמקד בבחינת גורמי הסיכון לעבודת עוני בישראל (Levanon, Lavee & Strier, 2021). השילוב בין נתונים סטטיסטיים לנתונים שהתקבלו מכ-120 ראיונות עומק, איפשר הבנה מעמיקה של הדרך בה באים לידי ביטוי גורמי סיכון שונים לעבודת עוני, בקרב אוכלוסיות שונות. המחקר חשף את יתרונן של מחקר איכותני רחב בחשיפת מאפיינים ייחודיים הקשורים לחיים בעוני, ואשר מאפשרים להבחין בגורמי סיכון המשתנים בין קבוצות שונות.

עוני בקרב אוכלוסיות דמוגרפיות ומיקומים חברתיים שונים בישראל

המחקר הנוכחי יוצא מנקודת ההנחה כי חוויות העוני משתנות בין קבוצות אוכלוסייה שונות. כפי שמראים הנתונים הרשמיים, קבוצות מסוימות בחברה הישראלית, מאופיינות בשיעורי עוני גבוהים יותר מאחרות. לפני שנפנה לפירוט ההליך בו בוצע המחקר ולאחר מכן נציג את הממצאים, להלן מספר נתונים בסיסיים בנוגע לעוני ומצוקה כלכלית בקרב האוכלוסיות הנבחנות במחקר.

עולים יוצאי אתיופיה

בסוף שנת 2019 מנתה קהילת יוצאי אתיופיה בישראל כ-155,000 אלף תושבים, מתוכם 87,500 אלף ילידי אתיופיה ו-67 אלף ילידי ישראל אשר אביהם נולד באתיופיה (הלמ"ס, 2020). העלויות העיקריות של בני העדה האתיופית החלו ב-1975 כתגובה להחלת מדינת ישראל את חוק השבות על יהודי אתיופיה.

אוכלוסייה זו סובלת משיעורי עוני גבוהים. על פי דו"ח "קרבת העוני" של מרכז אדווה לשוויון בישראל, 23% ממשקי הבית של יוצאי אתיופיה עניים, ועוד 8% נמצאים בקרבת העוני ו-33% במעמד הבינוני הנמוך. זאת לעומת 13% בלבד ממשקי הבית בחברה היהודית הכללית, שנמצאים מתחת לקו העוני (סבירסקי, ליברמן וקונור-אטיאס, 2019).

בקרב אוכלוסייה זו, גורמי הסיכון לעוני קשורים במאפיינים הדמוגרפיים של העולים – התבגרות האוכלוסייה וכך, ירידה בשיעור האוכלוסייה בגיל העבודה (הכנסת, 2019); גירושין ומשפחות חד הוריות בשיעור גבוה ביחס ליתר האוכלוסייה (הלמ"ס, 2019); משפחות מרובות ילדים עם ממוצע של 6 ילדים למשפחה (כאהן-סטרבצ'ינסקי, לוי וקונסטנטינוב, 2010) וריכוז בערים בפריפריה החברתית והגיאוגרפית, המשתייכות לאשכול חברתי כלכלי נמוך (הכנסת, 2010).

גורמים נוספים קשורים בתעסוקה ובהשכלה. במחקר של מכון ברוקדייל (כאהן-סטרבצ'ינסקי, לוי וקונסטנטינוב), רואיינו נערים ממוצא אתיופי. כ-47% מהנערים ילידי אתיופיה העידו כי ראש המשפחה אינו עובד, וכך גם 38% מהנערים ילידי ישראל בני העדה האתיופית. כמו כן, אחוזי השלמת תעודת בגרות בקרב יוצאי אתיופיה נמוכים במידה ניכרת מאחוזים אלו בקרב כלל התלמידים בחינוך העברי – כ-40% לעומת כ-60%, בהתאמה (הכנסת, 2010).

עולים יוצאי ברית המועצות לשעבר

נכון לשנת 2014, 859,000 יוצאי מדינות ברית המועצות לשעבר מתגוררים בישראל, כ-45% גברים ו-55% נשים. 72% יהודים, בעוד ש-27% מוגדרים כחסרי דת במרשם האוכלוסין, ואחוז אחד מוגדרים כנוצרים (שפס, 2016).

מקרב קבוצה זו, 15.5% חיים בעוני, ו-12% חיים ברובד קרבת העוני – שכבה רחבה של אנשים הדומים במאפייניהם לעניים אולם נמצאים מעל קו העוני (סבירסקי, ליברמן וקונור-אטיאס, 2019). בשנת 2013, 43% מהעולים מברית המועצות לשעבר ויתרו על חימום או קירור מספיק של ביתם בשל קשיים כלכליים, זאת בהשוואה ל-35% באוכלוסייה היהודית (שפס, 2016).

בקרב אוכלוסייה זו, גורמי הסיכון לעוני קשורים אף הם במאפייניה הייחודיים של הקבוצה. בקרב העולים המבוגרים, אין שליטה מספקת בשפה העברית וישנה רמה נמוכה במיוחד בקרב בני 54 ומעלה. רמה זו קשורה במורכבות העלייה שלהם והמצב הכלכלי הקשה, שדרשו מרבים מהם לעזוב את האולפן ולצאת לעבוד (קונסטנטינוב, 2015).

גם בקרב אוכלוסייה זו לתעסוקה וחינוך השפעה ניכרת. אחוז הנשירה מבתי הספר בקרב העולים מברית המועצות גבוהים ביחס לכלל התלמידים היהודים, ועולים רבים, במיוחד החדשים יותר, מתקשים למצוא תעסוקה במקצועם. גורם נוסף קשור במצבם הבריאותי של העולים המבוגרים, שכן שיעורי התחלואה בקרב אוכלוסייה זו גבוהה מיתר האוכלוסייה היהודית בישראל ומהווה הוצאה כלכלית נוספת (הלמיס, 2009).

קשישים

ההגדרה המקובלת ל'קשישי', הן בישראל והן במדינות ה-OECD האחרות, היא מי שגילו 65 או יותר. עם זאת, יש הגדרות אחרות, ולעתים קשישים מוגדרים לפי קריטריונים אחרים, למשל גיל הפרישה מהעבודה. שיעורם של בני 65 ומעלה מכלל האוכלוסייה הינו כ-10.4% (שטייר ובלייך, 2014). ב-26% מכלל משקי הבית בישראל מתגוררים פרטים מבוגרים, כאשר כ-18% מתוכם מהווים ראש משק הבית.

שיעורי העוני בישראל קשורים להיקף ההשתתפות בשוק העבודה ולמאפיינים דמוגרפיים נוספים. לכן, האוכלוסייה המבוגרת נמצאת בסיכון גבוה לעוני, בשל מקורות הכנסה מצומצמים ותלות בקצבאות. עם זקנתם, העובדים עוזבים את שוק העבודה ונתמכים בקצבאות זקנה. חלק

ניכר מהקשישים נתמך גם בהשלמת הכנסה, וזאת משום שאחוז קטן מהקשישים זכאי לפנסיה תעסוקתית כלל, או לכזו ברמה נמוכה מאוד (ברג-ורמן וברודסקי, 2004). אף על פי כן, וחרף העלייה בקצבאות הזקנה בשנים האחרונות, עדיין כתמישית מכל המשפחות שראשן עומד אזרח ותיק חיות בעוני ובתנאי מחסור (הכנסת, 2017).

בדו"ח הסוקר את ממדי העוני של הביטוח הלאומי (אנדבלד ואחרים, 2021) הוגדר אומדן לשנת 2020, לפיו תחולת העוני לנפש בקרב קשישים, כלומר, מספר הנפשות שנמצאות מתחת לקו העוני מתוך סך האוכלוסייה, עומד על 10.4%. בקרב עולים ותיקים, מספרים אלו גבוהים יותר ועומדים על כ-20.2% (הכנסת, 2018).

תושבי הפריפריה

פריפריה עשויה להיות חברתית-כלכלית או גיאוגרפית. אזור פריפריאלי מוגדר על ידי מדינת ישראל כאזור המרוחק מאפשרויות דוגמת מקומות תעסוקה, שירותי בריאות ופעילויות פנאי. מדד פריפריאליות מתייחס לנגישות הפוטנציאלית של רשות מקומית לכל אחת מהרשויות המקומיות האחרות בישראל וכן לגבול מחוז תל אביב, בהיותו מרכז גיאוגרפי, כלכלי ועסקי של המדינה (הלמ"ס, 2019).

בסך הכול חיים באזורי הפריפריה כ-2.2 מיליון איש, שהם 24.5% מהאוכלוסייה בישראל. בסוף שנת 2017, 60% מתושבי מדינת ישראל התגוררו באזורים הנחשבים מרכזיים או מרכזיים מאוד, בעוד ש-2% בלבד התגוררו באזורים המוגדרים פריפריאליים מאוד. באותה שנה, שיעור הסיכון לעוני הגבוה ביותר נמצא בקרב משקי בית באזורים פריפריאליים (9.36%). שיעור הסיכון הנמוך ביותר נמצא בקרב משקי בית באזורים מרכזיים (2.22%). בנוסף, שיעור המוותרים על תזונה עקב קשיים כלכליים, גבוה יותר ביישובי הפריפריה מאשר ביישובי המרכז (הלמ"ס, 2019).

גורמי הסיכון לעוני בקרב תושבי הפריפריה קשורים במאפיינים הכלכליים ובשוק התעסוקה באזור. כ-47% מדורשי העבודה בישראל חיים במחוזות הצפון והדרום, חלק זה גבוה מחלקם באוכלוסייה. סיכוייהם למצוא עבודה עומדים על כ-30% בלבד, שיעור הנמוך במידה ניכרת מסיכויי מציאת העבודה במחוז תל אביב. כך לדוגמה, שיעור האבטלה במחוז הצפון היה 4.1% לעומת ממוצע ארצי של 3.8%. יתרה מכך, ענפי העיסוק באזורים אלו הם בעיקרם שירות, תשתיות ומפעלים, בניגוד לאזור המרכז בו משגשג ענף ההייטק, מה שמוביל לפערי שכר משמעותיים (הכנסת, 2020).

גורם נוסף המקשה על תעסוקה, קשור בתחבורה הציבורית. תחבורה זו מתאפיינת בקווים המשרתים את כלל המרחב הכפרי ומבצעים איסוף בין כל יישובי האזור, בתדירות נמוכה וללא קישוריות טובה לקווי המשך או תחנות רכבת (הכנסת, 2016).

חרדים

האוכלוסייה החרדית גדלה בקצב מהיר. דבר זה משפיע על מצבה הכלכלי, החברתי והפוליטי. אוכלוסייה זו מהווה בשנת 2020 כ-12.6% מכלל האוכלוסייה, וצפויה לעלות ל-16% מכלל האוכלוסייה בעוד כעשור (מלאך וכהנר, 2020).

בעוד שהכנסה חודשית למשק בית יהודי לא-חרדי עומדת על 23,235 ש"ח, ההכנסה החודשית למשק בית חרדי עומדת על 14,745 ש"ח בלבד. הגורמים לפערים אלו קשורים בהתבססות התא המשפחתי החרדי על מפרנס יחיד בהיקף משרה קטן, לרוב במשלח יד בעל הכנסה נמוכה (מלאך וכהנר, 2020). בהתאם לזאת, תחולת העוני לשנת 2018 עמדה על 42% בקרב האוכלוסייה החרדית, כאשר שיעור העוני בקרב ילדים חרדיים עומד על למעלה מ-50% (קסיר וצחור-שי, 2017).

גורמי הסיכון לעוני בחברה החרדית קשורים בעיקרם לשוק העבודה, שכן שיעור התעסוקה בקרב גברים חרדים עומד על כ-50%, ובמרבית משקי הבית יש מפרנס יחיד, לרוב אם המשפחה. מפרנס זה אף לרוב משתכר בממוצע שכר שעתי נמוך יותר מיתר האוכלוסייה היהודית, כתוצאה של מחסור בהשכלה רלוונטית לשוק העבודה. כמו כן, מספר הילדים הממוצע במשק בית חרדי גדול מאשר במשק בית יהודי, ומכאן שנדרש לכלכל מספר גדול יותר של נפשות (קסיר וצחור-שי, 2017).

ערביי ישראל

בשנת 2016, חיו בישראל 1.8 מיליון אזרחים ערבים, המהווים 21% מכלל אוכלוסיית המדינה. משקי הבית הערביים גדולים יותר מאלו במגזר היהודי. כך, ב-10% ממשקי הבית הערביים היו חמישה ילדים ויותר מתחת לגיל 17, בעוד שבקרב האוכלוסייה היהודית מספר זה עומד על 7% (מכון ברוקדייל, 2016).

שיעורי העוני בקרב אוכלוסייה זו האמירו בעשורים האחרונים. בשנת 1990, שיעור העוני של האוכלוסייה הערבית עמד על כ-35% אחוזים, בעוד שבשנת 2016, נתון זה נאמד ב-53% (אנדבלד ודהן, 2019). כך, מחצית מהאזרחים הערבים במדינת ישראל מוגדרים עניים, זאת לעומת 14% בקרב האוכלוסייה היהודית (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015). בהתאמה, 66% מהילדים

הערבים חיים בעוני, זאת לעומת 20% מן הילדים היהודים. 38% מהמשפחות העניות בישראל הן משפחות ערביות, בפער ניכר אל מול לשיעורן בקרב המשפחות בישראל (המוסד לביטוח לאומי, 2016).

גורמי הסיכון העיקריים בחברה הערבית קשורים, בין היתר, במאפייני האזור בו הם מתגוררים וההשקעה הציבורית בו. 50% מהאוכלוסייה הערבית מועסקים בשוק העבודה, זאת לעומת 66% המועסקים בחברה היהודית. תעסוקה זו ברובה אינה תעסוקה איכותית, ומרוכזת בעיקר במקצועות לא מניבים. פערי השכר בין המגזר הערבי ליהודי גבוהים מאוד, כאשר אזרח ערבי משתכר בממוצע 64.4% משכרו של אזרח יהודי (הלמ"ס, 2018). גם בהקשר של השכלה, אחוז הזכאים לבגרות בקרב האוכלוסייה הערבית נמוך מזה של האוכלוסייה היהודית, ועומד על 64.8% לעומת 79.1% בחברה היהודית. על אף העלייה באחוז האקדמאים הערביים, רובם אינם מגיעים ללימודי הנדסה הנחשבים למניבים ביותר בשוק התעסוקה כיום, שכן אחוז המהנדסים הערביים בהייטק עומד על 4% בלבד (מרכז מוסאוא, 2019).

גורם נוסף קשור בדיוור, שכן אוכלוסייה זו אינה נוטה לעזוב את הכפרים בהם נולדו וגדלו, הגישה לדיוור ציבורי מוגבלת וקיימת באזורים נקודתיים ומלאי הדירות בערים הערביות קטן. גם שירות סיוע בשכר דירה החל רק בשנים האחרונות ואינו זמין ברובו לציבור הערבי הרחב.

משפחות עצמאיות – אמהות חד הוריות¹

כ-12% מכלל המשפחות עם ילדים עד גיל 17, הן משפחות של חד הוריות, כ-135 אלף משפחות. אחוז זה נשמר בעשור האחרון. בראשן של 86% מתוך משפחות אלו עומדת אישה (הלמ"ס, 2020). נתונים קודמים (הלמ"ס, 2015) מצביעים על כך שבקרב יהודים שיעור המשפחות העצמאיות עומד על 13.4%, בעוד אצל האוכלוסייה הערבית שיעורן נמוך יותר, ועומד על 9.6%.

אמהות חד הוריות נוטות להימצא במעמד נמוך יותר, לסבול ממצוקה כלכלית ואף מעוני, מאשר אמהות במשפחה דו-הורית. על פי נתוני הביטוח הלאומי (2021), תחולת העוני בקרב משפחות החד הוריות היא 31%, לעומת משפחות שאינן חד הוריות ובהן תחולת העוני היא כ-20%.

¹ הטרמינולוגיה הרשמית כיום משתמשת במונח "משפחות שבראשן הורה עצמאי" על מנת לתאר משפחות חד הוריות. בדו"ח זה נעשה שימוש במושג השכיח והמקובל יותר: "משפחות חד הוריות" או "אמהות חד הוריות".

משפחות חד הוריות חשופות לגורמי סיכון הקשורים במבנה התא המשפחתי. חלק גדול ממשפחות אלו מתאפיינות בשוליות כלכלית ובפגיעות לעוני, הנובעת היותן נשים, אימהות ומהיעדר גורם מפרנס נוסף (אחדות, 2010). במשפחות אלו ישנו מפרנס אחד, לעומת שני מפרנסים במרבית המשפחות עם זוג הורים. בישראל, נשים נמצאות משתכרות בממוצע פחות מגברים, אולם נשים חד הוריות הן גם בממוצע משכילות פחות, מרוויחות פחות לשעה ועובדות יותר שעות מנשים נשואות. ההכנסה של נשים חד הוריות פחותה באופן ניכר משל תא משפחתי עם שני מפרנסים, אולם ההוצאות החודשיות אינן שונות בפער ניכר (נתנזון, גזלה ופורת, 2017).

למרות שכשליש מכלל האימהות החד הוריות נמצאות בעוני, ושיעור גבוה מכך נמצאות בסיכון לעוני, הנתונים העדכניים ביותר מראים כי כ-90% מהן מועסקות בשוק העבודה. מתוכן, כשני שלישי עובדות במשרה מלאה ושליש עובדות במשרה חלקית. שיעור התעסוקה של נשים העומדות בראש משפחה עצמאית אף גבוה ביחס לאימהות במצב משפחתי דומה בשאר מדינות ה-OECD. אם כן, נראה כי במציאות הישראלית כיום, תנאיו של שוק העבודה אינם מאפשרים היחלצות מעוני עבור נשים רבות. לדוגמה, לפי נתוני הביטוח הלאומי מהשנים האחרונות (לאחר העלאת שכר המינימום), אם חד הורית עם ילד אחד העובדת במשרה מלאה בשכר מינימום, עדיין תישאר בעוני. יותר מכך, אם חד הורית שלה שני ילדים העובדת במשרה מלאה בשכר מינימום, לא תוכל להיחלץ מהעוני אלא אם תמצא משאבים נוספים בסדר גודל של כ-40% מהכנסתה. עבור אם שלה יותר משני ילדים, ההשלמה הנדרשת גבוהה יותר. נתונים אלה מצביעים באופן מובהק על חוסר הלימה בין תנאי שוק העבודה לבין תנאי חייהן וצרכיהן של אמהות חד הוריות ומשפחותיהן.

נתונים אלה קשורים הן לשינויים בשוק העבודה והן לשינויים במדיניות החברתית שהתרחשו בעשורים האחרונים בישראל, כמו גם במדינות מערביות אחרות. מבחינת המדיניות החברתית, השינויים באים לידי ביטוי בקיצוץ בתמיכת המדינה באימהות חד הוריות, הן מבחינת קצבאות והן מבחינת שירותים חברתיים. במקביל, המדיניות כיום מכוונת לשילוב אמהות אלה בשוק העבודה, כאשר הטענה היא שפרנסתן בשוק העבודה תוכל להחליף את תמיכת המדינה. אולם, שוק העבודה כיום מאופיין באי שוויון גדל והולך, קיטוב תעסוקתי וחוסר יציבות. אלמנטים אלה היו נכונים עוד לפני משבר הקורונה, והחריפו באופן דרמטי במהלך המשבר ובמציאות כיום. סביבה זו הינה בעייתית עבור כלל העובדים אך במיוחד עבור אמהות חד הוריות.

מתודולוגיה: מחקר איכותני שיטתי

חוקרי העוני אבהיגיט בנרגיי ואסתר דופלו זכו בפרס נובל בשנת 2019. גישתם החדשנית, הנעוצה בתחום הכלכלה, מבקשת לחשוב על עוני מתוך החוויות והבחירות העומדות לרשות אנשים החיים בעוני. בניגוד לגישות מסורתיות יותר, שהיו מקובלות בחקר העוני עד לאחרונה, זוכי פרס הנובל מסבירים כי: "על מנת לבחון האם יש מלכודות עוני, וכיצד ניתן לחלץ אנשים ממעגל העוני, נצטרך לבדוק את העולם האמיתי... ונצטרך לבחון כל מקרה לגופו... היעדר תשובה אחת גדולה ומקיפה עלול להישמע מעט מאכזב, אבל למעשה זה בדיוק מה שקובע מדיניות אמור לרצות לדעת – לא שיש לעניים מליון דרכים להילכד, אלא שיש כמה גורמי מפתח שיוצרים את המלכודת, ופתרון הבעיות המסוימות האלה יכול לשחרר אותם ולכוון אותם למעגל קסמים של הגדלת הרווחה וההכנסה". בהמשך לכך הם כותבים: "כשהתרחקנו מתשובות אוניברסליות, השינוי הקיצוני בנקודת המבט דרש מאיתנו לצאת מהמשרד ולהתבונן בעולם ביתר תשומת לב... גוף הידע שצומח מכל תשובה ספציפית, והתובנות שמגיעות עם התשובות האלה, הם אלה שנותנים לנו את הסיכוי הטוב ביותר, יום אחד, למגר את העוני" (Banerjee & Duflo, 2011).

על אף שבנרגיי ודופלו מתייחסים בדבריהם למחקרים כלכליים אשר לרוב אינם נעשים בשיטת המחקר האיכותנית, עמדתם משקפת היטב את נקודת המוצא של המחקר האיכותני: הצורך להשתחרר מהנחות ולבחון את הדברים באופן א-פריורי, דהיינו, להניח לימצאות' ללמד אותנו מהם הדברים, ולא להניח על קיומה של מציאות זו או אחרת תוך היסמכות על טענות או ממצאים קודמים. המסורת האיכותנית מבקשת לבחון חוויות, תפיסות ואמונות סובייקטיביות ואישיות (Denzin & Lincoln, 2011), ומדגישה כי המציאות לעולם מובנית דרך התנסות והענקת משמעות. כך, כחוקרי עוני עלינו להבין את ההקשר של התופעה אותה אנו חוקרים, כפי שהיא מובנת ומובנית על ידי אלו הנוטלים בה חלק. הנחת היסוד של הפרדיגמה האיכותנית-קונסטרוקטיביסטית באופן כללי, ובאופן ספציפי ממנה יוצא המחקר הנוכחי, היא כי לא קיימת מציאות אובייקטיבית חיצונית, המנותקת מתפיסה ופרשנות. כך, ה'מציאות' נוצרת ומשתנה תדירות על ידי בני אדם, והיא קיימת רק בתודעות שלהם, באמירותיהם ובמעשיהם. לכן, על מנת להבין את התופעה הנחקרת, יש להתבונן בה כישות שלמה, על כל מרכיביה. הבנת ההקשר של התופעה היא חיונית להבנתה ולכן התבוננות זו היא רב ממדית, היסטורית, מצבית וייחודית. מנקודת מוצא זו, יחסי סיבה ותוצאה לינאריים אינם מסבירים נכונה את המציאות, ומטרת המחקר הינה חיפוש אחר 'המשמעות

החברתית' הצומחת מתוך החוויה האנושית, כאשר השאיפה היא לייצר הסברים רגישים להקשר ולייחודי, הקרובים לחוויה ומשכנעים (Becker, 1998).

חולשתו הגדולה ביותר של המחקר האיכותני היא התפיסה הרווחת כי לעומת המחקר הכמותני, הסיסטמטי והלוגי, המחקר האיכותני הוא אינטואיטיבי, וכי הסובייקטיביות המקובלת בו משמעותה אנרכיה מתודולוגית. אולם, בשני העשורים האחרונים טענות אלה מוחלפות בחדשות, המראות כי מחקר איכותני המתבסס על קריטריונים של איכות, הינו לא פחות 'מדעי' ותקף מכל מחקר אחר (Lavee & Itzchakov, 2021).

בסיס למדידה איכותנית של עוני

חוקרים רבים הדגישו את חשיבות המדידה האיכותנית של העוני (למשל Edin & Pirog, 2014; Kothari & Hulme, 2004), וחשיבות ניטור חיי היומיום של החיים בעוני באה לידי ביטוי במחקרים איכותניים קודמים (בארצות הברית, לדוגמא: Duncan 1999; Anderson 1999; Edin & Lein 1997; Sherman 2009; Lareau 2011; Coles, 2000; MacLeod 2009; 2007; קרומר-נבו, 2006; Strier et al., 2008; Lavee & Offer, 2012; Lavee & Benjamin, 2014). מחקרים אלה ואחרים העלו כי לא ניתן להבין עוני ללא התייחסות להקשרים המוסדיים והחברתיים בהם הוא מתפתח (Duncan & Coles, 2000; Kneebone & Berube Rakodi, 2002; Sharkey 2012; Sampson 2012).

אמנם, מחקרים איכותניים מקיפים השפיעו במידה מסוימת על ניסוח המדיניות להתמודדות עם עוני, במיוחד בארצות הברית. אולם, הבעייתיות העיקרית במחקרים שנערכו עד כה, בארצות הברית ומדינות אחרות כמו גם בישראל, היא התבססותו של המחקר האיכותני על מדגמים קטנים יחסית וכן בחינה של התנהגויות או התנסויות ספציפיות (כגון- התנסות מול גורמי רווחה, חסמים בשוק העבודה ועוד). כמו כן, רובם של המחקרים האיכותניים בתחום העוני לא ערכו השוואה בין קבוצות אוכלוסייה שונות, בדרך שתאפשר את הבנת הדמיון והשוני בהתנסות בחיים בעוני במיקומים שונים. בנוסף, מחקרים אלה אינם מציגים מידע מספק שיאפשר קבלת החלטות מדיניות תוך התבססות על מידע רחב בנוגע להשלכות ההחלטות הללו.

המחקר הנוכחי מתגבר על הליקויים הללו ומספק מידע-מבוסס עדויות ברמה גבוהה, המתאפשר על ידי נתונים שנאספו בשיטת מחקר איכותנית.

מטרתו העיקרית של המחקר היא פיתוח תשתית חדשנית להערכה, הבנה ומדידה איכותנית של עוני, שתאפשרנה לאתר גורמי סיכון מרכזיים לעוני. מטרה זו הושגה על ידי מחקר השוואתי, המתבסס על מדגם גדול ביותר ביחס לנהוג במחקרים איכותניים, ומידע מעמיק ועשיר המופק מפרוטוקול נרחב. ממצאי המחקר מאפשרים בחינה שיטתית של ההתנסות היום-יומית של אלה החיים בעוני, והבנה מעמיקה של הדרך בה מיקומים חברתיים וגיאוגרפיים שונים מעצבים התנסויות אלה.

הממצאים המבוססים על המחקר האיכותני והמוצגים בדו"ח זה עשויים להוות משאב מרכזי הן עבור מחקר והן עבור קביעת מדיניות בתחום העוני. זאת, על ידי אספקת ממצאים מבוססי-עדויות שמאפשרים ניסוח המלצות מתאימות יותר לגבי דרכי התמודדות עם עוני בכל מיקום חברתי וגיאוגרפי. נתונים אלה מאפשרים להשלים את מדידת העוני הכמותית הנוכחית, על ידי הבנה כיצד אנשים החיים בעוני חיים את חייהם הלכה למעשה, וכיצד במיקומים שונים פועלים גורמי סיכון עיקריים, אשר אינם מאפשרים לקבוצות שונות להיחלץ מהעוני.

מדגם

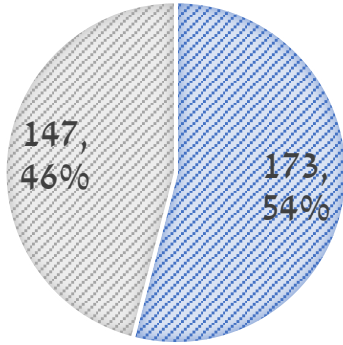
המחקר מבוסס על הנחות יסוד בנוגע לשני חסרים עיקריים: ראשית, שהמדדים המסורתיים לעוני מספקים מידע מועט יחסית לגבי חווית היום-יום של העוני, ושנית, שהמדיניות המכוונת לצמצום העוני לרוב אינה מתייחסת לשוני בצרכים בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות. בעקבות כך, המחקר מכוון להתייחסות ישירה לחסרים אלה, על ידי בחינה איכותנית מעמיקה של עוני בקרב חמש קבוצות אוכלוסייה בישראל החשופות לעוני במידה גבוהה והמאופיינות בסוגי עוני שונים: חרדים, עולים יוצאי ברית המועצות, עולים יוצאי אתיופיה, ערבים, ישראלים יהודים ותיקים לא חרדים. כמו כן, בכל מיקום דמוגרפי נבחנו שלוש תת קבוצות עיקריות המאופיינות על ידי עוני גבוה: משפחות חד הוריות, קשישים, וכאלה המתגוררים בפריפריה.

סך המשתתפים במדגם הינו 320 מרואיינים ומרואיינות. למיטב ידיעתנו, זה המדגם

האיכותני הגדול והמקיף ביותר שנערך בישראל, בתחום חקר העוני. להלן נתוני המדגם:

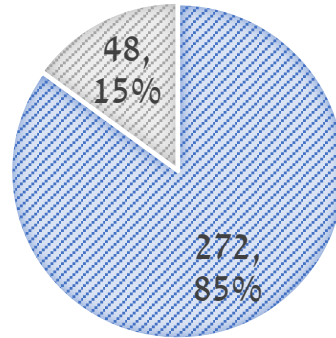
מצב משפחתי

■ לא נשואים ■ נשואים

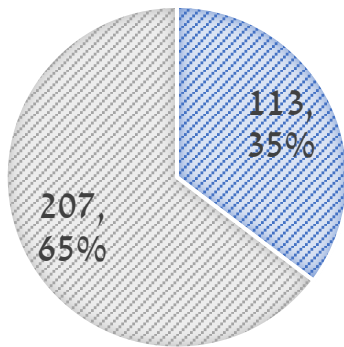
מין

■ זכר ■ נקבה

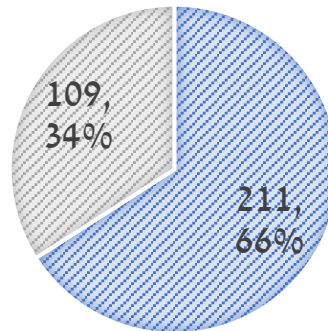
מקום מגורים

■ מרכז ■ פריפריה

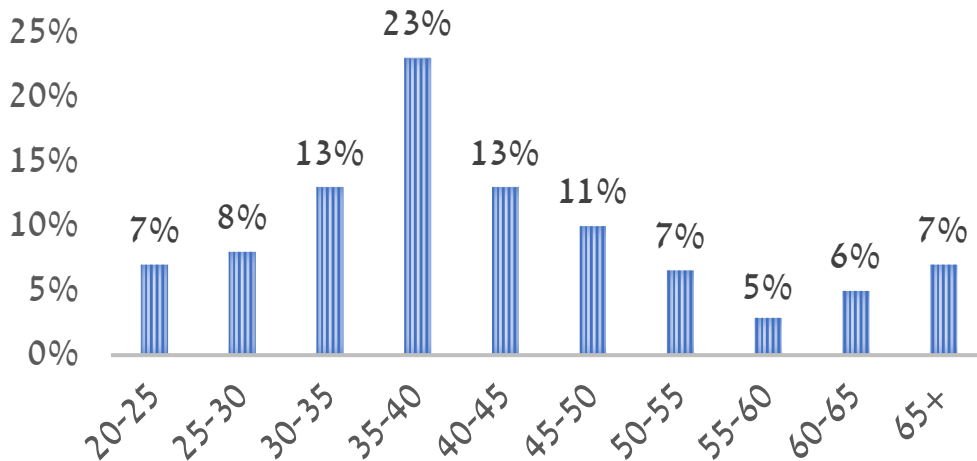

מגזר

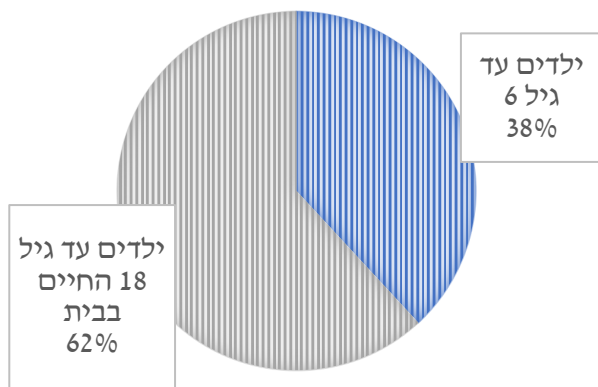
■ יהודי ■ ערבי

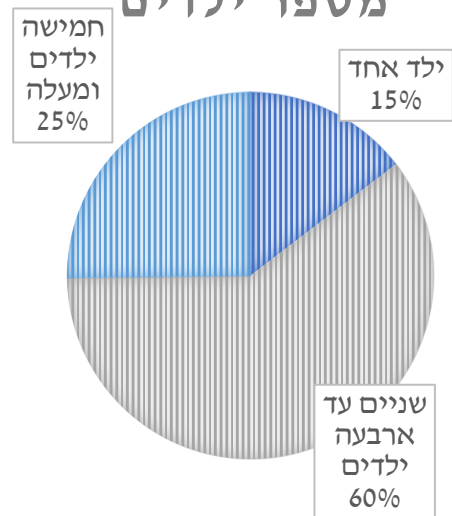
גיל המשיבים

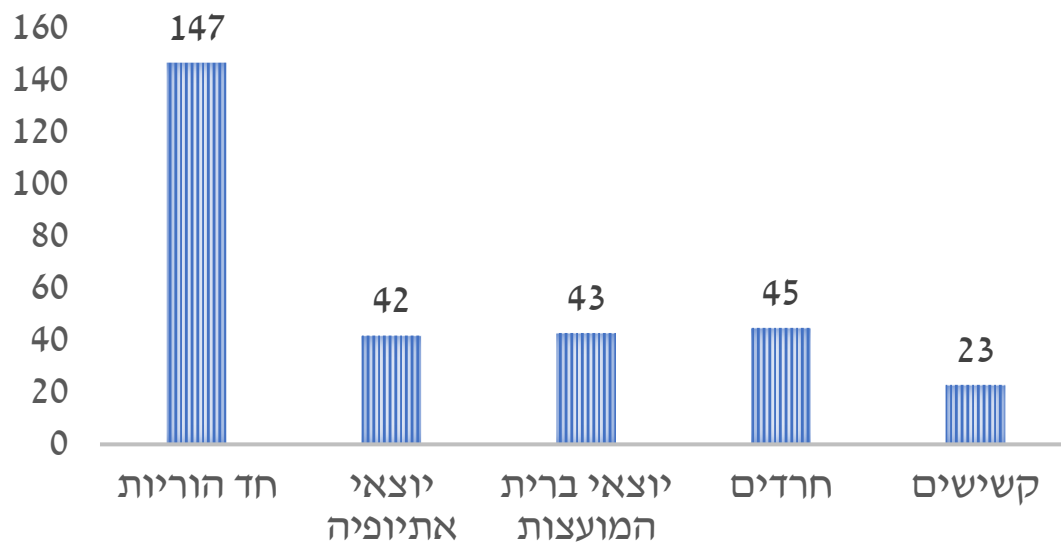
גילאי הילדים

מספר ילדים

מאפיינים נוספים

כלי המחקר

פרוטוקול המחקר מתבסס על מחקר עכשווי הנערך בארצות הברית וקנדה, אותו מובילים המרכז לחקר העוני ואי השוויון באוניברסיטת סטנפורד ואוניברסיטת פרינסטון. בראש המחקר עומדים דיוויד גרסקי וקתרין אדין, מחוקרי העוני הבכירים בארצות הברית ובעולם. המחקר, הנקרא American Voices Project², מכוון לספק תשתית תקדימית למדידה איכותנית של עוני על פני מיקומים שונים.

כלי המחקר הינו שאלון איכותני מובנה למחצה, המקיף תחומים רבים בחיי משפחות ויחידים. כלי המחקר נלקח מהמחקר האמריקאי והותאם לחברה הישראלית. התאמת הכלי לצרכי המחקר- ביסוס מדד איכותני לעוני, נעשתה בשני שלבים: ראשית, נעשה מחקר מקדים בשני מיקומים בארצות הברית, ולאחר ניתוח הנתונים והתייעצות עם המראיינים, הוסקו מסקנות לגבי התאמת השאלות וגובש שאלון סופי – החוקרת המובילה את המחקר הישראלי נטלה חלק בגיבוש שאלון זה. שנית, לצרכי המחקר הנוכחי, תורגם השאלון והותאם לחברה הישראלית. על מנת לבחון את השאלון בפועל, נערך מחקר מקדים שכלל עשרה ראיונות, ולאחר מכן נעשתה התאמה נוספת וגובש נוסח השאלון המקומי הסופי (ראו נספח א').

פרוטוקול הריאיון מכוון לבחינה מקיפה של התנסותם של אנשים חיים בעוני בתחומים שונים וכולל: א) היסטורית חיים קצרה המגדירה אירועים לאורך החיים, ב) שגרת היום-יום של המרואיינים; ג) זמינותן של רשתות חברתיות בין אישיות- בני משפחה, חברים, קרובים; ד) בחינה מקיפה של ההכנסות מכלל המקורות וכן בחינה מקיפה של כלל ההוצאות, בהתאם לקטגוריות מוגדרות; ה) סוגי העבודות בהם מעורבים המרואיינים- כולל עבודה מדווחת, לא מדווחת, לא חוקית ועוד; ו) מידת הקושי הכלכלי (למשל, קושי לשלם חשבונות) ותגובות אופייניות להתמודדות עם קשיים אלה (למשל, הלוואות, פנייה לקרובים); ז) מידת נגישותם לגורמי סיוע שונים, כגון שירותי הרווחה ועמותות, או ארגונים אחרים; ח) היבטים של בריאות נפשית, חרדה ולחץ הנחווים על ידי המשתתפים.

עבור כל קבוצה דמוגרפית או תת-קבוצה, נעשו התאמות שונות של הפרוטוקול הבסיסי, לשם התאמה תרבותית, שפתית וכדומה.

---

² [/https://americanvoicesproject.org](https://americanvoicesproject.org)

קריטריונים להשתתפות במחקר

הקריטריונים להשתתפות במחקר היו הימצאות בעוני או מצוקה כלכלית. עקב ההבנה הרווחת בקרב חוקרי עוני כי הגדרה 'יבשה' של קו העוני אינה מתאימה לבחינה האם המשפחה חיה בעוני או לא (Lister, 2004), ועקב אופיו של המחקר, הגדרת המצוקה הכלכלית והחיים בעוני במחקר זה הינה סובייקטיבית. דהיינו, משתתפים פוטנציאליים לא התבקשו לציין טרום המחקר את הכנסתם, וההכללה במחקר לא נעשתה רק עבור כאלה שהיה ידוע מראש כי הם נמצאים מתחת לקו העוני הרשמי. עם זאת, גיוס המשתתפים למחקר נעשה על ידי פנייה לאנשי מפתח, פעילים קהילתיים, ארגונים ומוסדות המספקים שירותים לאוכלוסייה הנמצאת במצוקה כלכלית. לאלה תואר המחקר כעוסק ב"בחינת חייהן של משפחות החיות בעוני". משתתפים פוטנציאליים הופנו על ידי אנשי הקשר אלינו, או ניתנו להם פרטי קשר עם עורכי המחקר, והם פנו אלינו. בעת יצירת הקשר הראשוני, הובהר למשתתפים הפוטנציאליים כי הם מתבקשים להשתתף במחקר העוסק בבחינת חייהם וחוויותיהם של אנשים החיים בעוני. רובם הגדול של האנשים אשר איתם נוצר הקשר הראשוני ענו על קריטריון כללי זה- החיים בעוני, והתאימו להשתתפות במחקר. מכיוון שהמחקר בוחן מגוון רחב של מיקומים חברתיים וגיאוגרפיים, במחקר הוכללו יהודים וערבים, נשים וגברים, עולים וותיקים, נשואים ולא נשואים, צעירים ומבוגרים, חרדים ושאינם חרדים, דרי פריפריה ומרכז, ולמעשה כל מי שהתאים לקריטריון של חיים בעוני. הקריטריון השני להכללה במחקר היה גיל- 18 ואילך, וניהול משק בית משותף או עצמאי. דהיינו, כאלה העומדים בראש משפחות מכל הסוגים. לא נכללו צעירים אשר גילם מעל 18, אך אשר עדיין מתגוררים בבית הוריהם ואינם מנהלים משק בית נפרד. לעומת זאת, כן נכללו מרואיינים המתגוררים בבית ההורים אך להם משפחות משלהם (נשואים או פרודים, או הורים לילדים המתגוררים איתם או בנפרד).

גיוס המרואיינים/ות

גיוס מספר רב של משתתפים, ובמיוחד כאלה המשתייכים לאוכלוסיות המאופיינות על ידי נטייה להסתגרות, הינו משימה מאתגרת במיוחד. חוקרי עוני מסבירים כי נטייה זו נובעת מחוסר אמון בסיסי שהוא תוצאה של אורח החיים בעוני. לכן, המחקר על אנשים החיים בעוני נתקל פעמים רבות בקשיים, מכיוון שאנשים המשתייכים לאוכלוסייה זו לעתים קרובות לא ששים לשתף אחרים בחוויותיהם, ונוטים להסתיר את חייהם-יום-יום שלהם.

איסוף הנתונים למחקר החל בשנת 2017 ונמשך עד לחודש אוקטובר 2021. הליך איתור המרואיינים ארך זמן רב והיה כרוך במאמצים רבים. הקשיים הראשוניים ואלה שהיו ידועים מראש התגברו לאין ערוך בעת פרוץ מגפת הקורונה.

גיוס המרואיינים נעשה בדרכים שונות ומגוונות, המרכזיות שבהן:

- פרסום מודעות במשרדים שונים, כגון לשכת תעסוקה ושרדי רווחה, המזמינות מרואיינים פוטנציאליים ליצור קשר עם צוות המחקר.
- יצירת קשר עם פעילים קהילתיים ואנשי מפתח בשכונות וקהילות, ובקשה לקשר בין המרואיינים למרואיינים פוטנציאליים.
- פנייה דרך המחלקות לשירותים חברתיים ברשויות מקומיות (שמן אינו מופיע על מנת לשמור על אנונימיות המרואיינים). לאחר קבלת אישור רשמי מטעם המחלקות, יצרו העובדות הסוציאליות קשר עם משתתפים פוטנציאליים וביקשו את אישורם להעביר את פרטי הקשר שלהם לצוות המחקר.
- פנייה דרך עמותות חברתיות העובדות עם האוכלוסיות הנחקרות. עובדים בעמותות אלה הציגו את המחקר בפני משתתפים פוטנציאליים. למעוניינים להשתתף במחקר, הועברו פרטי יצירת קשר עם צוות המחקר או בהתאם לבקשתם, פרטיהם הועברו לצוות המחקר לצורך יצירת קשר.
- דגימת כדור השלג: בסיום כל ראיון התבקשו המרואיינים להפנות אותנו לאנשים אחרים ברשתות החברתיות שלהם, המתאימים להשתתף במחקר.
- פרסום המחקר בקבוצות מתאימות ברשתות החברתיות (פייסבוק, לדוגמא).

לאחר יצירת הקשר הראשוני עם משתתפים פוטנציאליים, הוסברה שוב מטרת המחקר לכל משתתפת/ת בשחת טלפון מקדימה, והתבקשה הסכמתם להשתתף במחקר. למשתתפים הובטחה סודיות מלאה. עם המשתתפים המתאימים נקבעו ראיונות, אשר נערכו פנים אל פנים עד פרוץ מגפת הקורונה. לאחר מכן ובמהלך המחצית השנייה של שנת 2020 ובשנת 2021, חלקם של הראיונות נעשו באמצעות תכנת הזום. השפעתה של מגפת הקורונה הורגשה במיוחד בהקשר איתור וביצוע ראיונות עם מרואיינים קשישים. ראיונות פנים אל פנים עם אוכלוסייה זו התגלו כבעייתיים מאוד, עקב הצורך לשמור על ריחוק חברתי והחשש של מרואיינים פוטנציאליים מחשיפה והידבקות ממרואיינים, אותם הם לא מכירים. האלטרנטיבה שננקטה עם אוכלוסיות אחרות- ראיונות

באמצעות תכנת הזום, התגלתה כמעט בלתי אפשרית, הן עקב היעדר מחשבים בקרב קשישים החיים בעוני, והן עקב קשיים בתפעול הטכנולוגיה הנדרשת, עבור בעלי המחשבים. לאחר ביצוע ראיונות בודדים בלבד עם קשישים באמצעות תכנת הזום, היה נראה כי המידע שמופק בראיונות אלה הוא דל מאוד, כנראה עקב החשש מהטכנולוגיה והקושי מחשיפה דרך המחשב, ולא בראיונות פנים אל פנים. כך, מספר המרואיינים הקשישים הוא נמוך ביחס לאוכלוסיות אחרות, ובמיוחד ביחס לצורך בהבנת התנסויותיהם בעוני.

הראיונות נערכו על ידי החוקרת הראשית של המחקר, בסיוע של עוזרי מחקר. מטבע הדברים, מחקר הכולל ראיונות עומק כה רבים, מצריך מערך מוסדר של גיוס עוזרי מחקר, וכן אימונם לביצוע ראיונות מיטביים. עוזרי המחקר- המראיינים – קיבלו הדרכה מעמיקה על פרוטוקול הריאיון, ולוו באופן צמוד על ידי החוקרת הראשית. כמו כן, עוזרי המחקר קיבלו הדרכה תיאורטית בתחום חקר העוני. רובם של עוזרי המחקר היו סטודנטים לתארים מתקדמים בתחום הסוציולוגיה, העבודה הסוציאלית, ושירותי אנוש. הראיונות עם משתתפים יהודיים בוצעו בעברית. עבור האוכלוסייה הערבית, מרבית הראיונות בוצעו בערבית על ידי מראיינות דוברות ערבית, ותורגמו לאחר מכן לעברית. הראיונות נמשכו בין שעה לשעתיים, ולרוב ארכו כשעה וחצי. הראיונות שהתקיימו פנים אל פנים נערכו ברובם בביתם של המרואיינים, ובהתאם לבחירתם. חלקם נערכו במרחבים ציבוריים שונים, ומיעוטם נערכו באוניברסיטה.

כל הראיונות הוקלטו ותומללו במלואם. על מנת לשמור על אנונימיות מוחלטת של המרואיינים, בממצאים המפורטים בדו"ח זה לא נכללים כלל שמותיהם של אנשים או מקומות, העשויים להפר אנונימיות זו.

ניתוח

תמלולי 320 הראיונות הועלו לתוכנת ה-Atlas.ti, המשמשת לניתוח נתונים איכותניים. הליך קידוד הנתונים וניתוחם היה ארוך וסבוך, אך צפוי בהינתן מספרם הרב של הראיונות, וכן אורכו והעמקתו של פרוטוקול הריאיון. אורכו הממוצע של תמלול כל ראיון הוא כ-25 עמודים, כאשר ראיונות ארוכים במיוחד מנו כ-70 עמודים מתומללים. בסך הכל ממצאי המחקר מתבססים על נתונים מכ-8000 עמודים מתומללים. לצורך בחינת הנתונים, נעשה בשלב הראשון קידוד בסיסי, הנשען על חלקי הריאיון הבוחנים הוצאות מרכזיות, הכנסות מרכזיות, תמרון בשוק העבודה, יכולת הישענות על רשתות חברתיות, הימצאותם של גורמי תמיכה אחרים, סיוע מדינתי או חוץ מדינתי, קשיים פיסיים ונפשיים וכדומה. בשלב השני, אוגדו קודים דומים לקבוצות קודים. עם התקדמות הליך

הניתוח ואיסוף נתונים מקבוצות שונות, היה צורך בהמצאת כלי ניתוחי המיועד באופן בלעדי למחקר זה, ואשר יסייע בהשגת מטרת המחקר. הקו המנחה ביצירתו של כלי ניתוחי זה היה יכולתו לזקק בצורה תמציתית, ברורה ומדויקת את ההיבטים בהתנסויותיהם של המשתתפים לקבוצות ולתת הקבוצות השונות, שעלו כמרכזיים ביותר בהקשר הסיכון בעוני. יצירתו של כלי זה התאפשרה לאחר דיונים רבים שנערכו עם חוקרי המרכז לחקר העוני וההדרה החברתית באוניברסיטת חיפה.

ממצאים

על מנת להציע מדד איכותני לעוני, המחקר בחן את גורמי הסיכון העיקריים לעוני בקרב קבוצות שונות, כפי שעלו מהראיונות. ניתוח הממצאים העלה כי ישנם מספר גורמים עיקריים המעלים את הסיכון לעוני, ואשר לרוב עולים בקנה אחד עם גורמי הסיכון המוכרים בספרות עד כה. יחד עם זאת וחשוב מכך, ניתוח שהתמקד בקבוצות דמוגרפיות ספציפיות תוך פילוח לתת קבוצות על בסיס מצב משפחתי, גיל, מגדר ומקום מגורים, העלה כי כל קבוצה שכזו שונה מהותית בהיקף ובעומק הסיכון, עבור כל גורם. כך, שהטענה העיקרית המוצגת בדו"ח זה, המבוססת על הממצאים המוצגים כאן, היא כי בבואנו להבין, להעריך ולמדוד עוני, ובהמשך לכך – להציע מדיניות המכוונת לחילוץ מעוני, לא ניתן להתייחס לאוכלוסיות אלה החיים בעוני כמקשה אחת. גם בקרב החיים והחיות בעוני, יש אוכלוסיות המתאפיינות בגורמי סיכון שונים, ובמיוחד, ביכולת מועטה יותר להתמודד עם גורמי סיכון אלה. היענות מתאימה לאוכלוסיות אלה מצריכה סל רחב של תמיכות מסוגים שונים. לצד זאת, ישנן אוכלוסיות אשר גורמי הסיכון לעוני בקרבן מועטים יותר, או כאלה אשר מענה לגורם עיקרי עשוי לסייע להן להיחלץ בקלות יותר מאחרות מעוני.

נקודת ההתחלה: חוסר התאמה בין הכנסות להוצאות

עוני, בבסיסו, נגרם עקב חוסר התאמה בין הכנסות להוצאות, כאשר ההוצאות של משק הבית, עולות על ההכנסות. בעוד הנחת היסוד הזו ברורה מאליה, הגורמים לחוסר ההתאמה בין ההכנסות להוצאות משתנה בין קבוצות שונות: לאנשים המשתייכים לקבוצת אוכלוסייה מסוג אחד, יש הוצאות ייחודיות, אשר אינן משותפות לקבוצות אוכלוסייה אחרות. למשל, משפחות עם ילדים קטנים יהיו מאופיינות בהוצאות גבוהות יותר על מסגרות טיפול בילדים, מאשר משפחות ללא ילדים, או משפחות שילדיהן גדולים יותר; הוצאות הקשורות בדיור יהיו גבוהות יותר עבור משפחות המתגוררות במרכז, מאשר כאלה המתגוררות בפריפריה; וכדומה. ייחודיות ושוני בין קבוצות אוכלוסייה באים לידי ביטוי גם במקורות ההכנסה: בקרב משפחות חד הוריות, לדוגמא, מקורות ההכנסה מעבודה הינם מועטים יותר מאשר בקרב משפחות דו הוריות, בהן שני בני הזוג משתתפים בשוק העבודה. לעומת זאת, משפחות חד הוריות עשויות לקבל תמיכות מדינתיות רבות יותר ממשפחות דו הוריות. באופן דומה, אנשים המתגוררים בפריפריה עשויים להיות בעלי מקורות פרנסה פחותים יותר מאלה המתגוררים במרכז, היכן שישנן הזדמנויות תעסוקה רבות יותר.

על מנת להתחיל ולהמחיש את הצורך בהתייחסות ייחודית לקבוצות אוכלוסייה שונות, מוצגים להלן מספר "אבות טיפוס" של הוצאות והכנסות טיפוסיות לסוגי משפחות שונים. מובן, שלכל משפחה הוצאות והכנסות שונים, גם בעת השתייכות לקבוצות אוכלוסייה דומות מבחינה דמוגרפית. אולם, מטרת הנתונים המוצגים בלוחות הללו הינה הצבת הרציונל הבסיסי של המחקר: העוני, כתוצר של אי התאמה בין הכנסות להוצאות, משתנה באופן דומה להשתנות בדפוסי הוצאות והכנסות שונים, של קבוצות אוכלוסייה שונות. בראש כל לוח מצוינים הפרטים הדמוגרפיים הכלליים של המרוויינים, אשר הוצאותיהם והכנסותיהם מפורטים בלוח. כל לוח מלווה בנוסף במספר פרטים אישיים על כל 'אב-טיפוס' שכזה. זאת, על מנת לאפשר הבנה ראשונית של מאפייני החיים הספציפיים העומדים בבסיס ההוצאות וההכנסות. במבט-על ניתן לראות, כי אב הטיפוס היחידי בו ההכנסות עולות על ההוצאות, מתאר משפחה יהודייה, חילונית, בעלת שני מפרנסים, המשתתפים שניהם בשוק העבודה. גם במקרה זה – החיובי מכולם – היתרה שנשארת בסוף החודש היא נמוכה ביותר, ואינה מאפשרת חסכון ארוך טווח, או רשת בטחון בעת חירום. שאר אבות הטיפוס אינם מצליחים כלל לגמור את החודש, ובשל כך עוניים הולך ומעמיק מדי חודש.

הכנסות			הוצאות		
	7,500	הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)		3,500	שכירות
	0	ביטוח לאומי, נכות		70	גז
	380	קצבת ילדים		500	חשמל
	0	תכניות רווחה אחרות		100	מים
	0	מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע		200	כבלים
מלגות חד פעמיות, מגולם בחישוב ההוצאות		הטבות ילדים בבית ספר/מסגרות אחרות		100	אינטרנט
לא משולם באופן קבוע	2,500	מזונות	חישוב כללי לפי 3,000 ₪ בשנה	250	תיקונים בבית
	0	עזרה בשכר דירה	כמעט ולא מוציאה	100	ריהוט וחפצים לבית אוכל
עזרה מההורים, לא קבוע, חישוב שנתי	50	אחר		3,500	
				0	בילויים, מסעדות, חופשות
				200	טלפונים
			עבור שלושה ילדים, אחרי ניכוי מלגה מבית הספר	150	תשלומים לבית ספר
			שלושה ילדים בחישוב שנתי	150	ציוד לבית ספר
			תחבורה ציבורית לאשה ושני ילדים גדולים	400	נסיעות
			שלושה ילדים בחישוב שנתי, לעצמה לא קונה בגדים	300	ביגוד
				300	סיגריות
				1,000	החזר הלוואות
			תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות, תרופות להפרעת קשב וריכוז לשני ילדים	200	בריאות
			מועדונית מסובסדת	500	צהרון והוצאות בייביסיטר אחרות
				0	מתנות
				0	טיולים וחופשות
				200	שיעורים פרטיים וחוגים
	10,430	סך ההכנסות		11,720	סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות -1,290					

פרטים אישיים:

אם לשלושה ילדים, שניים בגילאי תיכון ואחת בגיל בית ספר יסודי, גרושה, עובדת.

הכנסות			הוצאות		
		הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)	כולל ארנונה ומיסים אחרים הקשורים לדיור	3,100	שכירות
	2,000	מזונות מביטוח לאומי/ הבטחת הכנסה		70	גז
	344	קצבת ילדים	לחודש	400	חשמל
	0	תכניות רווחה אחרות		300	מים
	0	מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע			כבלים
מגולם בתשלומים לבית ספר		הטבות ילדים בבית ספר/מסגרות אחרות		80	אינטרנט
	1,090	עזרה בשכר דירה	חישוב כללי לפי 3,000 ₪ בשנה	250	תיקונים בבית
מוערך ב-2,000 ₪ בשנה	100	תמיכה מהרווחה	כמעט ולא מוציאה		ריהוט וחפצים לבית אוכל
	50	תמיכות מרשות חברתיות		3,500	בילויים, מסעדות, חופשות טלפונים
1021	100	מענק לימודים		200	תשלומים לבית ספר
				60	נסיעות
			אחרי ניכוי מלגה מבית הספר	60	ביגוד
			תחבורה ציבורית לאשה ושני ילדים קטנים	120	סיגריות
			שלושה ילדים בחישוב שנתי, לעצמה לא קונה בגדים	120	החזר הלוואות
				800	בריאות
				1,200	צהרון והוצאות בייביסיטר אחרות
			תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	650	מתנות
				300	טיולים וחופשות
			מועדונית מסובסדת	300	שיעורים פרטיים וחוגים
				0	סך ההוצאות
			מחיר אחרי סבסוד המתנ"ס	0	
	3,684	סך ההכנסות		11,510	
פער הוצאות: הכנסות 7,826-					

פרטים אישיים:

מתגוררת בפריפריה. אם לשני ילדים, אחד בגיל בית ספר יסודי ואחת בגיל מעון, מתקיימת מהבטחת הכנסה.

הכנסות			הוצאות		
	5,000	הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)	2,400	כולל ארנונה ומיסים אחרים הקשורים לדיור	שכירות/משכנתא
	1,200	קצבה ממשרד הדתות	100		גז
4,000	334	מענק עבודה	400	לחודש	חשמל
	670	קצבת ילדים	300		מים
סל מזון	100	תכניות רווחה אחרות	0		כבלים
	0	מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע			אינטרנט
	0	הטבות ילדים בבית ספר / מסגרות אחרות	150	חישוב כללי לפי 3,000 ₪ בשנה	תיקונים בבית
	0	עזרה בשכר דירה		כמעט ולא מוציאה	ריהוט וחפצים לבית
	0	תמיכה מהרווחה	1,300		אוכל
	0	הטבות ילדים בבית ספר / מסגרות אחרות	30		בילויים, מסעדות, חופשות
	1,000	תמיכות מרשתות חברתיות	20		טלפונים
			1,000	בית ספר חרדי הוא לא מסובסד. 400 ₪ לחודש	תשלומים לבית ספר
			700	תחבורה ציבורית והסעות לגן	נסיעות
			50		ביגוד
			300		סיגריות
			1,000		החזר הלוואות או גמ"ח
			350	תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	בריאות
			900	גן פרטי וגן עירייה	מעון פרטי, גן, צהרון
			200		מתנות
			0		טיולים וחופשות
			450		שיעורים פרטיים וחוגים
	8,304	סך ההכנסות	9,200		סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות -896					

פרטים אישיים:

אם לחמישה ילדים, שניים בגיל בית ספר, שניים בגיל גן, אחד בגיל מעון. עובדת.

הכנסות			הוצאות		
		הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)			שכירות/משכנתא
	4,000			1,700	
	500	פנסיה	אחרי הנחה	300	ארנונה
	2,240	קצבת זקנה		200	גז
		תכניות רווחה אחרות		500	חשמל
		מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע		200	מים
		עזרה בשכר דירה		100	כבלים
		תמיכה מהרווחה		180	אינטרנט
לא בכסף אלא במוצרי אוכל, ביגוד	100	תמיכות מרשותות חברתיות		200	תיקונים בבית
			1,000 ₪ לשנה		ריהוט וחפצים לבית
				3,000	אוכל
				200	בילויים, מסעדות, חופשות
				54	טלפונים
			חופשי חודשי	70	נסיעות
				50	ביגוד
				150	דלק
					החזר הלוואות
				700	בריאות
				280	ביטוח חיים
				500	מתנות
			לבקר משפחה פעם בשנה	200	טיולים וחופשות
					שיעורים פרטיים וחוגים
	6,840	סך ההכנסות		8,584	סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות – 1,544-					

פרטים אישיים:

ילדים גדולים שאינם מתגוררים בבית, ללא שכר מעבודה. שני בני הזוג לאחר גיל פרישה.

הכנסות			הוצאות		
	10,000	הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)	כולל ארנונה ומיסים אחרים הקשורים לדיור	3,500	שכירות/ משכנתא
3,400 ₪ לחודש	283	מענק עבודה שנתי		100	גז
	456	קצבת ילדים	לחודש	500	חשמל
		תכניות רווחה אחרות		300	מים
		מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע			כבלים
		הטבות ילדים בבית ספר/ מסגרות אחרות		150	אינטרנט
	0	עזרה בשכר דירה	הוצאה לא חודשית	200	תיקונים בבית
	0	תמיכה מהרווחה	לפי הצורך, כ-1,000 ₪ בשנה	100	ריהוט וחפצים לבית
תמיכה לא קבועה	1,000	תמיכות מרשתות חברתיות		3,000	אוכל
				150	בילויים, מסעדות, חופשות
				70	טלפונים
					תשלומים לבית ספר
			תחבורה ציבורית+הסעות לגן	500	נסיעות
			לא בכל חודש	100	ביגוד
					סיגריות
				1,500	החזר הלוואות
			תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	250	בריאות
				750	גן, צהרון
				1,500	מעון פרטי
				150	מתנות
					שיעורים פריטיים וחוגים
			מסובסד	150	
	12,739	סך ההכנסות		12,970	סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות 231-					

פרטים אישיים:

אם לשלושה ילדים, ילד אחד בגיל בית ספר, ילד אחד בגיל כן וילד אחד בגיל מעון. שני בני הזוג עובדים.

הכנסות			הוצאות		
	4,000	הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)	2,700	כולל ארנונה ומיסים אחרים הקשורים לדיור	שכירות/ משכנתא
	1,600	ביטוח לאומי	90		גז
4,000	340	מענק עבודה שנתי	250	לחודש	חשמל
	304	קצבת ילדים	100		מים
	150	תכניות רווחה אחרות	270	כולל אינטרנט	כבלים
		הטבות ילדים בבית ספר/ מסגרות אחרות			אינטרנט
	1,170	עזרה בשכר דירה		בעל הדירה מממן	תיקונים בבית
	0	תמיכה מהרווחה	100	לפי הצורך, כ-1,000 ₪ בשנה	ריהוט וחפצים לבית
		תמיכות מרשתות חברתיות	3,000		אוכל
		תמיכה לא קבועה			בילויים, מסעדות, חופשות
			150		טלפונים
			70		תשלומים לבית ספר
			150		נסיעות
			140	תחב"צ	ביגוד
			50	לא בכל חודש	סיגריות
			500		החזר הלוואות
			250	תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	בריאות
			150	גן פרטי וגן עירייה	גן, צהרון
					מעון פרטי
			150		מתנות
					שיעורים פרטיים וחוגים
			150	מסובסד	בריאות
			210		בריאות
	7,564	סך ההכנסות	8,480		סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות 916-					

פרטים אישיים:
אם לשני ילדים, אחד בגיל בית ספר ואחד בגיל מעון, עובדת בשכר נמוך.

הכנסות			הוצאות		
		הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)	כולל ארנונה ומיסים אחרים הקשורים לדיור	3,500	שכירות/ משכנתא
	7,000			100	גז
		ביטוח לאומי	לחודש	600	חשמל
	330	מענק עבודה שנתי			מים
	450	קצבת ילדים	כולל אינטרנט	250	כבלים
	400	תכניות רווחה אחרות			אינטרנט
		מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע			תיקונים בבית
		הטבות ילדים בבית ספר/ מסגרות אחרות		500	ריהוט וחפצים לבית
		עזרה בשכר דירה	לפי הצורך, כ-1,000 שח בשנה		אוכל
4,000	1,350	תמיכות מרשות חברתיות		4,000	בילויים, מסעדות, חופשות
	300			100	טלפונים
				250	תשלומים לבית ספר
			תחב"צ ורכב	240	נסיעות
			פעם בחודשיים	300	ביגוד
				250	סיגריות
				1,000	החזר הלוואות
			תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	600	בריאות
			גן פרטי וגן עירייה	200	גן, צהרון
			אין		מתנות
					שיעורים פרטיים וחוגים
			מסובסד	300	
	9,830	סך ההכנסות		12,190	סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות -2,360					

פרטים אישיים:

אם לארבעה ילדים, שניים בגיל בית ספר ואחד בגיל גן. שני בני הזוג עובדים.

הכנסות			הוצאות		
	100	השלמת הכנסה	כולל ארנונה ומיסים	2,700	שכירות/ משכנתא
	3,434	מזונות מביטוח לאומי	אחרים הקשורים לדיור	50	גז
		מענק עבודה שנתי	לחודש	600	חשמל
	460	קצבת ילדים		100	מים
		תכניות רווחה אחרות	כולל אינטרנט	250	כבלים
	200	תמיכת רווחה הטבות ילדים בבית ספר/ מסגרות אחרות	בעל הדירה אחראי		אינטרנט
מגולם		עזרה בשכר דירה	לפי הצורך, כ-1,000 ₪ בשנה	50	תיקונים בבית
	1,350	מענק לימודים		3,000	ריהוט וחפצים לבית
1,021	100	תמיכות מרשות חברתיות			אוכל
	300			100	בילויים, מסעדות, חופשות
				50	טלפונים
			מסובסד	350	מעון
			תחב"צ ורכב	400	נסיעות
			פעם בחודשיים	300	ביגוד
				240	סיגריות
				1,000	החזר הלוואות
			תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	600	בריאות
				1,200	מעון
					מתנות
	6,344	סך ההכנסות		10,990	סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות -4,646					

פרטים אישיים:

אם לשני ילדים, אחד בגיל גן ואחד בגיל מעון, לא עובדת.

הכנסות			הוצאות		
		הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)	כולל ארנונה ומיסים		שכירות/ משכנתא
	5,000		אחרים הקשורים לדיור	2,700	
	1,700	ביטוח לאומי		100	גז
		מענק עבודה שנתי	לחודש	600	חשמל
	330			300	מים
	460	קצבת ילדים			
		תכניות רווחה אחרות	כולל אינטרנט	250	כבלים
	400				
		מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע			אינטרנט
		הטבות ילדים בבית ספר/ מסגרות אחרות	בעל הדירה אחראי	50	תיקונים בבית
		עזרה בשכר דירה	לפי הצורך, כ-1,000 ₪ בשנה		ריהוט ו חפצים לבית
	1,350				אוכל
	200	מענק לימודים		3,500	בילויים, מסעדות, חופשות
2,042		תמיכות מרשתות חברתיות		200	טלפונים
	300			50	תשלומים לבית ספר
			לאחר סיוע וכולל צהרון	120	נסיעות
			תחב"צ ורכב	400	ביגוד
			פעם בחודשיים	300	סיגריות
				240	החזר הלוואות
				500	בריאות
			תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	600	מעון
				1,200	מתנות
					שיעורים פרטיים וחוגים
			מסובסד	300	
	10,040	סך ההכנסות		11,410	סך ההוצאות
פער הוצאות: הכנסות -1,370					

פרטים אישיים:

אם לשלושה ילדים, שניים בגיל בית ספר ואחד בגיל מעון. עובדת.

הכנסות			הוצאות		
	9,500	הכנסות	כולל ארנונה ומיסים	3,000	שכירות/ משכנתא
	280	קצבת ילדים	אחרים הקשורים לדיור	100	גז
	600	תמיכות מרשותות חברתיות	לחודש	600	חשמל
				200	מים
			כולל אינטרנט	250	כבלים
					אינטרנט
			בעל הדירה אחראי		תיקונים בבית
			לפי הצורך, כ-1,000 ₪ בשנה		ריהוט וחפצים לבית
				3,000	אוכל
					בילויים, מסעדות, חופשות
				200	טלפונים
			תחב"צ ורכב	800	נסיעות
			פעם בחודשיים	100	ביגוד
					סיגריות
				1,000	החזר הלוואות
			תשלומי קופת חולים, תרופות קבועות	400	בריאות
				100	בית ספר
			269 בשנה	24	גן
				50	מתנות
	10,380	סך ההכנסות		9,830	סך ההוצאות
			פער הוצאות: הכנסות +550		

פרטים אישיים:

אם לשני ילדים, אחד בגיל בית ספר ואחד בגיל גן. שני בני הזוג עובדים.

היבטים מרכזיים בהקשר סיכון גבוה לעוני

לפני שנפרוס את גורמי הסיכון הייחודיים לכל קבוצת אוכלוסייה, מוצגים להלן מספר היבטים מרכזיים אשר עלו מניתוח הנתונים בהקשר סיכון גבוה לעוני, מעל ומעבר לייחודיות הקבוצות השונות. דהיינו, גורמים אלה עלו כמשותפים לכלל הקבוצות.

שוק עבודה פוגעני לעובדים הנמצאים בתחתיתו

עבודה שאינה מאפשרת חילוץ מעוני

גורם הסיכון הבסיסי ביותר, הינו עבודה שאינה מאפשרת חילוץ מעוני. למרות שכל משתתפי המחקר חיו בעוני, רובם הגדול גם השתתפו בשוק העבודה, בהיקפים שונים. עם זאת, השכר מעבודתם היה שכר מינימום או שכר נמוך, שאינו מספיק לפרנסת המשפחה או יציאה מעוני.

"אנחנו לוקחים את המשכורת וביום שני כבר נגמרה המשכורת, כבר אין לנו כסף להמשיך את החודש".

"אנחנו באמת לא מבינים איך הצלחנו לסגור את החודש. ההכנסות וההוצאות לא תואמות בשום צורה, בשום דרך".

תעסוקה קשיחה

היבט נוסף של תעסוקת עוני הוא אופי העבודה. בעייתי במיוחד עלה היבט היעדר היכולת לגמישות של העובדים, לצד דרישות קשיחות של מעסיקים. תנאים אלה של תעסוקה אינם מתאימים לחיים בעוני, הדורשים לעתים קרובות יציאה לסידורים שונים. כך, התנאים הנהוגים במשרות רבות בתחתיתו של שוק העבודה, מאלצים בפועל את העובדים לוותר על העבודה.

"עכשיו פתחו משהו חדש ברווחה, יועצת שמדריכה מה לעשות עם הילדים מבחינה חינוכית. זה מאוד עוזר אבל זה בזמן של העבודה. בעבודה אמרתי שאני צריכה לצאת, יש לי פגישה. נותנים לי לצאת אבל הם מורידים מהמשכורת אחר כך".

"עבדתי כסייעת במעון, אני אוהבת ילדים והייתי מרוצה. אבל היה הרבה לחץ כי התאומות שלי היו חולות הרבה, והייתי חייבת ללכת לעבודה. לפעמים נתנו יום חופש ולפעמים לא הסכימו".

עובדים בשכר נמוך לעתים קרובות עובדים במשמרות, אשר אינן ידועות זמן רב מראש ובשל כך קשה לתכנן סידורים או פגישות שונות. אמהות ואבות רבים סיפרו כי "לא היו גמישים

איתי מבחינת החלפת משמרות, ולא מתחשבים במצב". קשיחות זו גורמת לעובדים רבים לעזוב את מקום העבודה, או לוותר מלכתחילה על הזדמנויות תעסוקתיות שאינן מאפשרות להם לתמרן בין מחויבויות חיים אחרות.

גם כאשר התעסוקה עומדת בהתאם לחוק, כמו לדוגמה החובה לאפשר לעובדים יציאה לחופשת מחלה, לעתים קרובות חסרה גמישות נוספת, אשר מתבקשת בהינתן העובדה שלעובדים ישנן מחויבויות נוספות, אשר אינן קשורות רק במקום עבודתם:

"יש לי מנהל מאוד לא אנושי, הוא לא יאפשר להיעדר מהעבודה לשעה, שעתיים. אם אני או בניי שלי חולים אני יכולה לקחת חופש מחלה לפני החוק. אבל להיעדר לכמה שעות – זה לא".

בן משפחה חולה

גורם זה הינו משותף לכל הקבוצות הדמוגרפיות ולכל המצבים המשפחתיים, ונמצא בכל מיקום גיאוגרפי. הימצאותו של בן משפחה חולה – אם באופן כרוני או זמני, הינה גורם סיכון מרכזי לעוני. זאת עקב שני היבטים מרכזיים: ראשית, הצורך להוציא כספים רבים על טיפול במחלה, ושנית, חוסר יכולת לעבוד בכלל, או יכולת לעבודה חלקית בלבד, בשל הצורך להתמסר לטיפול. הציטוטים הבאים מלווים בפרטים דמוגרפיים של המרואיינים, וממחישים כי צרכי הטיפול מובילים לעוני בקרב אנשים המשתייכים לכל קבוצות האוכלוסייה, ובמיוחד בקרב הורים.

"הבן שלי האוטיסט היה חולה מאוד והייתי צריכה כמה פעמים לא לבוא לעבודה. המעסיק שלי היה מתעצבן עליי ומתייחס אליי גועל נפש, וכל הזמן אומר לי "את והבן שלך, את והבן שלך". בסוף הוא פיטר אותי" (ערביה, נשואה).

"כשהילדה שלי היתה בת 16 היא נקלעה למשבר נפשי והתאשפזה, וזה השפיע עליי מאוד קשה. לא תפקדתי ובעבודה לא הבינו אותי, ואז הוציאו אותי מהעבודה הזאת, ואני לקחתי את זה עוד יותר קשה. פחדתי שלא אוכל להמשיך ולטפל בילדה שלי ולדאוג לה" (חד הורית, יהודיה, פריפריה).

"פוטרתי לפני שנתיים ומאז אני לא עובדת. עבדתי בקואופ עשר שנים, פוטרתי כי יש לי ילד חולה כיליה מאה אחוז, והייתי צריכה ללכת לבתי חולים, והייתי צריכה לתת לו סטרואידים והכל. הוא לוקח תרופות וצריך לוודא שהוא עקבי עם זה, פעמיים בשבוע, בדיקות דם, פעמיים שתי, צריך להיות דרוכה" (חד הורית, יהודיה, מרכז).

(אם לילד שנולד עם שיתוק מוחין): "אני עובדת יומיים-שלושה בשבוע. כאילו את יודעת, אין לי הרבה זמן. בימים שיש לי חופשיים, אני רצה לביטוח לאומי. רצה להוציא טופס 17 לבדיקות או כל הבירוקרטיה זאתי. אז אני לא עובדת הרבה, מין הסתם... יש לו הכול - פיזיותרפיה, קלינאית תקשורת, ריפואי בעיסוק ובריכה, אני לוקחת אותו. חלק מזה אני גם צריכה לשלם פרטי מהכסף שלי. ביטוח לאומי עוזר הרבה בכסף למשל לניידות, ואני מקבלת סיוע בשכר דירה. אבל כל הזמן אני צריכה להיות איתנו או להתעסק בדברים שקשורים למחלה שלו. אף פעם זה לא נגמר" (נשואה, יהודיה, פריפריה).

"והילד עם צרכים מיוחדים בן 18, בגיל 8 חודשים הוא השתתק, לא יכול להזיז את הידיים ולא את הרגלים, לא יכול לאכול לבד, תמיד במיטה, יש לו נזלת ותמיד מצונן, הוא אוכל דרך צינור שמחובר לבטן, אשתי תמיד בבית כדי לטפל בו, היא לא עבדה אף פעם, לא יכולה לצאת ולא להיות לידו. הוא תמיד בהשגחה, אם לא משגיחים אליו ברגע שהוא משתעל חייבים להרים אותו קצת אחרת הוא נחנק, ועלול למות חלילה" (יוצא אתיופיה בן 42).

"יש לי בן 16 עם צרכים מיוחדים, יש לו בעיה בידיים והוא לא יכול להזיז את ידו הימנית... תרופות לילד זה תמיד ראשון בסדר עדיפות שלי בקניות. פירות וירקות אני קונה רק כשיש כסף, אבל תרופות אי אפשר לא לקנות" (יהודי ותיק, נשוי).

חובות קודמים

חוסר היכולת להתאים בין הכנסות להוצאות מוביל, בפני עצמו, להצטברות של חובות. זאת לצד חובות נוספים שעשויים להצטבר מסיבות אחרות. לחלק גדול של המרואיינים יש חובות בהיקפים גדולים, שהולכים ומצטברים עקב אי יכולת לשלם, ריביות והוצאות לפועל. חובות אלה מקשים על היציאה מהעוני, ולרוב אף מעמיקים אותו.

לפעמים החובות האלה מתחילים מסכומים קטנים למדי:

"היה לי חוב שהתחיל ממשוה שטותי, 900 ש"ח. זה לא חוב-חוב. אבל כדי לשלם אותו את צריכה לוותר על דברים אחרים, כל חודש מחדש לא יכולתי לוותר על משהו. על מה תוותר? שוטף זה אי אפשר לוותר. על ארנונה? יהיה לך עוד חוב. עוד לא שילמתי את זה. כל היום אני חושבת על הצמדת ריבית ואני אוכלת את זה בהפוכה. עכשיו יש שם כבר כמה אלפי שקלים".

החובות עשויים להקשות על היציאה מהעוני גם עבור אלה אשר הכנסותיהם בפועל היו עשויות להתאים להוצאות, אך ממשיכים לגרור מטה את בעליהם:

"בואי נאמר שבלי זה בלי החובות שנכנסנו אליהם לא היה צריך לעבוד בשתי עבודות והיינו יכולים להתפרנס יפה".

מרואיינים רבים סיפרו כי עקב חוסר היכולת לקחת הלוואה מהבנק (בעיקר כי לא עמדו בקריטריונים המוכתבים על ידי הבנקים), הם לקחו הלוואות בשוק האפור. הלוואות אלה מאופיינות בריבית גבוהה, המכבידה מאוד על החוזרים, במיוחד עבור אלה אשר מלכתחילה היו בקשיים כלכליים. היותו של אדם בעל חוב לשוק האפור מוביל בנוסף לחבות הכלכלית, גם ללחץ נפשי ודאגות בלתי פוסקות, אשר בתורם חוסמים את היכולת להחזיר את החובות.

"היה לי עסק, היו לי הרבה חובות ולפני שנתיים לקחתי הלוואה מהשוק האפור. העסק לא הצליח, פשטתי רגל ומאז אני לא עובד, מתקיים מהבטחת הכנסה ועובד בעבודות מזדמנות כמו צבע, מנקה חצר, מה שיש. מקבל הבטחת הכנסה של 3,370 ש"ח, מזה אני מחזיר כל חודש 2,000 ש"ח בערך, אבל אני לא מכסה את ההלוואה כי אני צריך להחזיר את כל הסכום ואין לי אפשרות כזאת. לדעתי שילמתי להם עד עכשיו 40,000 ש"ח ונשאר לי עוד 30,000 ש"ח. אני כל הזמן מפחד שיבואו לשבור לי את הרגליים, כבר ראיתי את זה קורה".

בירוקרטיה בעייתית

למרות שזכויות חברתיות אמורות לקדם את רווחתם של האזרחים, ובמיוחד לסייע בהתמודדותם של אנשים המשתייכים לאוכלוסיות מוחלשות עם קשיים מסוגים שונים, לעתים קרובות דווקא הבירוקרטיה הכרוכה בקבלת זכויות חברתיות, מהווה קושי נוסף בהתמודדות עם עוני. קושי זה עשוי לגרום לויתור על זכויות:

בירוקרטיה מסובכת מדי וויתור על קבלת הזכויות

"אני אף פעם לא ביקשתי עזרה מגורמים ממשלתיים. לא. לא ביקשתי אף פעם... תעזבי אותך, הם משוגעים ביטוח לאומי, הם רוצים לדעת מהיום שנולדת כמה פעמים החליפו לך ביום. הם לא נורמליים: "תביאי נייר זה, תביאי נייר זה, תביאי זה, זה וזה. לא מגיע לך שם", למה זה, ו"תביאי את הניירות שפעם מכרת דירה, ותביאי את זה, ותביאי את אימא שלך ואת אבא שלך ואת סבא שלך". זה כזה מעייף, כזה מטומטם,

שאת לא רואה אור בקצה המנהרה, אז ויתרתי. לדעתי, הם מחכים שהבנאדם ימות. חד וחלק אני אומרת לך".

"את יכולה לעמוד יומיים בתור, ובסופו של דבר תתנחלי שם כל יום, והייתי צריכה לרוץ מהעבודה, כל יום הייתי מאחרת, כל יום הייתי מאחרת כדי לברר ביטוח לאומי. ושום דבר. בסוף הם ימצאו את כל הדרכים להגיד לך שאת עוד חייבת להם כסף. שאת צריכה עוד לשלם להם. את מבינה? אז מה יש לך לחפש שם? תמיד ידעתי שאין מה לחפש, בגופים האלה? אוי ואבוי, הם עוד יוציאו אותך חייבת. אם את תבואי תבקשי עוד כמה פעמים, יבואו, יגידו לך בסוף: "את חייבת. בואי תשלמי את זה עכשיו"; אז מה? משוגעים הולכים לשם. ולעומת זאת, יש אנשים שעובדים בשחור, משק בית וזה, ומקבלים ביטוח לאומי בשקט ובשלווה, בלי לעמוד בתורים, ובלי מכתבים ובלי כלום".

אי התאמה בין זכויות לבין עבודה

בנוסף לכך שלעתים הבירוקרטיה מאלצת את האזרחים החיים בעוני לוותר על עבודה (אשר לרוב אינה גמישה ולא מאפשרת לצאת לסידורים שונים), היבט נוסף של בירוקרטיה שאינה מתאימה לצרכיהם של אנשים ובמיוחד של נשים החיים בעוני, הוא אי ההתאמה בין הקריטריונים לקבלת זכויות, לבין יכולת פרנסה מעבודה. כך, אנשים החיים בעוני, המבקשים לחלץ את עצמם מהעוני באמצעות שילוב בין זכויות חברתיות לבין עבודה, נאלצים לוותר על האחד, על מנת להיות זכאים לאחר. לעתים קרובות, חוסר ההתאמה של הקריטריונים מוציא אנשים משוק העבודה, או מאלץ אותם לצמצם את השתתפותם בו – ובכך לא מאפשר יציאה מהעוני.

"עבדתי בניקיון בבית ספר הדמוקרטי, הרווחתי 3,500 שקל, אז ביטוח לאומי הוריד לי את ה-1,200 שקל [הבטחת הכנסה] והוריד לי את השכר דירה, זאת אומרת קיבלתי קרוב ל-3,000 שקל, הנה, זה העיוות. זאת אומרת, אם אני הולכת ועובדת בשביל 3,000 שקל, אז מה אתה מוריד את כל 3,000 שקל? הם חושבים שעכשיו אני כבר עשירה? הם אומרים, הם מעודדים לצאת לעבוד, אז בוא תעודד אותי, למה אתה מוריד לי את ה-900 שקל של השכר דירה? למה אתה מוציא, מוריד לי את ה-1,200? חוץ מזה, מ-3,000 שקל בן-אדם יכול לחיות? אני משלמת שכר דירה 3,000 שקל! זאת אומרת, איך אני אוכלת? איך אני שותה? איך אני משלמת חשמל? איך?"

"אי אפשר להתקדם, ביטוח לאומי שזה דופק לי את המזונות, אז זה מבאס אותך כי אני כן רואה את עצמי מתקדמת בחיים ולא סתם קופאית מעפנה או לא משנה מה, ואת לא יכולה, כאילו את כבולה. זה

עצוב. אני יכולה להגיד לך שבעבודות הקודמות שלי הרווחתי -3,000
3,500 שקל כאילו תלוי, הייתי מקבלת 1,200-1,300 מזונות. היום אני
מרוויחה 4,000 והורידו לי את זה [מזונות] ל-700".

קשיים רגשיים הקשורים במצב הכלכלי, המעמיקים את המצוקה ומונעים היחלצות מהעוני

בפרוטוקול הריאיון הוקדש חלק שלם להיבט של "דאגות" הקשורות במצב הכלכלי ובחיים בעוני.
לעתים רחוקות בלבד נתקלנו במרואיינים אשר אינם דיווחו על היבטים שונים של קושי נפשי
הקשור לדאגות הכלכליות. היבטים אלה רבים ומגוונים ובאים לידי ביטוי לדוגמא בציטוטים
הבאים:

"התקפי פאניקה יכולים להיות אצלי... זה כנראה כבר נהיה משהו
שמאפיין. אני פשוט נתקלתי באכזבות, ראשונה, שנייה, שלישית,
רביעית, וזה כבר עיצב אותי".

"אני מרגיש חוסר מנוחה ודכאון יומיומי. בזמן האחרון זה כל הזמן
עולה ועולה. אני כל הזמן מאוד פוחד איך אני אסתדר ומה אני אעשה.
וזה כל הזמן מצטבר ומצטבר".

"זה כל הזמן מין אבן כזאת, מין דאגה קבועה כזאת. את לא יודעת איך
תגיעי למחר. אני כל הזמן חושבת רק על זה. הרופא רשם לי כדורים וזה
רק הכניס אותי עוד יותר לדכאון, התחלתי לבכות כל הזמן".

"אין לי תיאבון הרבה פעמים, יש כסף לאוכל אבל אני לא אוכל. על
תרופות אני מוותר כי אין כסף. אני דואג למשפחה".

"אני בוכה לעתים קרובות, כי אני עושה הכל כדי שיהיה לי כסף להביא
אוכל לבית, אני עובדת קשה אבל לא יכולה להשיג אותו".

"אני לא עייפה, אבל אני כל הזמן רק רוצה לישון. זו לא עייפות אלא
משהו אחר. אני פשוט לא רוצה להיות ערה, כי כשאני ערה אני רק
חושבת כמה המצב קשה, ואין לזה תקווה. הנה עכשיו הילד הלך לבית
ספר, אני אלך לישון, כשהוא יחזור אני אקום ואגיש לו ארוחת צהריים,
ואחרי זה אני שוב ישנה. אני רק רוצה לברוח. אין לי תקווה, אני יודעת
שאין לי תקווה".

לרוב, אנשים ובמיוחד נשים החיות בעוני, דיווחו על קשיים רבים בו זמניים:

"הקושי הכלכלי משפיע לי על הבריאות הפיזית, קודם כל אני לא יכולה
לקנות דברים טובים שבריאיים לגוף, כמו אוכל בריא, אני לא יכולה נניח
להירשם לחוג או למכון כושר. הרבה פעמים אין לי חשק לעשות דברים

בגלל הקשיים הכלכליים, יש לי כל הזמן חשק לאכול, יש לי הרגלי אכילה גרועים ביותר, אני אוכלת הרבה ג'אנק, כי זה "על הדרך", אני לא דואגת לעצמי, אני לא מספיק אוהבת את עצמי. אין לי חשק להכין אוכל לעצמי. במקום זה אני כל הזמן עסוקה בדאגה, לגבי פרנסה ובריאות. אני דואגת כל הזמן שרק תהיה לי עבודה, שאוכל להכניס משכורת הביתה, שאני רק לא אהיה חולה כי אז גם לא תהיה פרנסה. זה מעסיק אותי ולא נותן לי לישון. בבוקר אני קמה עייפה וחוזר חלילה".

קשיים רגשיים ונפשיים הקשורים לחיים בעוני, כפי שמעידים הציטוטים מעלה, מובילים

גם לקשיים פיזיים. אלה בתורם מקשים על יכולת פרנסה הולמת, וממשיכים את מעגל העוני.

גורמי סיכון מרכזיים לעוני, לפי קבוצות אוכלוסייה

חלק זה של הניתוח מתייחס לגורמי סיכון מרכזיים לעוני, בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות, המאופיינות בשיעורי עוני גבוהים יחסית בחברה הישראלית.

חרדים

השכלה שאינה מספקת

גורם הסיכון העיקרי לעוני בקרב האוכלוסייה החרדית, הינו היעדר השכלה המאפשרת פרנסה מספקת.

"אין לך מספיק השכלה בשביל לעבוד בשום עבודה מכובדת. אפשר למשל לעבוד בשליחויות, או להיות מזכיר של איזו עמותה".

המרוויינים גם התייחסו לכך כשנשאלו מה היה יכול לעזור להם להיחלץ מהעוני:

"השכלה, חד וחלק. גם שלי וגם שלו. גם ההיקף של המקצועות שנותנים (בסמינר) וגם הרמה האיכות של מה שאני יוצאת בסוף בפועל, היא מאוד מאוד נמוכה. אצל גברים זה אפסי, זאת אומרת הם יוצאים בלי שום השכלה, זאת אומרת מתמטיקה הם בכפולות בערך, אנגלית הם לא לומדים בכלל".

למרות המחסור בהשכלה המתאימה לצרכי שוק העבודה הנוכחי, נראה כי בחברה החרדית הולכת ומתרחבת ההבנה כי יש צורך ברכישת השכלה גבוהה, ובמיוחד כישורים נדרשים כגון תכנות. תכניות שונות מופעלות כיום על מנת לאפשר במיוחד לנשים חרדיות לרכוש מיומנויות שכאלה. אולם, מהראיונות עלה כי כאשר תחומי הלימוד מופרדים מאלה של שאר האוכלוסייה, ההזדמנויות בשוק העבודה נשארות מצומצמות מדי:

"אני אוהבת תכנות, אבל גם כשאת לומדת, התעודות הן לא מאוד גבוהות. זה מספיק בציבור החרדי אבל זה לא תעודות שמוכרות בעולם הרחב".

מגוון מצומצם של אפשרויות עבודה הקשור לסגנון החיים החרדי

האוכלוסייה החרדית מאופיינת בצרכים ייחודיים ביותר הנוגעים לאופי התעסוקה. במיוחד מכתיבים את ההזדמנויות האפשריות הצורך לשלב בין לימוד תורה אינטנסיבי לבין עבודה,

השמירה על כשרות, אי יכולת לעבוד בשבתות או חגים, והקפדה על הפרדה בין נשים וגברים. כל אלה מצמצמים מאוד את יכולתם של חרדים להשתלב בתעסוקה שבצידה פרנסה המאפשרת חילוץ מהעוני:

"בעלי נגיד מאוד רצה לעבוד במשטרה, אבל הבעיה הכי גדולה שלו, זה שבתות. צריך פעם בחודש להיות כונן בשבת וזה לא אפשרי".

"אני לא עובד היום, אני לומד תורה בחברותא, אני מחפש עבודה אבל בינתיים לא מצליח. עבדתי לפני זה בגיהוץ, אבל זה לא משהו שאפשר להחזיק בו הרבה זמן. אני מחפש עבודה בעיקר בהוראה. בינתיים זה לא משתלב במערכת יום שלי, גם עם חמישה ילדים, אני לא מצליח לשלב".

"למדתי מתכנתת אבל הצלחתי להיכנס רק כעובדת קבלן בתקן של החרדית, המשכורת היא נמוכה מאוד. אם הייתי נכנסת כעובדת חברה הייתי מצליחה להכניס פי שתיים לפחות".

במשקי בית חרדים נוספים, דווקא עבודתה של האשה במשרה הנחשבת מכניסה יחסית, חוסמת את האפשרות של בן הזוג לפרנסה במשרה שאינה חלקית בלבד:

"אני קם בבוקר, אני שם את הילדים במסגרות ובשבע וחצי יש לי מניין קבוע. אני מתפלל, חוזר הביתה בשמונה וחצי, הולך לשיבה עד אחת ובאחת הילדים כבר מגיעים הביתה, אני מקבל אותם, מחמם ארוחת צהריים. אשתי עובדת שמונה שעות בתכנות, מגיעה הביתה בארבע וחצי. אז אני הולך לומד עד שבע וחצי-שמונה, כל יום... בישיבה אני מקבל מלגת קיום של 2000 ש"ח. אין עבודה שאני יכול לקבל בה 2000 ש"ח משמונה וחצי ועד אחת".

צמצום הזדמנויות בתעסוקה קשור גם לצורך בטיפול בילדים. אמנם, חסמים לתעסוקה הקשורים במחויבויות הטיפול אינם ייחודיים לחרדים, אך אצל חרדים קושי זה עשוי להתעצם כיוון שלרוב מדובר במשפחות מרובות ילדים, ובהתאם לכך, מחויבויות הטיפול מתרבות. למשל, הצורך להיעדר פעמים רבות מהעבודה בגלל מחלות ומקרי חירום אחרים שקשורים בילדים. המרואיינת הבאה מסבירה איך דווקא הרצון להיות מחויבת ולקחת אחריות גדולה בעבודה, מקשה עליה למצוא עבודה מתאימה:

"אני רואה שיש מקומות עבודה שיכולים להיות מעניינים, אבל אני לא מצליחה לשלב את זה עם הילדים. זה מאתגר כי יש הרבה ילדים וכל פעם יש משהו, למשל יום אחד לקחת יום מחלה כי אחד חולה, ויום חיסורים כי יוצאים שיניים ולא ישנת כל הלילה. את לא יכולה להגיע

לעבודה אחרי שהילדה שלך בוכה כל היום וכל הלילה, את גם בלחץ איך תיראי בעבודה ואת לא יכולה לקחת תפקיד עם אחריות... אז אני מחפשת מקום עבודה שיבין שאני יכולה להיות עובדת מספיק טובה, אבל גם שיבינו שאני לא מזלזלת בעבודה וגם לא מזלזלת בהיותי אמא".

הוצאות טיפול גבוהות בילדים

"אני כבר מפרנסת ובעלי מפרנס, כאילו כל ילד שנכנס זה שנייה לא לנשום עם כל ההוצאות".

מגוון העבודות המצומצם קשור גם בכך שמרבית המרוואיינים החרדים והחרדיות השתכרו שכר נמוך יחסית. הקושי הייחודי העיקרי בהקשר זה הוא הצורך להוציא כספים רבים על מסגרות טיפול בילדים. בהינתן השכר הנמוך, יציאה לעבודה או עבודה במשרה מלאה, מובילה דווקא להעמקת הקשיים הכלכליים:

"אם אני יוצאת למשרה מלאה זה מקסימום 5,000 ש"ח, וזה לחוץ, את מגיעה הביתה בארבע וזו קלחת מטורפת. הילדים צריכים בייביסיטר, שנה הבאה הם בצהרון ואם את משאירה שני ילדים בצהרון זה לא בהכרח כזה רווח. הרווח וההפסד זה לא משמעותי, אז גם אם אני מוצאת משרה שמאפשרת לי לצאת מוקדם בעצם לא הפסדתי שום דבר. במקום להפסיד כסף אני מרוויחה להיות עם הילדים שלי".

גורמי סיכון פחותים

ניתוח הנתונים שהתמקד בחברה החרדית העלה מספר גורמים אשר עלו בראיונות כמגנים מעוני. גורמי סיכון פחותים אלה היו חריגים ביחס לכל שאר האוכלוסיות שנבחנו במחקר, אשר אצלן לא ניתן היה לזהות גורמי סיכון פחותים. יש לציין היא הגורמים המפורטים להלן אינם מאפשרים לרוב חילוץ מעוני, אבל מאפשרים שמירה על רמת חיים סבירה יחסית, ובמיוחד מונעים הידרדרות לעוני עמוק הרבה יותר.

היעדר חובות, או יכולת ללקיחת הלוואות בתנאים נוחים

יחסית לקבוצות אוכלוסייה אחרות, מעט מהמרוואיינים החרדים דיווחו כי יש להם חובות, או כי חלק מהוצאותיהם מוקדש לכיסוי הלוואות. מצב ייחודי זה, בהינתן הכנסות נמוכות יחסית עקב השתתפות נמוכה בשוק העבודה, קשור לכך כי בחברה החרדית ניתן לפנות לגמ"חים לקבלת הלוואה, בתנאים טובים וללא ריבית:

"לקחנו גם הלוואות מהבנק, אבל ברגע שיכולנו לקחנו הלוואה מגמ"ח, כדי להוריד את הריביות. זה בעצם בלי ריביות. יש אפשרויות בקהילה. למשל יש לנו גם קרן משפחתית שאתה יכול לשים שם כמה שאתה רוצה, אפילו אלפיים ש"ח, וברור שאתה יכול למשוך מתי שאתה רוצה וגם תקבל עזרה כשתצטרך. וממש משתמשים בזה הרבה".

מעט גילויים של קשיים רגשיים, במיוחד מעט לחץ ודאגה

למעלה מנינו מספר גורמי סיכון מרכזיים הקשורים לחיים בעוני, אשר מאפיינים את החיים בעוני באופן כללי, מעל ומעבר לאוכלוסיות ספציפיות. גורם מרכזי שכזה אוחד תחת היבטים כלליים של "דאגה" הקשורה לחיים בעוני. יחד עם זאת, ובניגוד לאוכלוסיות אחרות, גילויי דאגה או קשיים רגשיים הקשורים לחיים בעוני, עלו בצורה פחותה ביותר בקרב מרואיינים חרדים. הניתוח העלה כי האמונה הדתית מסייעת להתמודד עם הלחצים הכרוכים בחיים בעוני:

"הכל מתחיל ונגמר באמונה. אני יודעת שיש מישהו שמנהל את העולם והוא אמור לדאוג לי, זה פשוט יורד לי מהכתפיים. אני מקבלת רווחה ושלווה כך שזה מחזק אותי, וככה אני מחזיקה, ככה יש לי תקווה, ככה אני יכולה להמשיך אני לא עם הלשון בחוץ כל הזמן. אני לא חושבת שאפשר לחיות ככה, זה להשתגע נפשית".

"גם מהקטע של בעל לומד זה משהו מדהים, זה קשה להסביר על רגל אחת אבל התורה באיזשהו מקום מרגיעה את הבעל. אם תשאל אותי אם אני רוצה שבעלי יצא לעבוד אני אגיד לך לא".

משפחה רחבה ובני זוג

ספרות רבה בתחום העוני הראתה כי אנשים החיים בעוני, מתקשים לקבל תמיכה מסוגים שונים – כלכלית, חברתית ורגשית – מרשתותיהם החברתיות, ואפילו ממשפחה קרובה. זאת, עקב העובדה כי רשתות חברתיות של אנשים החיים בעוני הן עניות בעצמן, ולכן מתקשות לתת תמיכה לבני משפחה אחרים. באופן דומה, גם המרואיינים למחקר זה, אשר אינם משתייכים לאוכלוסייה החרדית, העלו פעמים רבות קשיים לקבל תמיכה חברתית מבני משפחה או רשתות חברתיות אחרות. חוסר היכולת לקבל תמיכה עלתה באוכלוסיות אחרות גם בקרב מרואיינים נשואים, אשר סיפרו כי הקשיים הכלכליים פעמים רבות מעיבים על הקשר הזוגי ומפוררים אותו. מגמות שונות לחלוטין עלו בקרב מרואיינים חרדים, אשר סיפרו על תמיכה רבה-הן רגשית ואפילו כלכלית – מבני זוג ומשפחה.

"בעלי נותן לי תחושה מאוד בטוחה. הוא יציב. הוא יודע מה הוא רוצה מעצמו ולא רעידות אדמה, כלכלית והכל. וגם את יודעת שלא משנה מה שלא יהיה הוא שם בהכל. אני יודעת שגם ברמה המשפחתית הגרעינית שלנו יקרה משהו, אז יש רשת".

"אולי לא אצל כולם זה מובן מאליו אבל ברוך השם יש לי משפחה אוהבת ותומכת".

"המשפחה שלי מאוד מאוד תומכת, כאילו בואי נאמר תומכים בי, הם רואים אותי".

"אני מאוד קשורה להורים שלי, לאחים ולאחיות שלי".

"אחיות שלי עוזרות לי, והן יכולות לבוא לעזור לי מדי פעם".

תמיכת גופים חיצוניים

בדומה לחוסר היכולת לקבל תמיכה מרשתות חברתיות בקרב אוכלוסיות החיות בעוני באופן כללי, לרוב התמיכה המתקבלת מארגונים או גופים חיצוניים אחרים היא מצומצמת למדי, חד פעמית, ולעתים קרובות מלווה ברגשות של בושה. אולם, הראיונות העלו כי בקרב האוכלוסייה החרדית, תמיכתם של גופים חיצוניים, ובמיוחד של גמ"חים, היא שכיחה ומקובלת ביותר, ומסייעת להתמודדות עם עוני בכל תחומי החיים.

"בן אדם שבא מבחוץ לא יכול לדעת אם יש לי אוכל או אין לי אוכל, אני לוקחת מגמ"חים. אני יכולה למשל גם לבקש גמ"חים ולמצוא את הבגדים הכי יפים שיש, ושזה יראה חדש ואף אחד לא ידע".

"לדירה כן נעזרנו באיזשהו גמ"ח של כסף... הרבה גמ"חים של כסף".

"אני לא קונה בכלל ציוד לתינוקות. בכלל בכלל בכלל. שתביני כאילו כל דבר, יש גמ"ח לטיטולים לאברכים ויש בשלושים וחמש שקל מטרנות וכל דבר זה פחות חמש עשרה שקל. תחשבי זה מצטבר".

"הבן שלי התחיל ללמוד במקהלה, ללמוד על גיטרה. עכשיו ברור שאין לנו תקציב לגיטרה. פתאום בעלי הולך וחוזר עם גיטרה, שדדת שאלתי אותו, מה קרה? אז הוא הסביר לי שהלך למישהי בשכונה שמנהלת את הגמ"ח של ציוד תינוקות, מגיע אליה מלא חפצים שאנשים לא צריכים, אמרה שיש לה גם גיטרה!"

"לפעמים אין לי מאיפה להביא כסף בסוף החודש, אז אני הולכת ומבקשת מבן אדם להלוות לי כסף, שזה משהו מאוד מקובל כאילו

להלוות. פחות לאנשים אבל יותר ללכת לגמ"חים או לאנשים מוסדיים,
ככה לא צריך גם לחשוף את המצב שלי לכולם".

"...קופת הקהל, קופת צדקה קהילתית. זה קופה שלכל עיר חרדית יש
קופה מקומית שעוזרת לאנשים. למשל בן אדם שזקוק לעזרה כספית,
הוא יכול לקבל עזרה על פי קריטריונים מסוימים. למשל אנחנו גם היינו
צריכים עזרה בהתנהלות כלכלית, פשוט שלחו לנו כלכלנים שעזרו לנו
לסדר את ההתנהלות שלנו".

עולים יוצאי ברית המועצות

גורמי הסיכון לעוני בקרב עולים יוצאי ברית המועצות, עלו מהניתוח כקשורים לגיל. עבור צעירים אשר נולדו בישראל אך הוריהם עלו מברית המועצות, לרוב עלו גורמי סיכון הדומים לאלה של יהודים ותיקים, בעיקר שכר נמוך וחוסר יכולת לקבל תמיכות מדינתיות. עבור מרואיינים מבוגרים יותר או כאלה שלא נולדו בישראל, עלו גורמי סיכון ייחודיים. חשוב לציין כי לעומת אוכלוסיות אחרות אשר חלק מרכזי בגורמי הסיכון לעוני בקרבן היה קשור להשתתפות נמוכה בשוק העבודה, אוכלוסיית העולים יוצאי ברית המועצות, בכל גיל כמעט, מאופיינת בשיעורי השתתפות גבוהים בשוק העבודה. למרות זאת, מאפיינים ייחודיים לאוכלוסייה זו, כפי שיפורטו בהמשך חלק זה, אינם מאפשרים להם להיחלץ מעוני באמצעות השתתפות בשוק העבודה.

אפליה הקשורה במוצא

רובם הגדול של העולים מברית המועצות נמצאים בישראל שנים רבות, ואפילו מספר עשורים. למרות זאת, אפליה הקשורה במוצאם עלתה כמתקיימת בתחומי חיים רבים:

"בהתחלה קיבלנו סל תמיכה מהמדינה שזה היה לאורך 7 חודשים, אם אני לא טועה. אבל אחר כך, היה מאוד קשה. לא ידענו את השפה ברמה שהיינו יכולים להתחיל ללמוד במוסד ללימודים גבוהים או להתקבל לעבודה מכובדת כלשהי, ממש לא... עבדנו בכל מני עבודות כמו ניקיון, טיפול בקשישים, מכירות וכדומה. מאז עברו עשרים שנה, אבל עד היום אנו נתקלים בכל מני דברים שמוכירים לנו שאנו עולים, כבר לא חדשים, אבל עדיין עולים והיחס אלינו הוא שונה מהוותיקים... מבחינה מקצועית, אני מרגישה שבמקומות עבודה נותנים קדימות לוותיקים או אלה שנולדו כאן, גם מבחינה של כל הנושאים הבירוקרטיים, שוב הקדימות לתושבים הוותיקים, ובכל התחומים. גם בקופת החולים, בכל המוסדות שאת באה, אולי זה בגלל שישראלים הוותיקים יודעים למצות את זכויותיהם יותר טוב ובצורה יותר יעילה".

אפליה הקשורה במוצא באה לידי ביטוי בעיקר בקרב מרואיינים אשר לא נולדו בארץ. יחד עם זאת, בקרב מיעוט המשתייכים לקבוצת יוצאי ברית המועצות אך נולדו בארץ, עלו גם דיווחים על אפליה הקשורה במוצא.

חוסר יכולת למצוא עבודה במקצוע שנלמד במדינת המקור

אוכלוסיית יוצאי ברית המועצות מאופיינת בהשכלה גבוהה, אשר נרכשה בארצות המקור. השכלה שכזו היתה אמורה לסייע להם למצוא עבודה בתחומים המאפשרים שכר גבוה יחסית. אולם מרואיינים רבים, הן צעירים והן מבוגרים, סיפרו על חוסר יכולת למצוא עבודה על פי מקצועם או הכשרתם. בהיעדר אפשרויות אחרות, הם נאלצים לקחת על עצמם משרות בתחתיתו של שוק העבודה. כך עולה למשל בראיון עם מרואיינת בת 29, אשר עלתה לישראל בגיל 25. בזמן הריאיון היא עבדה בחנות בגדים גדולה:

"העבודה המקצועית שלי, על פי השכלתי. 5 שנים עבדתי כעובדת סוציאלית. אני יודעת את העבודה מצוין. הייתי רוצה להמשיך, אבל בינתיים לא רואה, איך... עובדת כמוכרת בגדים, עבדתי גם בקופה בחנות עוד 9 חודשים. זה היה משפיל לא בגלל שהעבודה משפילה, אלא אנשים, להם את נותנת שירות, לרוב לא מכבדים אנשים שהם במעמד יותר נמוך מהם. זה הורגש חזק מאד. ואני יושבת ומבינה שיש לי שני תארים, שיש לי 5 שנות ניסיון עבודה במקצוע, ולפני עומדת בחורה צעירה שמשפילה אותי, זה מאוד קשה... אני לא רואה שיפור במצבי רק אם יעזרו לי לקבל אישור להשכלתי, ושאוכל לאשר את הרישיון שלי לעבודה במקצוע. אני כל הזמן נתקלת באנשים שאומרים שאי-אפשר לעשות דבר. ואני לא מבינה - איך? אם למדתי 5 שנים באוניברסיטה שמוכרת בעולם, למה לא מאשרים?"

מראיינת: משרד החינוך לא נותן אישור?

"לא, משרד החינוך (נתן) אישור ומשרד הרווחה אמר שאין, את לא יכולה לעבוד במקצוע, לא נותנים לך אפילו אפשרות לאשר אותו. כאשר אני שואלת, מדוע, אם לא מסבירים".

מראיינת: מה הם אומרים בכל זאת?

"שעל סמך האישור שקיבלת ממשרד החינוך, אנחנו יכולים לקבל אותך לתואר ראשון, ללמוד מהתחלה. משרד החינוך אומר שזה לא נכון, הרי הם כן אישרו לי תואר שני. על סמך מה הם לא מאשרים?"

שאלה: חשבת לקחת עורך דין?

"עורך דין רוצה 1,000 ש"ח לחודש, זה אי אפשר".

מהראיונות עלה כי לא רק "השוק החופשי" מנתב את העולים מברית המועצות לתחתיתו, אלא גורמים מדינתיים הם אלה אשר לא רק אינם מאפשרים מוביליות, אלא פעמים רבות אחראים להעמקת הקשיים הכלכליים:

”בלשכה הם צריכים לקחת בחשבון את התכונות האינדיבידואליות של אנשים, נניח אני, יש לי שני תארים בניהול חשבונות. זה אומר, שאם כבר פונים לשם, הם צריכים להעביר בחינה מקצועית על בסיס הידע. למה אתם שולחים אדם עם ידע והשכלה לאפות לחמניות? כמוני? באתי עם שני תארים, נתנו לי שלוש הפניות - האחת זה היה הכנת הוט-דוג בפארק, ועוד שני כיוונים - בורקסים. ואמרו לי שיש לי 24 שעות להביא תשובה... הרגשתי כאילו באתי מבית יתומים, בחיים אף אחד לא נתן לי דבר, ואני צריכה להודות על כך שנותנים לי לאפות לחמניות ולקבל על זה 24 שקל לשעה. ועוד אמרו לי, תגידי תודה על זה שקיבלנו אותך לעבודה”.

אי ידיעת השפה העברית

אי ידיעת השפה העברית מהווה גורם סיכון לעוני, במיוחד בהקשר של חוסר יכולת למצוא עבודות הדורשות עברית טובה. חייהם של מהגרים לעתים קרובות עמוסים בקשיים מסוגים שונים, ולמידת השפה על בורייה אינה אפשרית מיד עם הכניסה לארץ חדשה. גם לאחר שקשיי ההגירה הראשוניים שוככים, קשיי השפה ממשיכים לנתב עולים לתחתיתו של שוק העבודה, ובהתאם לכך, חוסר יכולת לפרנסה מספקת. היבט זה עלה גם בקרב עולים שהיגרו לפני שנים רבות. למשל, מספרת מרואיינת בת 40 העובדת במשק בית, ועלתה מברית המועצות בגיל 20:

”אני לא אוהבת לעבוד במשק בית אבל זה מה שיש, אין לי שפה כמו שצריך, קשה לי לקרוא בעברית עדיין, לא למדתי אז אין לי משהו אחר. וגם אני צריכה לדאוג עדיין לילדים לא יכולה לעבוד ממש עכשיו. כשהילדים יגדלו אולי אוכל לעשות איזה קורס, ללמוד עברית יותר טוב, ואז אולי אוכל לעבוד כסייעת בגן או משהו”.

באופן דומה, מספרת מרואיינת בת 42, אשר עלתה לישראל בגיל 25:

”משכורת שלי מחנות אייס, בסביבות 5,000 שקלים. ניקיונות שאני עושה מדי פעם שזה 2,000 שקל הכנסה נוספת. טוב שאני יכולה לפרנס את הילדים, אבל לא בצורה שהייתי רוצה. אני לא עובדת בבנק או בבית חולים, שם העבודות יותר מסודרות, עם משכורות גבוהות ותנאים יותר טובים. רציתי ללמוד באוניברסיטה ובשביל זה צריך עברית, אבל כשעלינו הייתי בסוף ההריון, בעלי לא עזר לי לגדל את הילדה ועכשיו גם את הבנים. מבחינה כלכלית היה קשה כל הזמן ואף פעם אין זמן ללמוד עברית”.

מרואיינים אחרים סיפרו כי גם כאשר הם מבקשים ללמוד עברית באופן יסודי, תנאי החיים שלהם אינם מאפשרים ללמוד באולפן כיוון ששעות הלימוד אינן גמישות, ואינן עולות בקנה אחד עם שעות העבודה הרבות של רבים מהמרואיינים המשתייכים לאוכלוסייה זו. קורסים פרטיים ללימוד עברית יקרים מדי ואינם ברי השגה לאנשים המתמודדים עם קשיים כלכליים, כאשר עלותם מוערכת בכמה אלפי שקלים.

הגורמים העיקריים לסיכון לעוני בקרב אוכלוסיית העולים מברית המועצות משתלבים ומצטלבים פעמים רבות בקרב עולים מבוגרים. למשל, מרואיינת בת 58, עלתה לישראל בגיל 14 ולמדה קצת עברית באולפן. בראיון היא סיפרה לא יכלה להמשיך ללמוד באולפן עקב מצוקה כלכלית של משפחתה, והצורך לצאת לעבוד גם כנערה. מאז "אני עובדת כפועל ניקיון בבית חולים 26 שנה, חמש וחצי שעות, ששה ימים בשבוע". המרואיינת סיפרה כי רצתה להתקדם ולשמש ככוח עזר, אך לא אישרו את בקשתה עקב אי ידיעת השפה. ניסיונותיה להרוויח כסף נוסף צלחו רק כיוון ש"נותנים לי בנוסף לעבודה הרגילה גם לשטוף כלים בפתולוגיה, זה יוצא עוד עשר שעות בחודש".

באופן דומה סיפרה מרואיינת בת 60, אשר למדה באוניברסיטה ברוסיה הנדסת חשמל, ועבדה ככלכלנית בבנק 30 שנה. מעבר לכך "יש לי הרבה תעודות, כל הזמן למדתי, גם עבדתי וגם למדתי". היא עלתה לארץ בגיל 51. בדומה למרואיינים רבים אחרים שעלו מברית המועצות, היא לא מצאה עבודה מתאימה בתחומים בהם קיבלה הכשרה, ועובדת בניקיון:

"אני כל יום עובדת. כאן אני עובדת 5 שנים, ואני עובדת קבלן פה. חוץ מזה אני עובדת בעוד שני מקומות פה קרוב, מנקה שם משרדים בצורה פרטית, לא כעובדת קבלן, ישר משכורת. זה חברות מעולות אבל שם יש לי קצת שעות, כי את רוב השעות שלי אני נותנת פה, ופעמיים בשבוע אני עובדת שם אחר הצהריים כמה שעות".

עבור מרואיינים לאחר גיל הפרישה, גורמי הסיכון הופכים לבעייתיים במיוחד, בהינתן ההכרח להמשיך ולתפקד בשוק העבודה. קשיים אלה באים לידי ביטוי לדוגמא בראיון עם בת 63, בעלת תואר שני ברפואה, העובדת בניקיון. המרואיינת עלתה לישראל בגיל 37:

"אין לי דירה, אין לי פנסיה. זאת אומרת שאני חיה עכשיו בינתיים שאני עובדת. אני לא יודעת עוד כמה שנים אני אחזיק מעמד אבל לעבוד, כי העבודה שלי מאוד קשה פיזית. מאוד קשה. וכל בוקר כשאני קמה ב5 אני ב15:06 כבר מתחילה את עבודתי... ולעבוד כל זמן, אני עוברת ממקום למקום, יש לי חמישה עד שבעה מקומות. ובחורף זה קור גשם ואני רטובה עד כלות, וגם אסור לי להצטנן כי אני לא יכולה להיות חולה אין

מי שיכול להחליף אותי.. אני כבר יותר מעשר שנים לא הייתי חולה, אני לא יודעת מה זה חופש מחלה ומה זה חופשה שנתית אני לא יודעת. אני פעם אחרונה הייתי בחופשת מחלה בשנת 2002. אם אצא לחופשת מחלה עכשיו, אני אפסיד את כל העבודות שלי, כי מי יחליף אותי? אין מי שיחליף אותי כי אני עובדת לבד (לא מועסקת דרך כוח אדם). אני לא יכולה להיות חולה. זה בלתי אפשרי. ככה אני שמתני לגופי את ההנחיה שאסור לי להיות חולה. וכמה אני עוד אחזיק מעמד לעבוד".

עולים יוצאי אתיופיה

ניתוח הראיונות של אוכלוסיית העולים יוצאי אתיופיה העלה מספר גורמי סיכון ייחודיים לאוכלוסייה זו, המבחינים אותה משאר האוכלוסיות החיות בעוני. כמו כן, למרות השוני הרב בין צעירים המשתייכים לקבוצה זו ואשר עלו בגיל צעיר (מעטים נולדו בישראל) לעומת אלה שעלו בגיל מבוגר יחסית, היבטים הקשורים לאפליה באו לידי ביטוי כקשורים לקשיים כלכליים, לאורך כל קבוצות הגיל של אוכלוסייה זו.

אי מיצוי זכויות חברתיות עקב חוסר היכרות עם המערכת

גורם סיכון זה בא לידי ביטוי בעיקר בקרב עולים אשר עלו מאתיופיה כאשר היו כבר בעלי משפחות (דהיינו, לא כילדים). היעדר היכרות עם זכויות וזכאויות עלה לדוגמא בראיון עם גבר נשוי, אב לחמישה ילדים, העובד במפעל דרך קבלן ומקבל שכר מינימום, אשתו אינה עובדת. המשפחה נמצאת במצב כלכלי קשה מאוד:

"אנחנו מקבלים רק קצבת ילדים. מאז שעלינו לארץ הסבירו לנו במרכז קליטה על זה, אני לא יודע על קצבאות אחרות. פניתי פעם ללשכת הרווחה, קיבלתי מהם אוכל לחג פסח וזה היה מאוד מועיל. לא פניתי לאף אחד אחר".

מרואיינים רבים המשתייכים לאוכלוסיית יוצאי אתיופיה, סיפרו על קשיים כלכליים המתלווים לטיפול בילדים בעלי מחלות כרוניות שונות (דו"ח זה אינו נכנס לסיבות לכך). קשיים אלה מתעצמים לנוכח חוסר היכרות עם זכויות שעשויות להקל על התמודדותם עם המחלה, ובהתאמה - הקלה על העוני:

"אנחנו מקבלים קצבת ילד נכה, חוץ מזה לא מקבלים שום דבר. על הקצבה הזאת ידעתי כי העובדת הסוציאלית אמרה לנו. אני לא יודעת אם יש עוד קצבה שאני זכאי לה. לא שאלתי. אני לא מכיר דברים אחרים, הולך לעבודה, מטפל בילד, לא השכלה, לא יודע".

"מהמשרד קליטה קיבלתי מדריכה, היא הדריכה אותנו ללכת למשרד הרווחה בגלל הילד עם צרכים מיוחדים פתחנו תיק. בהתחלה קיבלנו לדוגמא רהיטים לבית כמו מיטה. המדריכה ליוותה אותנו כמה חודשים מול משרד הרווחה והעזרה אכן מאוד עזרה, אבל אני לא אוהב ללכת לשם יותר, לא בדיוק הבנתי עכשיו מה הם עוזרים".

“הרבה זמן לא ידעתי שאני צריכה לקבל נכות של הילדה. לפני כמה שנים פניתי לעובדת סוציאלית שתעזור לי בדיוור כי גרנו בצפיפות ממש קשה, היינו רק 2 חדרים וגרנו אצל ההורים שלי עם עוד שבעה אחים. רק אז היא אמרה לי שאני יכולה לקבל קצבה על הילדה”.

מרואיין נוסף, בן 28, סיפר על אי מיצוי הזכויות של הוריו :

“אני יודע שההורים שלי היו יכולים לקבל הרבה יותר כסף מהמדינה. גם אבא שלי נכה והוא לא מקבל קצבה. הם לא יודעים איך להסתדר עם הברוקרטיה ומתביישים לבקש. המדינה יודעת את זה אבל היא לא תעשה כלום, כי כל עוד האתיופים חלשים, ככה הכסף נשאר אצלם”.

אפליה על בסיס אתני בתעסוקה

מרואינים רבים הביעו תחושות קשות הנוצרות בחוויות של הדרה ואפליה הנובעות מגזענות החברה הכללית. אולם, מרכזי במיוחד בהקשר הסיכון לעוני, היו גילויי אפליה בהקשר של תעסוקה. ניתוח הראיונות העלה כי חוויותיהם של המרואינים בשוק העבודה ממוסגרות ראשית כל על פי צבע עורם. מרואינים רבים סיפרו על כי מוצאם מהווה חסם ראשוני וכללי לכניסה לשוק העבודה :

“הלכתי לחפש עבודה, ראיתי הודעה, אמרו לי תבוא, התארגנתי בבגדים הכי יפים שלי והלכתי ואמרו לי, ייבשו אותי שעה ובסוף אמרו לי שזה לא אקטואלי. לא אמרו ישירות למה אבל זה כי אני אתיופי, זה בטוח, מה כבר זה יכול להיות. בטלפון היא אמרה לי שזה אקטואלי. בטלפון אמרתי שקוראים לי אלי, כי אני יודע שאם אני אגיד את זה כבר בטלפון היא תגיד לי לא”.

“יש מלא מקרים שאני הולך לראיון עבודה, בטלפון מתלהבים אומרים כן תבוא תבוא, ואחרי זה מחפשים איזו שטות למה אני לא מתאים. הם בוחנים לפי צבע העור, כבר התרגלתי לזה”.

“כשחיפשתי עבודה הגעתי לראיון עבודה, השם משפחה שלי קצת מטעה, לא כולם יודעים שהוא אתיופי. ואז מגיע לראיון גבר שחום עור, ואת רואה את הבעות הפנים וזה לא מה שהם ציפו לפגוש. הראיון היה מאוד קצר, רק כדי לצאת לידי חובה ולא מעבר לזה. אני יודע שהחלטתה שלהם לא עניינית, שוויון הזדמנויות לא קיים”.

גם לאחר הכניסה לשוק העבודה, סיפרו המרואינים על גילויי אפליה, בשלב זה גם מטעם הלקוחות. למשל, מרואינת שסיפרה על תגובת לקוחה אשר הגיעה לבדיקת רנטגן, ונוכחה שטכנאית הרנטגן היא אתיופית, אמרה :

"מה? השחורה הזאת עושה לי את הבדיקה?"

מעבר לגילויי אפליה וגזענות גלויים, מרואיינים רבים סיפרו על חווית אפליה סמויה יותר. חוויה זו מתעתעת כיוון שקשה "לשים עליה את האצבע" במדויק. מעסיקים פוטנציאליים ומקומות עבודה הפועלים על פי חוק, אינם יכולים להפלות מועמדים על פי צבע עורם. יחד עם זאת, רבים תיארו כיצד:

"יש לי תחושה שאין שוויון הזדמנויות".

"לפעמים את מרגישה שזו שמראינת אותך, את לא באה לה בטוב כי את אתיופית".

מגוון עבודות מצומצם, בעיקר בתחתיתו של שוק העבודה

רובם הגדול של המרואיינים יוצאי אתיופיה אשר הצליחו להיכנס לשוק העבודה, איישו משרות הממוקמות בתחתיתו: מבוגרים וצעירים כאחד, נשים וגברים, וכן כאלה בעלי השכלה על תיכונית. משרות אלה אינן מאפשרות הכנסה המספיקה להיחלץ מעוני.

"אני עובד כבר 12 שנה בניקיון של עלים בשכונה, כל יום חמש שעות בבוקר".

"אני עובד במפעל דרך כוח אדם כבר שלוש שנים, עושה כל מיני עבודות – סדרן, ניקיון".

"אני עובד כחדרן במלון, אף אחד לא מקבל אותך לעבודה אחרת. יש לי חברים עובדים בהעמסה, עבודת פרך".

משרות אלה, הנמצאות בתחתיתו של שוק העבודה, פעמים רבות כרוכות בעבודה פיזית קשה. גם אם יש צורך בהשלמת הכנסה, היא נעשית באמצעות לקיחת עבודות דומות או שעות נוספות, אשר בתורן מצריכות עבודה פיזית נוספת.

"אני בת 39, עובדת ניקיון דרך כוח אדם, בעלי עובד במפעל במשמרות. כבר הרבה שנים אני עובדת בניקיון. אם אני צריכה השלמת הכנסה אני עובדת לפעמים פרטי מנקה מדרגות ובית ספר, וגם ניקיון משק בית. זה שוחק וקשה מאוד אבל אין ברירה".

"אני עובדת כבר 7 שנים בביה"ח ככוח עזר, 88% משרה, עבודה קשה מאוד ותובענית, כל היום על הרגליים, לסדר מיטות, לרחוץ חולים, אני עובדת קשה מאוד... בעבודה אני מקבלת את כל הזכויות שלי, אבל בסוף כל חודש בוכה מהשכר... אני מאוד אוהבת את העבודה שלי, למרות

שהיא קשה מאוד, אני אוהבת לעזור לאנשים, יש לי קביעות בעבודה, מצד שני אני מאוד מתוסכלת, כי אני לא מרוויחה כלום. ביקשתי להתקדם, להיות אחראית על עובדים, כתבתי למנהלת שלנו, אפילו כתבתי לפרסונל בבית החולים, וכלום. לא מאשרים לעבור".

מרואיין נוסף, נשוי עם שני ילדים, העובד במחסן בחברת שליחויות, תיאר באופן ציני במיוחד את העבודות הזמינות עבורו כ"עבודות אל תתקרב". עבודות אלה אינן מאפשרות פרנסה שמספיקה לצרכיה של משפחה:

"עבודות אפשריות בשבילי זה עבודות שאני קורא להם "אל תתקרב". אם מישהו בא לעשות כסף מעבודות כאלה, זה לא ילך. על משרה מלאה כולל שעות נוספות אתה מקבל מקסימום חמש וחצי, שש אלף. נלחם על כל שעה. בשביל מה, כמה כבר אפשרי להגיע?"

מגורים בפריפריה

רוב המרואינים המשתייכים לאוכלוסיית יוצאי אתיופיה, התגוררו בפריפריה. המגוון המצומצם של עבודות הקשור למגורים בפריפריה באופן כללי, מתעצם בהקשר אוכלוסייה זו, אשר כפי שהודגם מעלה, מגוון העבודות הפתוח בפניהם מצומצם מלכתחילה עקב מוצאם האתני. כך למשל סיפר גבר נשוי יוצא אתיופיה, העובד כגנן ומתגורר בפריפריה. העבודה היחידה הזמינה לו, ובה הוא עובד כבר שנים רבות, גורמת לו לבעיות בריאותיות. יחד עם זאת, הוא אינו יכול לוותר על העבודה עקב היעדר אפשרויות אחרות:

"אין עבודות פה ליד הבית. רק גנן. אני לא יכול לעבוד רחוק מהבית כי איך אני אגיע? אין לי אוטו ואוטובוס לוקח הרבה זמן לנסוע. אז אני נשאר בעבודה הזאת למרות המצב הבריאותי שלי ולמרות שאני משתעל כל היום, יש לי אסטמה ויש לי אלרגיה לאבק. בגלל העבודה אני צריך לקבל כל הזמן זריקות נגד האלרגיה".

מגוון העבודות המצומצם בפריפריה מהווה גורם סיכון לעוני גם עבור אלה שהכשרתם התעסוקתית הייתה עשויה לאפשר להם פרנסה טובה:

"כרגע אני בבית, כבר כמעט חצי שנה. במקביל לעבודה כמזכירה למדתי הנהלת חשבונות וקיווייתי וציפיתי והייתי מצטיינת. עזבתי את העבודה והשקעתי המון בחיפוש עבודה בהנהלת חשבונות, המשכורת אמורה להיות הרבה יותר גבוהה ממזכירה... הלכתי לכל המקומות האפשריים

כאן עם קורות חיים, זה לא, בינתיים לא יצא כלום. גם אין הרבה אפשרויות".

מחסור ברשתות חברתיות בעלות הון חברתי

רשתותיהם החברתיות של יוצאי אתיופיה פעמים רבות חסרות הון חברתי שהיה יכול לסייע להם להגדיל את רווחתם הכלכלית, ולהיחלץ מהעוני. מרואיינים בעלי השכלה גבוהה, אפילו כאלה בעלי תארים מאוניברסיטאות בישראל, סיפרו כי עקב היעדר קשרים בשוק העבודה הם לא מצליחים למצוא עבודה בתחום לימודיהם. למשל, גבר נשוי ממוצא אתיופי המתגורר בפריפריה, אשר סיים תואר ראשון בהנדסה, הסביר:

"אתה צריך את הדחיפה כדי להגיע לתעשייה, בהתחלה צריך את הקשרים, אין מה לעשות. אפילו כדי להגיע לראיון עבודה. בארגונים גדולים אם אתה רק שולח קורות חיים זה לא מצליח. ארגון עם 17 אלף עובדים, זה מביא את החברים שלו, או את המשפחה שלו. לי אין שם לא משפחה ולא חברים. אם אתה לא מכיר מישהו מבפנים שיכול לשים את הקורות חיים שלך במקום הנכון, אז יהיה לך קשה להגיע".

דיור הומוגני שאינו מאפשר הגדלת הון חברתי ואחר

המחסור ברשתות חברתיות עשירות בהון חברתי קשור לכך שיוצאי אתיופיה רבים מתגוררים במה שהם מכנים "גטאות": שכונות המאוכלסות בעיקר על ידי עולים מאתיופיה. מתאר גבר נשוי בן 34, עלה בגיל 8:

"כמו כל האתיופים שיבצו אותנו באזור של הקרוונים. הכי קל לשים אותנו איפה שכל האתיופים. כל הילדות דיברתי רק באמהרית, ולא היה לזה תועלת. זה היה כיף להיות ביחד אבל לא קידם אותנו בכלום. גם אחרי שאנחנו חוזרים הביתה זה בעצם אותם החברים שהיו בכיתה, בעצם רק אתיופים. הפער עכשיו בינינו לבין הישראלים כל כך גדול, שאין אפשרות להשתלב באמת. עכשיו אני מנסה לצמצם פערים אבל זה לא קל".

"שמו אותנו באתר קרוואנים זה סוג של תהיו בפינה שלכם, כיתות של אתיופים זה תהיו בפינה שלכם, ואז נהיינו קהילה סגורה ולא משתלבת".

כך, רשתותיהם החברתיות נשארות הומוגניות ודלות בהון מסוגים שונים:

"אתה משאיר את הילדים האלה בגטאות, והם יישארו תמיד בעוני. הם נמצאים באותן שכונות ששמה אחרי הלימודים אין להם שום פעילות, אין מתנ"סים, לא חוגים, לא כלום. הילדים משוטטים ברחובות ונחשפים לדברים לא כל כך טובים".

"השכונות האלה לא חשופות לאמצעים הטכנולוגיים, אף אחד לא יודע לעבוד עם מחשב, לא יודע להיכנס לאפליקציות. ההורים לא רואים משהו אחר, משהו שונה. הם לא רואים אנשים שעובדים עם מחשבים, ויכולים להגיד 'אני רוצה להיות כמוהו', או שהילד שלי יהיה כמוהו. והילדים נשארים מאחור".

חלק הארי של המרואיינים יוצאי אתיופיה שעלו לישראל בגילאי בית הספר, למדו במסגרות חוץ-ביתיות עם הגעתם לארץ, בהתאם למדיניות קליטת העולים מאתיופיה אשר דגלה בהוצאת ילדים מבתיהם לטובת חינוך פנימייתי. בהתאם לכך, רשתותיהם החברתיות הומוגניות, ולא אפשרו מוביליות חברתית. מדיניות זו יצרה ריכוז של תלמידים מאוכלוסייה חלשה יחסית, שהופנו ללמוד בכיתות ייעודיות בהן תכנית הלימודים הייתה שונה משאר הכיתות, דבר שפגע ביכולתם להשתלב בחברה הכללית, ובנוסף צמצם את יכולתם לרכוש השכלה המספקת להשתלבות אופטימלית בשוק העבודה:

"מיד עושים אותנו שונים. עולים חדשים, רק אתיופים. תמיד היו מתייחסים עלינו בשפה פשוטה. היו עושים אותנו סוג של טיפשים, לא מבינים... אז אמרנו להם אנחנו רוצים שתשלבנו אותנו, הם אמרו לא, יהיה לכם קשה, הם (הוותיקים) לומדים בשפה קשה".

"זה לא שהלכתי לפנימייה טובה שמסביבי יש עוד דעות, עוד אנשים. סך הכל 70% מהפנימייה היו אתיופים".

ערבים

ההנחה הבסיסית של המחקר הנוכחי היא כי חוויות העוני משתנות בין קבוצות אוכלוסייה שונות. ההבדל בחוויות העוני אכן בא לידי ביטוי משמעותי בניתוח הראיונות, אך הורגש באופן חזק בראיונות עם אוכלוסיית הערבים החיים בעוני. במיוחד, הממד הפריפריאלי עלה באופן חזק כמאפיין של עוני בקרב ערבים. חשוב לציין כי במחקר הנוכחי באופן כללי, וגם בחלק זה, אנו מתייחסים ל"פריפריה" בהקשרה הגיאוגרפי. אולם, גם מרואיינים שהתגוררו באופן רשמי במיקום שהגדרנו כ"מרכז" – בעיקר ערים מעורבות כחיפה או יפו, השתייכו לפריפריה החברתית. אמנם, חוקרי עוני מציינים כי עוני מעצם הגדרתו כחוסר יכולת כלכלית, נקשר להדרה חברתית (למשל רות ליסטר), אולם אוכלוסיית הערבים החיים בעוני מודרת פעמיים מהחברה הכללית: ראשית, כמיעוט אתני/דתי בתוך חברה יהודית, ושנית, ככאלה המשתייכים למעמד נמוך.

אפליה על בסיס אתני

אפליה על בסיס אתני עלתה כגורם סיכון עיקרי לעוני. אפליה זו מתחילה מגורמים מבניים, אשר הודגשו בצורה מועטה יחסית במחקר שהתמקד בחוויות אישיות. אולם, האפליה באה לידי ביטוי בחוויות היומיום, ובהקשר מצוקה כלכלית- בעיקר בנוגע לשוק העבודה. הראיונות העלו כי סממנים רבים של השתייכות אתנית, ובמיוחד כאלה המאפשרים זיהוי כמוסלמים – חסמו את יכולתם של המרואיינים להתפרנס.

"לפעמים מבקשים מישהי יהודייה ולא ערביה. מפחדים מערביות עם כיסוי על הראש. (חברת הקבלן המעסיקה עובדות ניקיון) הפנו אותי לכמה מקומות ואמרו לי "לא רוצים ערביות"."

"פעם עבדתי עם קבלן וניהלתי 6 עובדים, אבל היום לא נותנים לי תפקידים כאלה. מחוסר ברירה אני נאלץ להסתפק במה שיש כי אין לי יכולת לבחור. אנשים לא רוצים להעסיק ערבים, בעיקר לאור המצב הבטחוני, הם חושדים בהם ומפחדים".

מעבר לכך שמעסיקים חושדים בעובדים ערבים ומסרבים להעסיקם, הראיונות העלו כי מעסיקים מפחדים מהפסדים שיגרמו עקב החשש הכללי באוכלוסייה מערבים מוסלמים. לכן, מעסיקים היוצאים מנקודת הנחה שהרווח הכללי של הארגון יפגע עקב העסקת ערבים – והקטנת כמות הלקוחות בהתאם – ומעדיפים לוותר מלכתחילה על האפשרות להעסקת אוכלוסייה זו.

"אנשים לא רוצים להעסיק אותי, בגלל שתי סיבות. בעיקר בגלל שאני עם חיגי'אב. היום אנשים מפחדים ממוסלמים. ובעלי העסק לא רוצים שהלקוחות יראו עובדים ערבים. ולא רק ערבים, גם מוסלמים".

מרואיינים אחרים סיפרו על חוויות אפליה עקב מוצא, גם בתוך מקומות העבודה. למשל, האיסור על דיבור בשפה הערבית מלווה בהרגשות קשות של אפליה, ובסופו של דבר עשוי להוביל לעזיבת העבודה, ובהתאם לכך, הגדלת המצוקה הכלכלית.

"עבודה אחרונה שעבדתי בה היתה עם כוח אדם בסופרים, ובעיה בינינו כי אנחנו ערבים ואנחנו מדברים בינינו ערבית והם לא רוצים. או שתדבר בעברית או שתלך הביתה. השתדלתי יומיים ושלושה אבל לא יכולתי, לכן הלכתי הביתה".

מגוון עבודות מצומצם

ניתוח הראיונות עם האוכלוסייה הערבית העלה כי מעבר לחוויות של אפליה בשוק העבודה המונעות תעסוקה, מגוון אפשרויות העבודה הוא מצומצם למדי. מרואיינים רבים סיפרו על חיפוש עבודה מתמשך, לעתים קרובות עד כדי התייאשות.

"לא עבדתי עכשיו שמונה שנים. אני כל הזמן מחפש, לא מוצא. אין עבודות מתאימות".

"אין עבודות. רק מכבסה".

"אני עובד בבניין אבל לא באופן קבוע, רק לפעמים. הייתי עובד במפעל והוא נסגר בגלל בעיות כלכליות".

מגוון העבודות המצומצם הפתוח בפני ערבים החיים בעוני, קשור גם להשכלה נמוכה, וחוסר בכישורים המתאימים לעבודות מכניסות יותר, שהיו יכולות לאפשר היחלצות מהעוני:

"כשאני מחפשת עבודה אני מסתכלת בעיקר על חברות לניקיון. לפעמים אני מסתכלת על דברים אחרים, למשל רוצים מזכירה פה ושם, ואז אני חושבת לעצמי למה לא למדתי משהו ועבדתי בעבודה קצת יותר מכובדת".

"אני מחפשת ומחפשת כל הזמן, גם לי וגם לבעלי. אין עבודות. אין לנו כישורים מקצועיים ולא הייתה הזדמנות לרכוש את זה, וזה חבל".

מגוון העבודות המצומצם בעייתי במיוחד עבור כאלה שנסיונות החיים שלהם אינם מאפשרות להם להיענות בחיוב לכל עבודה. מוקדם יותר בפרק הממצאים, הראינו כי הצורך לטפל

בבן משפחה חולה, מהווה גורם סיכון לעוני, על פני כל הקבוצות הדמוגרפיות. עבור אלה שמגוון אפשרויות העבודה הפתוחות בפניהם מצומצמות מלכתחילה, סיכון זה גדל.

"הבת שלי נולדה חירשת... היא אמנם משולבת במשפחתון, אבל בנוסף לטיפולים הקבועים שלה אצל רופאים יש בדיקות, טכנאים למכשיר שמיעה שלה, וביקורים בהתפתחות הילד. אלה מגבילים אותי עוד יותר. עם המגבלות האלה קשה מאוד למצוא עבודה".

"(אם לילד המאובחן עם אוטיזם): אני מרגישה חסרת אונים, אני מאוד צריכה את העבודה כדי לשפר את המצב הכלכלי שלי אבל אני לא מצליחה למצוא עבודה שמתאימה לי עם כל הקשיים שלי".

מספר נשים ערביות שסיימו תיכון אך ללא השכלה גבוהה, סיפרו כי הצליחו להשתלב בתחום החינוך. אולם, ללא התעודות הנדרשות לתחום זה - כמו גם לתחומים מקצועיים רבים אחרים - השכר לעובדת שאינה מקצועית נותר נמוך, והתעסוקה אינה קבועה:

"עבדתי כסייעת למורה, הייתי מקבלת שכר לפי שעת עבודה. לא תמיד קיבלתי משמרות וגם המשכורת מאוד נמוכה, רק מינימום. רוב הפעמים שביקשו שאבוא זה היה בשעות הצהריים כדי להישאר עם תלמידים בזמני ההכנה לבחינות הבגרות וזה היה קשה, כי הייתי מטפלת בילדים שלי. לא יכולתי להישאר שם, אבל גם לא הייתה עבודה אחרת".

מגורים בפריפריה

כפי שנכתב למעלה, המחקר הנוכחי התייחס ל"פריפריה" בהקשרה הגיאוגרפי. בהתאם לכך, בחלק זה אנו מתייחסים לסיכון לחיים בעוני בכל הקשור למגורים בפריפריה הגיאוגרפית. בדומה ליישובים אחרים (שאינם ערביים בהכרח), מגוון אפשרויות העבודה בפריפריה מצומצם למדי, ובהתאם לכך גם היכולת להתפרנס באמצעות שוק העבודה. זאת, מעבר למגוון אפשרויות העבודה המצומצם מלכתחילה, כפי שהוצג בסעיף הקודם:

"לא עבדתי כבר שלוש שנים... עברתי קורס סייעת במעונות יום לילדים, הייתי רוצה להשתלב במסגרת כזו כי היא מתאימה מאוד לתנאים שלי מבחינת שעות העבודה, אני יכולה לתאם עם השעות שהבנות בבית ספר או במשפחתון. אנחנו ששה אנשים בבית אני זקוקה לכסף, המצב מאוד קשה, אבל אין איפה לעבוד. בכפר ובסביבה אין הרבה מקומות שאני יכולה להשתלב בהם".

"בסביבה שלנו אפשר לעבוד במפעלים, בבתי קפה, במסעדות ובבתי אריזה. אבל רוב האנשים מעדיפים לעבוד במפעל או בבית אריזה כי שם מקבלים שכר מינימום, משהו שאי אפשר לקבל אותו בבית קפה או מסעדה, או אפילו חנות ליד הבית".

מרבית היישובים הערביים ממוקמים בפריפריה, ומאופיינים בתדירות נמוכה במיוחד של תחבורה ציבורית. היעדר יכולת ההתניידות חושפת רבים לעוני, עקב מספר סיבות. בראש ובראשונה, עקב חוסר היכולת להגיע למקום עבודה, או לתאם בין שעות התחבורה הציבורית לבין שעות העבודה:

"בכפר אין תחבורה ציבורית זמינה כל היום, אין לי רשיון נהיגה והזמנים של עבודות במשמרות לא מסתדרים עם הזמנים של האוטובוסים".

היבט נוסף של הסיכון לעוני הקשור לתחבורה ציבורית מעטה מדי המאפיינת מגורים בפריפריה, הוא נגישות נמוכה למוסדות ממשלתיים ואחרים, אשר יכולים לסייע בהתמודדות עם העוני. למעלה הדגמנו כי היבטים של בירוקרטיה מסובכת מונעים פעמים רבות מאוכלוסיות הזכאיות לכך, לממש את זכויותיהן. הוויתור על מימוש הזכויות בא לידי ביטוי גם בהקשר המרחק הגיאוגרפי:

"יש כל מיני סידורים שצריך לעשות בעיר, למשל לסדר את הדברים שלי מול העובדת הסוציאלית. אין לי רכב ואני נאלצת ללכת באוטובוס ולשלם כסף, גם מבחינת הזמן מבזבזים זמן רב בהמתנה לאוטובוסים. לפעמים אני מוותרת בכלל על הנסיעות האלה ואז יודעת שאני מאבדת עוד כסף, גם כי היא לא מבינה למה אני לא מגיעה אליה".

לבסוף, מאפיין מרכזי של החיים בפריפריה, במיוחד ביישובים ערביים, הוא מיעוט (ולפעמים גם היעדר) מסגרות חינוכיות או אחרות, בשעות שאחרי שעות בית הספר. גורם זה בפני עצמו מהווה סיכון לעוני, כיוון שילדים ובני נוער הנמצאים שעות רבות ביום ללא מסגרות, עלולים למצוא עצמם נסחפים לעיסוקים לא רצויים, ובמיוחד ביישובים בעלי שיעורי פשיעה גבוהים. היעדר המסגרות בשעות שלאחר בית הספר מהווה סיכון כפול לעוני, כיוון שהורים המבקשים לפקח על ילדיהם, נאלצים לבחור בין טיפול בילדים – גם ובמיוחד בני נוער גדולים – לבין עבודה.

"באזור שלנו אין לי סידור לילדים, זה גם אזור מסוכן ואני לא יכולה להרשות לילדים להסתובב חופשי מבלי שמירה של אחד מאיתנו".

עבודות פיזיות שגורמות לקשיים פיזיים וחוסר יכולת להתפרנס

נשים וגברים ערבים, במיוחד בעלי השכלה נמוכה, מאיישים משרות הנמצאות בתחתיתו של שוק העבודה, פעמים רבות כאלה המצריכות עבודה פיזית קשה ואינטנסיבית. עבודות כאלה בפני עצמן מהוות סיכון לעוני כיוון שלרוב בצידין הכנסה מעוטה. אולם, הסיכון לעוני בעבודות אלה הוא כפול, כיוון שהשחיקה הפיזית בהן היא גבוהה, ולא מאפשרת לעבוד בהן לאורך זמן. כך, עובדים ועובדות רבים סיפרו כי קשיים פיזיים שמקורם בעבודות עבר, אינם מאפשרים להם להתפרנס בהווה:

"הייתי עובדת בניקיון, והמצב הבריאותי שלי התדרדר. אמרו לי שיש לי דורבן ברגליים, בגלל שכל היום עומדת, אבל דורבן עם דלקת חריפה. זה לא רק הקטע שסבלתי מכפות הרגליים, אלא גם כל הגוף כואב לי, הברכיים. כולי קליקים, כל הגוף שלי מקליק. כואב לי, פשוט כואב לי. אני חיה על תרופות עד היום. לא יודעת מה יש לי. באוקטובר אוטוטו יש לי בדיקה אצל ראוטולוגית, מחלות, דלקת מפרקים. עכשיו לא קל לצאת לעבוד כי לא כל עבודה מתאימה".

"אני לא מסוגלת לעבוד בעבודה פיזית. אני אגיד לך, מרוב שהתייאשתי, כאילו, חיפשתי ולא הלך לי. עכשיו, עזרו לי, מצאה לי בשופרסל, עבדתי בליקוט, בתור מלקטת. הלכתי יום אחד, לא עבדתי יום שלם, כמה שעות של ניסיון, אבל את יודעת, הליכות בכל מקום. חזרתי בלי גוף. הגוף שלי התמוטט".

"אני עובדת בטיפול בקשישים, כל יום אצל מישהו אחר. אם הייתי עובדת בעבודה נוספת למשל זה היה יכול לעזור במצב הכלכלי, אבל פיזית אני לא יכולה אחרי הקשישים, זו עבודה קשה והגב מתחיל לכאוב. גם שעות נוספות בקשישים זה קשה מדי".

הסיכון לעוני בהקשר חוסר היכולת לעבוד במשרות הדורשות עבודה פיזית, מתגבר בקרב

נשים וגברים ערבים אשר לעתים נכנסים לשוק העבודה בגיל צעיר מאוד.

"לא, אין לי כוח לעוד, לא, לא. אני מצטערת, אני בת חמישים ושתיים מגיל 12 אני עובדת בניקיון, מרימה, לוקחת, שוטפת רצפה, כל דבר. ארבעים שנה. עכשיו, אני לא יכולה לתת את הגוף שלי עוד לשום עבודות".

היבט נוסף הקשור להשלכותיה של עבודה פיזית מאומצת, קשור לכך שכיוון שהשכר

בעבודות אלה נמוך, הכנסה מספקת באמצעותן כרוכה בהיקף עבודה גבוה. אולם, עומס עבודה

בתנאים פוגעניים פיזית, פעמים רבות מוביל לפציעות או מחלות האופייניות לעבודות אלה, ובהמשך לכך – יכולת פרנסה ירודה עוד יותר. כך למשל עלה בראיון עם בת 34 :

"עבדתי הרבה בניקיון, הייתי צריכה כסף והייתי עובדת הרבה. אבל החומר שמתמשים בניקיון החמיר לי את המצב ולא יכלתי להמשיך לעבוד. עכשיו יש לי קשיי נשימה קשים בגלל החומרים שהייתי משתמשת בעבודה. אני מחפשת עבודה דרך לשכת התעסוקה אבל המצב הבריאותי קשה ואני לא יכולה לעבוד בעבודות שמציעים לי".

הבעייתיות במציאת עבודה עבור אלה שאינם יכולים לעבוד במשרות הדורשות עבודה פיזית, קשורה הדוקות להיבט של מגוון עבודות מצומצם הפתוח בפני ערבים בעלי השכלה נמוכה. בחלק הקודם שעסק בהיבט זה, צוטטה מרואיינת שלא מצאה עבודה, אלא במכבסה. העבודה במכבסה קשה מאוד פיזית, ובמיוחד כאשר מדובר באם המטופלת בחמישה ילדים :

"אני עובדת במפעל של מכבסה. 6 שעות, 4 ימים בשבוע. יש לי כאבי ידיים ממושכים כי העבודה המרכזית היא של הידיים. העבודה היא... מחלקים בגדים לכביסות ומוציאים בגדים מכביסות אבל בקצב מהיר. אני כל הזמן עם כאבי ידיים ואז חוזרת וצריכה לטפל בבעלי וגם בחמישה ילדים".

שוק עבודה סגור עבור עובדים בעבודות פיזיות בגילאים מבוגרים

עבור מרבית המרואיינים, זמינותן הבלעדית כמעט של עבודות הדורשות כוח פיזי והיעדר הזדמנויות פרנסה אחרות, הובילו ליציאה משוק העבודה, כפי שמעידים הציטוטים בחלק הקודם. אולם, מרואיינים אחרים אשר יכלו להמשיך לעבוד בעבודות הדורשות כוח פיזי וחיפשו עבודה בתחומים הפתוחים בפניהם, נענו בשלילה על ידי מעסיקים. מרואיינת ערביה בת 50 סיפרה :

"50 זה לא 20 אני יודעת. זה בעיה כן. רציתי עבודה שהתאימה לי אבל הקבלן לא רצה אותי כי אני מבוגרת מדי, הוא לא אמר את זה במפורש אבל אמר לי משהו כמו זאת עבודה קשה וזה בבית חולים וצריך הרבה כוח. בקיצור הבנתי את המסר וחזרתי הביתה".

ישראלים יהודים ותיקים לא חרדים

קבוצה דמוגרפית זו מובחנת משאר הקבוצות דווקא בכך שהיא חסרת מאפיין ספציפי המגדיר אותה, כפי שהסביר אחד מהמרוואיינים: "אני סתם עני". קבוצה זו מורכבת מגברים ונשים יהודים (לא-ערבים), נשואים (לא-חד הוריים/ות), שאינם חרדים, נמצאים בגילאי העבודה העיקריים (אינם קשישים). רובם הגדול נולדו בישראל, ומשתייכים לעדות המזרח (לא-עולים).

היעדר תמיכות ספציפיות

אמנם, ניתוח שהתמקד בבחינת התמיכות החיצוניות שמתקבלות בקבוצות אחרות, העלה כי התמיכה המתקבלת, במיוחד זו המדינתית, היא מוגבלת ואינה מספיקה להיחלצות מעוני. אולם, הראיונות העלו כי המשתייכים לקבוצה זו מבינים את חוסר הייחוד שלהם כנמצא בבסיס סיכון מוגבר לעוני. המרוואיינים סיפרו כי כיוון שהם אינם משתייכים לקבוצה המקבלת תמיכות ספציפיות, הם מודרים מהאפשרות לקבלת תמיכה או סיוע מדינתי או אחר. למשל, נשים יהודיות נשואות סיפרו:

"הייתי פעם בקשר עם הרווחה, הם לא עזרו לי. אמרו שאין להם מה לעזור לי. הם עוזרים יותר לנשים גרושות, אלמנות, פרודות מבעליהן. לא מעבר לזה".

"אין עזרה. מה שהרווחה יכולה להציע זה תכניות תמיכה נפשית. אני נמצאת בקבוצה שנפגשת אחת לשבוע, אבל אין עזרה כלכלית. ביקשתי גם עזרה במסגרות של הילדים, לא קיבלתי כי אני לא גרושה".

"ברווחה חושבים שנשים שבדרך כלל, בגלל שהן במשפחה, אז יש ציפייה שלא יהיו בעיות, אבל בעצם יש כל כך הרבה משפחות שגם, כמוני, מתמודדות עם הרבה, הרבה דברים".

בדומה, סיפר גבר יהודי נשוי, אב לארבעה, העובד כמדביר וכמחלק עיתונים, ואשתו עובדת כמטפלת במשפחתון. ביחד הם מרוויחים כ-7,000 ש"ח לחודש. הם אינם מצליחים לסגור את החודש, וחיים בעוני במשך שנים רבות. כשנשאל על מקורות הכנסה, התברר שמקורות ההכנסה היחידים של המשפחה הם עבודתם בשכר של בני הזוג, והם אינם מקבלים כל תמיכה מוסדית חיצונית (למעט קצבת ילדים):

"רק מהעבודה. יש אצלנו בשכונה לא מעט משפחות שחוות קשיים כלכליים. אני חושב שלחלק הרווחה דואג אבל אנחנו פשוט לא עומדים בתקן כי שנינו עובדים".

"אי עמידה בתקן" באה לידי ביטוי במיוחד בראיונות עם גברים ותיקים נשואים. למשל, גבר יהודי נשוי, העובד כמחלק מזון, ואשתו נמצאת בשמירת הריון (בדרך כלל עובדת בקייטרינג שמכין מזון לצהרונים), סיפר:

"הסתכלתי על מידעון של הביטוח הלאומי, אומרים שאתה זכאי לככה וככה. הלכתי לרווחה, הם לא רוצים לתת בקטע עקרוני. אומרים שאי אפשר לקבל עזרה, זה רק לממש ממש מסכנים".

משכורת לא מספקת – עבודת עוני

אי-התאמה בין הוצאות להכנסות היא נקודת ההתחלה של החיים בעוני. ככל שההכנסות יגדלו, כך הסיכוי להיחלץ מהעוני גדל. כפי שעלה מניתוח הראיונות עם אוכלוסיות אחרות, לכל אחת מהאוכלוסיות הייחודיות ישנם חסמים ייחודיים בשוק העבודה, אשר אינם מאפשרים השתתפות אופטימלית בשוק העבודה, ובהתאם לכך, פרנסה שאינה מספקת. אולם, ניתוח הראיונות עם אוכלוסיית היהודים הוותיקים העלה כי גם בהיעדר חסמים ייחודיים הנובעים ממאפיינים דמוגרפיים (למשל, אי ידיעת השפה, השכלה נמוכה, אפליה, גזענות ועוד), תנאיו של שוק העבודה כיום מעמיקים את תופעת עבודת העוני. דהיינו, גם כאלה המשתתפים בשוק העבודה, גברים ונשים כאחד, אינם מצליחים להיחלץ מהעוני. זאת, במגוון רחב של עיסוקים. לדוגמא:

"אני עובדת כמוכרת בחנות בגדים, אני עובדת שעות נוספות אך אינני מקבלת על זה תוספת כסף. אני לא מקבלת הטבות סוציאליות. המשכורת לא מספיקה לכלום. אני מקבלת בערך 5,000 ש"ח על משרה מלאה. אני טובה בעבודה הזאת ונשארת בה בינתיים, בגלל שאני חייבת עבודה ואין לי משהו אחר".

"אני עובד כללי בסופר, עובד במשרה מלאה וכשאפשר נשאר גם לשעות נוספות. מקבל שכר מינימום וגם תשלום על שעות נוספות, זה יוצא משכורת בערך 5,500".

"אני עובדת בחנות לכלי כתיבה, מקבלת קצת יותר משכר מינימום, זה יוצא בערך 4,000 ש"ח, עובדת כל יום משמונה בבוקר עד שלוש בצהריים. עם משכורת כזאת כמעט כל הזמן אני לא מצליחה לשלם חשבונות. ילד זה לא זול, צריך לשלם את הגן, את החשמל, השכר דירה. רק השכר דירה זה 2,900 ש"ח".

”אני עובדת בשירות לקוחות שמוכרים חבילות לפלאפונים וכאלה.
עובדת במשרת אם, עד שתיים בצהריים. אני עובדת מאוד קשה, מנסה
לקבל עמלות ובונוסים ככל שאני יכולה, בסוף זה יוצא כמעט 4,000
ש”ח. אין לי מספיק כסף לסגור את החודש. תמיד יש לי מינוס, תמיד”.

תת קבוצות החשופות במיוחד לעוני

לצד גורמי הסיכון לעוני המאפיינים קבוצות דמוגרפיות נפרדות, ישנן מספר תת-קבוצות המאופיינות בסיכון גבוה לעוני. ניתוח הנתונים אשר התמקד בבחינת גורמי הסיכון לעוני, העלה ביחס לכל תת-קבוצה מספר גורמי סיכון משותפים, המאפשרים להתייחס אליהם כקבוצה אחת. קבוצות אלה הינן:

נשים חד הוריות יהודיות – כולל עולות מברית המועצות ומאתיופיה, כאלה המתגוררות במרכז ובפריפריה.

נשים חד הוריות ערביות – כולל כאלה המתגוררות במרכז ובפריפריה.

קשישים - מעל ומעבר לגורמי הסיכון שיוחסו לקשישים ופורטו בחלק הקודם תחת קבוצות נפרדות.

אמהות חד הוריות יהודיות

מחויבויות הטיפול אינן עולות בקנה אחד עם תעסוקה המאפשרת היחלצות מהעוני

הגורם המרכזי שעלה מהראיונות בהקשר הסיכון לעוני בקרב קבוצת האמהות החד הוריות, הוא חוסר יכולתן של אמהות אלה, אשר הינן המטפלות העיקריות בילדיהן (ולעתים קרובות גם היחידות) וכן המפרנסות העיקריות של משפחתן (ולעתים גם היחידות), לתפקד באופן מלא בשוק העבודה. זאת, עקב הצורך לטפל בילדים ובמשק הבית. שוק העבודה שהשתקף בראיונות הינו כזה שאינו מאפשר שילוב בין מחויבות לעבודה למחויבות לטיפול. מחויבותן של אמהות חד הוריות לטיפול בילדים, מעצבת את פעילותן בשוק העבודה, ופעמים רבות מגבילה את כמות הימים או השעות בו הן יכולות להימצא בעבודה:

"אני לא יכולה לעבוד שעות נוספות, כי אני חייבת לאסוף את הילדים".

"הילד נמצא עד 17:00 בערב בגן ואת חוזרת מהעבודה ב 20:00. גם אם את מצליחה למצוא לו סידור בשעות האלה, את לא רואה את הילד, אבל אם תעבדי פחות שעות המשכורת של תרד בהתאם. את מורידה בשעות אז את מורידה בכל האפשרויות שלך... היתה תקופה ארוכה שהייתי עובדת עד 20:00 כמו חמור והייתי מגיעה הביתה וכבר לא היה לי כוח לשום דבר".

“עוד משהו שקצת הכשיל אותי זה היותי אמא, כי לא יכולתי, אני לא רציתי לעבוד עד חמש כי, גם אני, חשוב לי החינוך של הילדים שלי, וגם הצהרונים בסך הכל עד ארבע, ארבע וחצי, לא יותר, ואמא שלי עובדת עד שש, אז זו הייתה גם בעיה, אמרתי אני יכולה עד שלוש וחצי-ארבע, תלוי איפה זה, אם זה רחוק – שלוש וחצי, אם זה קרוב – ארבע. ולא היה, כאילו אין, בקושי יש משרות כאלה”.

מרואיינת העובדת בטיפול בקשישים, העידה על עצמה לאורך הריאיון כאוהבת מאוד את עבודתה. למרות המצוקה הכלכלית, היא אינה יכולה להגדיל את היקף המשרה שלה, ובמהלך חופשות מבית הספר, היא לא יכולה לעבוד כלל:

“אני עובדת רק בשעות הבוקר, בגלל הילדים, אני לא יכולה לעבוד אחר צהריים, הם קטנים, אין לי מי שישמור עליהם. אני עובדת שישה ימים בשבוע. בחופשים הילדים בבית, אני לא יכולה לעבוד בכלל, כי הם קטנים ולא יכולה להשאיר אותם לבד”.

היבט מרכזי של חוסר היכולת לשלב בין טיפול לפרנסה הוא הדגש הרב הניתן בשוק העבודה כיום לגמישות. גמישות זו נוחה במיוחד עבור מעסיקים, אך פעמים רבות אינה אפשרית עבור אמהות חד הוריות:

“עבודה בחדר אוכל של חברה גדולה) זה משמרות. שש בבוקר עד שתיים וחצי, שתיים. כן, שמונה שעות. או צהריים, משתים-עשרה, את יכולה לחזור בתשע, עשר, אחד-עשרה, תלוי, אם יש אירועים זה גם יכול להיות שתיים-עשרה. אין שעות קבועות, וכל שבוע מחדש את מקבלת סידור עבודה לשבוע שאחריו. את לא יודעת כמה תעבדי ומתי תעבדי. זה סידור שנמשך כך כל עוד את לא עובדת קבועה, אבל עם המצב הזה, אין מצב שאצליח להחזיק מעמד עד שאהיה קבועה. את לא יכולה להבין כלום מהאחראית משמרת, היא מאוד לא נחמדה”.

“בקפיטריה עבדתי בסביבות שנה, עד שהתחלפו הבעלים לצערי. כי המנהל הקודם נורא התחשב, ונתן לי את כל המשמרות של הבקרים. זה היה מה זה טוב לי, יכולתי לבוא כמעט כל יום, כל פעם שרציתי לבוא, חמש-שש פעמים בשבוע הייתי באה, והרווחתי טוב. הבעלים החדשים רצה גם אחרי צהריים, והוא אמר שזה לא בסדר שכולם עובדים זה ואת לא, את לא עושה סגירה, זה לא אפשרי, לא פייר כלפיהם, אז זה לא הסתדר, והייתי חייבת לעזוב”.

הוצאות רבות על טיפול בילדים, המונעות תעסוקה

גורם סיכון זה הוא פועל יוצא של חוסר ההתאמה בין מחויבויות הטיפול לבין מחויבויות הפרנסה. כאן, ניתוח הנתונים העלה כי הוצאות הקשורות ביציאה לעבודה, ובמיוחד הוצאות על טיפול בילדים בהיעדרה של האם, לעתים קרובות הופכות את העבודה ללא משתלמת.

"אימהות עובדות, אין הכנסה נורמאלית לאמא שיש לה ילדים והיא רוצה לעבוד רוצה להתפרנס אין לה תנאים, לפעמים זה בלתי אפשרי. בקיץ אנשים עובדים. את יודעת כמה עולה קייטנה? 2,500 שקל בחודש אוגוסט לשבועיים! ואם זה שני ילדים? זה מטורף, זה יותר ממשכורת! אני לבד ואני מקבלת 4,000, אז מה כאילו אני אקח הלוואה בשביל לשלם קייטנה? ואני לא יכולה להשאיר אותם לבד בבית. נניח אפילו שהייתי אומרת הגדולה בסדר, אבל מה עם הקטנצ'יק?"

מעבר לכך, לעתים הוצאות על טיפול בילדים (במיוחד בהיעדר מסגרת מסובסדת) בשל יציאה לעבודה, מעמיקות את המצוקה הכלכלית.

"בעבודה משלמים לי 21 שקל, ובייביסיטר לוקחת 25 שקל, אז אפילו יוצא שאני מפסידה. את מבינה אותי? זה כאילו היה טמטום לעבוד כשהילדה מסיימת את הגן. יש דברים לשלם, אם אני אשלם לבייביסיטר איך אני אשלם את הבית?"

אפליה על בסיס מצב משפחתי

מרואיניות רבות סיפרו כי מעסיקים נמנעים מהעסקת אמהות חד הוריות:

"תשמעי, קודם כל כשאת מגיעה למקום עבודה אנשים לא רוצים לשמוע שיהיה להם עובד עם בעיות, הם ישר שואלים אותך: "בני כמה הילדים? קטנים/גדולים? עד כמה הם מסתדרים? הם לא יפריעו לך בעבודה? מה קורה אתך? מה זה?" הם לא אוהבים, הם לא אוהבים לשמוע את זה שיש לך בעיות, שאת גרושה, שהמצב הכלכלי שלך, הם מפחדים מזה".

אפליה על בסיס מצב משפחתי מתרחשת אפילו כאשר המצב המשפחתי עשוי להוות יתרון בעבודה, כאשר אבי הילדים חולק בטיפול עם האם. הציטוט הבא מדגים את שורשיה העמוקים של אפליית האמהות החד הוריות בקרב מעסיקים:

"אחד לא מתחשב, לאף אחד לא באמת אכפת אם את חד הורית, להפך! אם את אומרת שאת חד הורית, אני כל הזמן נתקלת בסיטואציה כזאת.

מעסיקים לא ממהרים להעסיק אותך, פשוט לא ממהרים, היו לי שני מקרים בראיון עבודה שכבר היינו על סף סיום הריאיון והכל טוב וזה, ואז שאלו אם יצטרכו שעות נוספות, אם אוכל? אמרתי "כן, אין בעיה, חצי מהזמן הילדים אצל אבא שלהם אז אני פנויה בערב". "מה זאת אומרת הם אצל אבא שלהם?" "אני אמא חד הורית", "אה אוקיי בסדר", ומאז לא שמעתי מהמעסיק הזה".

חוסר יכולת להתקדם בעבודה או לרכוש השכלה

התקדמות בשוק העבודה, או תעסוקה שלצידה פרנסה מספקת, פעמים רבות קשורה להשכלה. השכלה נמוכה עלתה כסיכון מרכזי לעוני בקרב קבוצות אוכלוסייה רבות, כפי שהודגם בחלק הקודם של הממצאים. הקשר שבין השכלה להכנסה ברור גם לאמהות חד הוריות, והרצון ללמוד עלה בראיונות רבים. עם זאת, מחויבויות הטיפול אינן מאפשרות לנשים להקדיש זמן עבור "מותרות" כגון לימודים:

"אין לי זמן בשביל עצמי, הכל למען ילדיי, אין לי אפשרות כזו, הזמן שלי בשבילם, הילדים קטנים, אני חייבת לחלק את הזמן בשבילם, לחשוב עליהם כל הזמן. אם אני רוצה לצאת ללמוד, איפה אני שמה אותם, ואין לי אף אחד פה".

"ביולי התחלתי, הייתי בקורס של מחשבים וגם עברתי קורס איך לכתוב קורות חיים. כי בעצם החלום שלי זה לעבוד באיזשהו משרד כמזכירה. עכשיו אני שולחת קורות חיים אז מחפשת דרך האינטרנט, נכנסת למשל באולג'ובס, וגם ביד 2, כל מיני דברים כאלה. אני רושמת עבודות בניקיון או במשרד מה שאני מוצאת. יש המשך לקורס שלמדתי, והייתי יכולה להמשיך וללמוד אקסל ופאוור פוינט, זה בטח היה עוזר לי יותר למצוא עבודה. אבל לא נרשמתי למרות שהקורס הוא בערב ואז אני יכולה לעבוד בבוקר, כי איך אני אשאיר את הילדים לבד?"

קשיים רגשיים שאינם מקבלים מענה, אין תמיכה משפחתית

החיים בעוני וחוסר הביטחון בנוגע לפרנסה, מלווים במתח וחרדה רבים. קשיים רגשיים אלה מהווים גורם סיכון לעוני, בקרב כלל האוכלוסיות – כפי שהודגם בתחילתו של פרק הממצאים. אולם, היבט זה עלה במיוחד בהקשר הסיכון לעוני בקרב אמהות חד הוריות, אשר הינן האמונות העיקריות על רווחת ילדיהן. דאגות אלה מתורגמות על ידי האמהות למצב נפשי ירוד, חוסר יכולת להירדם, דכאון ועוד. בהמשך לכך, ההתשה הנפשית מעמיקה את הסיכון לעוני:

"אני חייבת למישהו 10,000 שקל, עכשיו הוא דורש את זה בחזרה. זה המון כסף. שכר דירה, ילדים, ואוכל וכל ההוצאות והחובות. מאיפה אני אביא 10,000 שקל? אני לבד. איפה? חשמל, מים, ארנונה. כמה אני יכולה? מרוב שאני דואגת, גם הבריאות שלי לא כל כך בסדר. מרוב שלא הרגשתי טוב בשבת התעלפתי ואיבדתי הכרה. לקחו אותי למיון עם אמבולנס. אמר לי הרופא "קצת סבלנות, תירגעי, הכל יהיה בסדר". אמרתי לו "איזה סבלנות? לחכות שייקחו לי את הילדים?" הם ייקחו אותם אם אשאר במצב הכלכלי הזה. אם ייקחו אותם מה אני אעשה בחיים שלי? מאז שהייתי בבית חולים כל השבוע גם לא הלכתי לעבודה".

חובות בשל בני זוג קודמים

קיומם של חובות עלה בתחילת פרק הממצאים כגורם סיכון מרכזי לעוני, בקרב כלל האוכלוסיות שנבחנו במחקר. אולם, באופן ספציפי לקבוצת האמהות החד הוריות, הניתוח העלה כי מקורם של הקשיים הכלכליים בהקשר חובות, לא נובע מהלוואות שלקחו הן עצמן, אלא מחובות של בני זוג – פעמים רבות גם לאחר הפרידה:

"כשהוא נעצר סגרו את כל החשבונות בנק, לקחו כל דבר. והלכתי לנסות לפתוח חשבון בנק רק על שמי, כי הרי כל החשבונות שלנו היו משותפים ואז כל הכסף שיש בפנים סגור... אחרי זה לקחו משם את כל הכסף וכל החשבונות והכל".

"הגרש שלי היה במאסר וזה השפיע מאוד לרעה על המצב הכלכלי. כל הזמן הייתי צריכה להפקיד לו כסף על חשבון הבית, לקחתי הלוואות ועד היום אני משלמת על זה".

"הפרוד שלי לא מאמין במוסד ביטוח לאומי, אז מה המוסד עושה במהלך שנים, פשוט יש לו חוב מביטוח לאומי אז הם מוציאים את זה מהקצבה שלי (קצבת ילדים). אני מקבלת קצבה חלקית. כותבים לו במכתב- אם לא תשלם את החוב זה ירד מהזכויות, אנחנו נשואים עדיין על הנייר, מקבלים קצבה וזה יורד מהקצבה. אז החודש קיבלתי 450, בחודשים אחרים אני מקבלת 300 אפילו פחות, 200 תלוי כמה חוב יש לו, כי הוא לא מאמין במוסד הזה, הזוי".

אמהות חד הוריות ערביות

לכל אורך כתיבת דו"ח זה, ניסינו להימנע מהשוואה בחומרת העוני בין קבוצות שונות, כיוון שהשוואה שכזו דורשת ניתוח מסוג אחר מזה עליו אנחנו מתבססים כאן. יחד עם זאת, ניתוח הממצאים העלה כי קבוצת האמהות החד הוריות הערביות חשופה במיוחד לעוני. זאת, עקב ההצטלבות המרובה ביותר של מיקומי שוליים, המאפיינים את חייהן: כנשים, כבעלות השכלה מועטה יחסית, כמשתייכות למיעוט אתני מופלה, ברובן – מוסלמיות, המתגוררות ברובן בפריפריה הגיאוגרפית, וכמעט תמיד בפריפריה החברתית, וכאמהות חד הוריות. כך, קבוצה זו מאגדת בתוכה את גורמי הסיכון שעלו קודם לכן הן בהקשר האוכלוסייה הערבית, והן בהקשר קבוצת האמהות החד הוריות היהודיות. במיוחד, בדומה לגורמי הסיכון של קבוצת הערבים, אמהות חד הוריות חשופות לעוני בעיקר בשל אפליה אתנית, מגורים בפריפריה, ושכר נמוך מאוד. בדומה לקבוצת האמהות החד הוריות, המאפיין העיקרי שלהן, המהווה סיכון לעוני, הוא היותן-

מטפלות עיקריות ומפרנסות עיקריות

זאת, בדומה לאמהות חד הוריות מקבוצות דמוגרפיות אחרות:

"סידור לילדים זאת בשבילי נחשבת הבעיה הכי גדולה. ילדים זה ברכה כאילו אני לא מתכוונת למשהו רע אבל הטיפול בהם מונע ממני למצוא עבודה כדי להביא יותר כסף להם כאילו זה כמו מעגל כזה. מיליון פעמים ישבתי וחשבתי על זה והייתי מרגיעה את עצמי ואומרת שבזמן שאני איתם אני נותנת להם את החום והאהבה הכי טובים בעולם וזה שווה יותר מכסף. אין מישהו שיעזור לי עם הילדים".

לצד גורמי הסיכון המשותפים עם קבוצות אחרות, קבוצה זו מאופיינת בשני גורמי סיכון

ייחודיים:

פיקוח משפחתי הדוק

הניתוח העלה כי אמהות חד הוריות ערביות נתונות לפיקוח חברתי ומשפחתי הדוק במיוחד, המכתיב את יכולת התמרון שלהן בכל תחומי החיים. בהקשר הסיכון לעוני, פיקוח זה מגביל את יכולתן להשיג פרנסה, שהיתה עשויה לסייע בהיחלצות מהעוני:

"אין לי רשיון נהיגה, אז קשה לי גם להגיע לעבודות. אם אני צריכה לנסוע, אבא שלי או האחים שלי מסיעים אותי".

"כשאני מחפשת עבודה לא מספיק לראות אם זה מקום קרוב או לא, אם נוח מבחינת השעות. אני מסתכלת מה הדרישות שלהם בעבודה, על השכר ועל התנאים. ואז גם האחים שלי יש להם דעה, הם לא מסכימים שאני אעבוד בכל מקום. כי את יודעת שאנחנו חברה מסורתית מאוד, ולא מקובל שהאישה תלך איפה שבא לה".

"הייתי עובדת (בניקיון) במכללה, העבודה נוחה, מסודרת ונקייה, אמנם הרווחתי רק 1,800 ש"ח אבל היה לי טוב. ואז המנהל העביר אותי למפעל, והעבודה בין גברים, ומבחינת הכבוד שלי זה היה קשה ולא הייתי יכולה. במשפחה לא הסכימו. ביקשתי שיחזיר אותי למכללה אבל הוא התעקש".

קשיים רגשיים וחוסר יכולת לפרנסה מספקת

אמנם, כפי שהודגם קודם, אנשים רבים החיים בעוני, ובמיוחד אמהות חד הוריות, חוות לחץ נפשי ודאגות הקשורות למצוקה הכלכלית. באופן דומה, כמעט כל המרואיינות סיפרו על קשיים רגשיים. אולם, ניתוח הנתונים העלה שקשיים רגשיים בקרב אוכלוסייה זו קשורים בשני ממצאים נוספים, אשר לא עלו באופן חזק באוכלוסיות אחרות: ראשית, אמהות חד הוריות ערביות רבות סיפרו כי קיבלו מרופאי המשפחה מרשמים לטיפול תרופתי. שנית, מעט מאוד (כמעט אף אחת), לא קיבלה טיפול פסיכולוגי/נפשי, שהיה מאפשר התמודדות טובה יותר עם קשיים אלה. כשנשאלו לגבי אפשרות כזו, נראה כי זו לא נשקלה, וגם לא הוצעה על ידי רופאי המשפחה:

"אני לוקחת תרופות נגד עצבים, תמיד יש לי חוסר מנוחה".

"השמחה חסרה אצלי. החיים היו מאוד קשים. עכשיו אני בת 47 מה שאר לי כבר מהחיים. אני חושבת הרבה, למשל מאתמול בערב לא ישנתי, למרות כל העייפות שחשתי אתמול. נשבעת לך שמה שעשיתי אתמול 15 נשים לא יכולות לעשות את זה... ויש לי לחץ דם גבוה באופן קבוע שלא נעלם. הרופא רשם לי תרופה שתעזור לי לישון, אבל הלחץ יותר גדול".

"אני לוקחת תרופות באופן קבוע, שיעזרו לי עם כל המחשבות האלה, כמה קשה, בלי זה אני בוכה הרבה"

שאלה: "כמה זמן את לוקחת את התרופות?"

"אולי ארבע או חמש שנים, כל פעם הולכת לרופא והוא נותן את המרשם".

שאלה: "חשבת פעם ללכת לקבל עזרה נפשית? ניח טיפול פסיכולוגי?"

"מה פתאום! השתגעתי? איפה אני אלך לזה? התרופות עוזרות ולא צריך יותר".

הקשיים הרגשיים, אשר אינם מטופלים, מובילים גם לקשיים במציאת פרנסה :

”אני לא יכולה למצוא עבודות שמתאימות למצבי הבריאותי. אני לא מצליחה לתפקד, הגוף שלי חלש וגם כל האחריות של הבית והילדים על הראש שלי... הלב שלי לא שקט, הרבה בעיות ולחצים, אין רגיעה, אין שלוה. הילדים רוצים ולפעמים מבקשים דברים אבל אני לא יכולה לתת להם וזה קשה תמיד לומר להם אין אין”.

”רוב הזמן דואגת לכסף, אני מאוד עייפה. אף אחד לא עוזר לי עם הילדים, אף אחד לא עוזר לי בכלל. אני מטפלת בהם לבד. יש לי שתי ילדות חולות שצריך הרבה עזרה איתן. אי אפשר לעבוד ככה”.

קשישים

בתחילת פרק הממצאים הדגמנו באמצעות מספר אבות-טיפוס, כי משמעותם של חיים בעוני היא קודם כל חוסר התאמה בין הכנסות להוצאות. מרבית המרואיינים נמצאו במצוקה כלכלית בדרגות שונות לאורך חייהם, וחוסר ההתאמה בין ההכנסות להוצאות באה לידי ביטוי בזקנתם, כאשר יכולת השגת פרנסה באמצעות שוק העבודה יורדת, ואיכות החיים, הרווחה הכלכלית והרווחה הנפשית, נעוצות בחסכוניות שנצברו במהלך החיים. אולם, בקרב אלה שלא הצליחו לסגור את החודש מלכתחילה, כמעט ולא הייתה אפשרות לצבור הון שיאפשר חיים שאינם בעוני לאחר גיל הפרישה. בנוסף, כיוון שרבים מהאנשים החיים בעוני עובדים במשרות הנמצאות בתחתיתו של שוק העבודה – כפי שתואר בחלקים הקודמים – גם אלה שעבדו כל חייהם, מתקשים להסתמך על כספי הפרישה לשם הגנה מעוני, כפי שמתארת בת 66 העובדת בסופר:

"אני מקווה שאחרי גיל 70 אני גם אוכל לעבוד כי אם אני לא אעבוד אין כסף, ואז ללכת ישר לקבר וזהו" (בת 66).

ניתוח הנתונים העלה מספר גורמי סיכון מרכזיים הקשורים לגיל, אשר היו משותפים למרואיינים מבוגרים, מעל ומעבר לקבוצות האוכלוסיות השונות.

שוק עבודה לצעירים בלבד - אפליה על בסיס גיל

במקרים רבים, אנשים החיים בעוני אינם מצליחים בזקנתם לשרוד כלכלית בהסתמך על חסכוניות קודמים כגון פנסיה, והישרדותם הכללית תלויה בהמשך עבודה. בהקשר זה, הסיכון לעוני נובע מכך שתעסוקה המאפשרת פרנסה הולמת, נמצאת בדרך כלל ביחס הפוך לגיל. באופן מקורי, ניתוח הנתונים שביקש לבחון את הסיכונים העיקריים לעוני בהקשר לגיל, התמקד במרואיינים הנמצאים מעל גיל הפרישה- 62 לנשים, 65 לגברים. אולם, במהלך ניתוח הנתונים גילינו כי מרואיינים רבים אשר אינם בקבוצת הגיל המתוארת רשמית כ"קשישים", מדווחים על חוויות הדרה בשוק העבודה, הקשורות לגיל. במיוחד, רבים דיווחו כי אינם מצליחים להיחלץ מעוני עקב אי מציאת עבודה, תוך קישור בין קושי למצוא עבודה לבין גילם. מגמה זו עלתה כבר בקרב בני 40, והתעצמה עם העלייה בגיל. לאחר התלבטות, החלטנו בכל זאת לכלול בחלק זה רק את המרואיינים המשתייכים לקבוצת בני ה-60 ואילך, עקב גורמי הסיכון הייחודיים להם. יחד עם כך חשוב לציין שרוב המרואיינים אשר הינם בני 50 ואילך, סיפרו כי קשה במיוחד למצוא עבודה בשוק עבודה ממוקד "צעירים". כך מתואר למשל בסיפורה של עולה ותיקה מברית המועצות לשעבר, בת 61:

"אני עובדת בחנות תכשיטים, מוכרת תכשיטי זהב. אוהבת את העבודה בעיקר בגלל הצוות. בשנים אחרונות קשה יותר לעבוד שם. מדובר בעסק קטן מאוד שבזמן אחרון נהיה פחות רווחי ולכן בעל העסק חוסך בכל שקל. האווירה מאוד מתוחה. המשכורת נשארה קבועה כבר מעל 5 שנים... אני עובדת במקום הזה 15 שנה, קשה לי לעזוב. מקווה שהעסק לא ייסגר. הרבה פעמים אני לא ישנה בלילה מהדאגות, אני מפחדת שמקום עבודה שלי עלול להיסגר ולא תהיה לי עבודה. חוששת שגם לא אקבל פיצויים. אני לא חושבת שאצליח למצוא עבודה טובה בגילי".

מרואיינים ומרואיינות אחרים, המשתייכים לקבוצות אוכלוסייה אחרות, תיארו מגמות

ודאגות דומות בהקשר שוק העבודה:

"אני יכולה לעבוד, אני בריאה, אבל זה קשה! אין עבודה" (בת 66, יהודיה ותיקה).

"שוק העבודה מחפש היום אנשים שהם יותר צעירים, בעלי אנרגיה לעבוד... אפשר להגיד שהיום הכל זה מחשבים, והמעסיקים מסתכלים על זה אם יש למועמד ידע במחשבים או לא" (בת 57, ערביה).

"אחרי שיצאתי לפנסיה הבנתי שאני חייב להמשיך לעבוד, חיפשתי הרבה עד שמצאתי את העבודה פה (תחזוקה). אני לא מקבל חופשה, לא מקבל מחלה, כלום. גם לא ציפיתי להטבות כי חשבתי שאחרי שאתה יוצא לפנסיה ואתה צריך להתחיל הכל מחדש, אז לא מגיע לך. זה קטע אפור שלא כל כך ברור" (בן 75, עולה מברית המועצות לשעבר).

"אני בן 67, עובד כבר עשר שנים באבטחה. לפני זה עבדתי במע"צ כעובד מדינה, אבל הפריטו את מקום העבודה, ואחרי זה לא מצאתי עבודה. מאז עבדתי (כמאבטח) בבתי ספר, עבדתי בסופרים והיום אני עובד כמאבטח במכללה כאן. אני עובד שלושה ימים בשבוע, כל פעם עשר שעות. זה קשה ושעות ארוכות, אבל אני מקווה שכל עוד נהיה בריאים וימשיכו להעסיק אותי ולא יתנגדו, אני אמשך. אם אני לא עובד אין כסף, ואין עבודה אחרת".

קושי להשתלב בתעסוקה בגיל מבוגר במיוחד עבור נשים שהיו זמן רב מחוץ לשוק התעסוקה

בהקשר הקושי במציאת עבודה בגילאים מבוגרים, עלה גורם סיכון המיוחד נשים מעצם היותן אמהות: נשים רבות מבקשות להשתלב בגיל מאוחר יחסית בעולם התעסוקה, כיוון שבגילאים צעירים הן נשאו בנטל הטיפול בילדים. גם כאשר הן רחוקות יחסית מגיל הפרישה, גילן והיעדר הניסיון אינן מאפשר להן מציאת עבודה, ובהתאם לכך, חוסר יכולת להיחלצות מהעוני:

"אני לא רואה פתרון, אין אור בקצה המנהרה. הילדים גדלו ועזבו, ועם מה נשארתי? עם מעמד של אמא לשעבר? נו, אמא, אבל אמא שכבר לא צריכים אותה. ועכשיו אני צריכה למצוא עבודה, אמנם למדתי לפני 25 שנה שני תארים, אבל הם כבר ירדו לטמיון. הלימודים לא רלוונטיים. עכשיו אני לא מוצאת שום עבודה... אפשר לומר שאני ענייה. אמיתית. לא מצליחה להשיג משהו יותר, אי אפשר להתקדם" (בת 57, עולה מברית המועצות לשעבר).

קשיים פיזיים שאינם מאפשרים המשך עבודה או מגבילים בעבודה

קודם לכן הדגמנו כי אנשים החיים בעוני לעתים קרובות עובדים בעבודות הדורשות מאמץ פיזי. בגילאים צעירים יותר עבודות אלה עשויות לאפשר פרנסה, במיוחד כאשר מדובר בהיקפי משרה גדולים. אולם בזקנה, לא רק שעבודה פיזית אינה אפשרית יותר, אלא שלעתים קרובות המאמץ הפיזי גרם לנזקים ארוכי טווח, שאינם מאפשרים כלל פרנסה בזקנה ומעמיקים את העוני:

"עבדתי כאיש תחזוקה במפעל כל החיים, עבדתי קשה מאוד והרסתי את הגוף שלי, אני עם נעליים אורתופדיות אני הולך צולע ויש לי כאבי גב, כשאני הולך למרחקים ארוכים אני לוקח מקל כי אני מאבד שיווי משקל, אין לי רפלקסים, אני לפעמים נופל. עכשיו אני לא יכול לעבוד באף עבודה" (יהודי לא חרדי, בן 65).

הוצאות גבוהות תלויות-גיל שאינן עומדות בהתאמה להכנסות

גורם סיכון מרכזי לעוני בקרב אוכלוסיית הקשישים, קשור להוצאות שונות, תלויות-גיל, אשר הינן גבוהות במיוחד ביחס להכנסות המצומצמות. הוצאות אלה לרוב קשורות לטיפולים רפואיים או תרופות, ועלו בעיקר בסיפוריהם של מרואיינים בני 70 ואילך.

"אנחנו משלמים הרבה על ביטוחים רפואיים, ומעבר לביטוחים כל פעם יש הוצאות לא מתוכננות כמו טיפול שיניים. שבוע שעבר שמת 6,000 ש"ח לא צפוי, אבל חייבים לטפל" (יהודי לא חרדי, נשוי, בן 73).

"לאשתי יש הוצאות גדולות בתרופות, היא חולה כרונית. ויש לה תרופות קבועות. הוצאה של 700-800 שקל" (בן 72, עובד כמאבטח).

"תרופות כן אני מוותרת, אני מקבלת מביטוח לאומי קצת כסף כי אני בפנסיה. יש כדורים שאני לא מצליחה לקנות אותם בגלל שהכסף נגמר, כי כמה כסף אני מקבלת כבר. חלק מהכסף הולך לפלטינום (ביטוח משלים קופת חולים) וחלק לסייעודי למושלם, וכל הכסף נגמר לי כשאני צריכה זריקות" (בת 72, חרדית).

"אני מקבל קצבאות של ביטוח לאומי. בדרך כלל זה מספיק אבל אני מוותר על משקפיים חדשות למרות שצריך, וטיפולי שיניים שצריך מאוד גם לא עושה כי אין כסף" (בן 67, נשוי, מוצא אתיופי).

באופן דומה סיפר מרואיין בן 71, נשוי, חולה סוכרת ויתר לחץ דם, אשר זמן קצר לפני הראיון עבר גם ניתוח החלפת ירך:

"אני לא נוטל את התרופה לפי המלצת הרופא, אני מנסה לחסוך בהוצאות בקניית תרופות. כלומר, אני אמור לקחת כל יום אבל לא לוקח כל יום. לפעמים יום כן יום לא, לפעמים יומיים לא לוקח. זה חוסך מההוצאות לטווח ארוך... תרופה חודשית עולה 600 ש"ח, בנוסף לביקורים מקצועיים וטפסי התחייבות זה עוד 150 ש"ח".

תזונת עוני

אמנם מרואיינים בכל גיל סיפרו כי אין להם בטחון תזונתי, וכן חוסר יכולת לרכוש מוצרי מזון בריאים כגון ירקות, פירות, בשר וגבינות. אולם ממצא זה בלט במיוחד בקרב קשישים, החל מגילאי 65 ואילך. אצלם פעמים רבות אוכל בא על חשבון תרופות, ולהיפך. כמו כן, בגילאים מבוגרים יותר, תזונה שאינה מספיקה בעייתית במיוחד. מרואיינים רבים בגיל הזקנה סיפרו כי הם אוכלים מעט באופן קבוע, עקב המחסור הכלכלי:

"עיקר הארוחות שלנו מתבססות על חומרים בסיסיים במהלך השבוע, אין לנו בשר בכל ארוחה, הארוחות אינן עשירות. כלומר אין לנו 3 ארוחות ביום ואינם מכילים את הרכבי המזון הבריאים בכל יום, למשל אין בשר ירקות ופירות. למשל הרבה ימים בבוקר לרוב אני אוכל לחם וזיתים. לא חושב על דברים אחרים כי זה עוד הוצאות" (בן 71).

"אני מתעוררת בבוקר, שותה קפה, בבוקר אני לא אוכלת כלום. מהקפה של הבוקר אני עוברת לצהריים. אם נשארים דברים משבת אז אוכלים את השאריות, קוסקוס משישי, אורז. ארוחת ערב זה נס קפה עם סיגריה. אם אכלתי בצהריים, אז בערב אפשר לא לאכול. המצב לא פשוט וזה מספיק לי" (בת 70).

"אני מתבייש, איך להגיד הפריזר שלנו לא מלא. אשתי חולה וצריכה לאכול. אני מחפש במקומות, למשל לפעמים במכולת כאן נשאר הוא נותן לי חתיכה של בשר. אם לא, לא אוכלים בשר, לפעמים קונים עוף. לפעמים כל מיני עושים חסדים, נותנים לנו ירקות לפעמים, מביאים לאיזו פינה ואתה לוקח ירקות. אני מאוד מתבייש אבל אשתי מאוד חלשה, הרופאים אומרים שהיא צריכה לאכול יותר טוב" (בן 73).

תשתית למדידה והגדרה איכותנית של עוני: סיכום המחקר בשלב הנוכחי,

ומפת דרכים לשלב הבא

מטרתו של המחקר שהוצג בדו"ח זה, הייתה ביסוס תשתית להבנה איכותנית שיטתית של הסיכונים לכניסה לעוני, ולחוסר היכולת להיחלץ מהעוני. ניתוח הממצאים שהוצג בחלק הארי של הדו"ח העלה, כי קבוצות ותת-קבוצות דמוגרפיות שונות מתאפיינות בגורמי סיכון עיקריים, המעלים את הסיכון לעוני. גורמי סיכון אלה משתנים בין הקבוצות השונות, כאשר כל קבוצה שונה מאחרות בהיקף ובעומק הסיכון, עבור כל גורם.

המחקר הינו רחב במיוחד, ומספק מידע רב על התנסויותיהם של אלה החיים בעוני. היקפו הנרחב - 320 ראיונות עומק, אשר בחנו היבטים רבים בחיי היומיום של משפחות בעוני, איפשר למידה והבנה של עוני, בשתי דרכים חדשות: ראשית, פרוטוקול הראיון האיכותני הנרחב איפשר העמקה בכל אוכלוסייה, תוך התבססות על מסד נתונים רחב ביותר, שהתקבל הודות להיקף הנרחב של המחקר. שנית, היקף המחקר ובחינת מספר אוכלוסיות במקביל, איפשרו מבט-על השוואתי בין אוכלוסיות שונות החיות בעוני. היכולת לשלב מידע איכותני רב ולהשוות בין אוכלוסיות שונות, מאפשרת להתגבר על חסרונות של מחקרים קודמים אשר ביקשו למדוד ולהבין עוני: ראשית, המחקר מתגבר על חסרונות המדידה הכמותית, אשר בוחנת את כמות העניים, אך לרוב מתעלמת מחוויית החיים בעוני. מדידה כמותית שכזו אמנם מאפשרת השוואה בין אוכלוסיות מבחינת שיעורי העוני, אך לרוב אינה מאפשרת הבנה של הגורמים העומדים בבסיס ההבדלים בשיעורי העוני. שנית, המחקר מתגבר על חסרונות עיקריים של מחקרים איכותניים קודמים. מחקרים אלה לרוב בחנו אוכלוסייה אחת ספציפית, ובכך סיפקו מבט מעמיק על ההתנסות בעוני של אותה האוכלוסייה. אולם, על ידי הרחבת היקף המחקר והכללתן של מספר אוכלוסיות, המחקר הנוכחי איפשר השוואה בין אוכלוסיות, באופן שאינו גורע מהבנת ההתנסויות באופן מעמיק.

הנתונים שהתקבלו מ-320 הראיונות היו רבים למדי. מסד הנתונים עליו התבסס הניתוח, כפי שהצגנו בפרק השיטה, מנה כ-8,000 עמודי תמלול. מסגרת הזמן והמשאבים שהוקצו למחקר זה, אינם מספיקים על מנת לבחון באופן מעמיק את כל המידע שהתקבל מהראיונות, וזו גם לא הייתה מטרתו. תרומתו לידע העוני הקיים וחשיבותו העיקרית טמונות בהעמדת תשתית לבחינה והבנה איכותנית של עוני. חילוץ גורמי הסיכון העיקריים לעוני בקרב קבוצות האוכלוסייה השונות מהווה צעד ראשון להערכת הדרכים בהן חווית העוני משתנה בהתאם למשתנים דמוגרפיים שונים.

דהיינו, דו"ח מסכם זה אינו סופה של בחינת עוני איכותנית, אלא התחלה. המשך עיבוד נתוני המחקר יוכל להוסיף במידה רבה על הסיכונים שהוצגו כאן, ולשמש לבחינת התאמתה של מדידת העוני הנוכחית לחייהם של אנשים החיים בעוני. מחקר המשך שכזה עשוי להסתייע רבות משילוב אנשי מקצוע – הן באקדמיה והן מחוצה לה – בבחינת הנתונים. אנשי מקצוע המתמחים בהיבט העוני באוכלוסיות השונות, יוכלו לסייע רבות בהתאמת תכניות מדיניות המיועדות להתמודדות עם גורמי הסיכון העיקריים לעוני, בקרב אוכלוסיות ספציפיות.

מעבר לפיתוח מדיניות מתאימה ומדויקת יותר, מחקרי המשך יוכלו להישען על נתוני המחקר לצורך פיתוח תיאוריות עוני חדשות, כמו גם בחינתן של הקיימות. תשתית הנתונים מאפשרת תיאוריה המתבססת על עדויות "מלמטה-למעלה", בהקשר לשלושה היבטים מרכזיים: (א) חיי היומיום של קבוצות אוכלוסייה שונות; (ב) הדרך בה מתמודדים אנשים החיים בעוני עם המחסור הכלכלי - מה המשאבים הזמינים עבור קבוצות שונות; (ג) בחינת המשמעות והאפקטיביות של המדיניות החברתית העכשווית בחייהם.

לצד מחקרי המשך מתבקשים, ניתן להתחיל ולבסס המלצות לדרכי פעולה נדרשות להקטנת הסיכון לעוני ולסיוע לאלה החיים בעוני, בהתבסס על גורמי הסיכון העיקריים שהוצגו בדו"ח הנוכחי. אלה יוצגו בחלק הבא.

המלצות ראשוניות למדיניות

התוצאות המתבססות על נתונים מקבוצות האוכלוסייה השונות, כמו גם תת-קבוצות, מאפשרות התחלה של הערכה ובחינה של מדיניות קיימת, בהקשר לכל קבוצה. אם ישנו קושי במדיניות הקיימת לטיפול בעוני, הרי שחלקו נובע מכך שהידע הקיים בנוגע לעוני הינו חלקי. הנתונים שהוצגו בדו"ח זה סיפקו מידע מעמיק בנוגע לצרכים האמיתיים של אנשים החיים בעוני. בהתאם לכך, ניתן להתחיל ולפתח מדיניות-מבוססת עדויות המתאימה לצרכים אמיתיים אלה, תוך דיוקה לשוני בין קבוצות.

חרדים

ניתוח הראיונות עם חרדים וחרדיות העלה כי לצד חשיבות השמירה על המסורת, והרצון להקפיד על סגנון החיים החרדי, ישנה הבנה ההולכת ומתגברת לגבי חשיבותה של ההשכלה, במיוחד לשם שיפור המצב הכלכלי. נשים חרדיות במיוחד, לעומת גברים, הביעו נכונות גבוהה יחסית לפתח קריירה. למשל:

"אחרי הלידה של הבן שלי השני רציתי להתפתח, התחלתי לעבוד במשרד רואי חשבון במקביל למשרד של הנהלת חשבונות, איזה יום בשבוע הייתי עושה את הניהול חשבון ועם הזמן הוא הוסיף לי עוד ועוד תיקים, הרגשתי שם ממש טוב והמשכורת היתה טובה".

לצד הדגש על פרנסתן של נשים חרדיות, הניתוח העלה גם כי גברים חרדים מתגייסים לתמוך בתעסוקת בנות זוגן, על ידי טיפול בילדים. עם זאת, זמני הטיפול בילדים האפשריים עבור גברים חרדים, תלויים בזמני לימוד התורה, ולכן מצומצמים. באופן דומה, גם גברים המעוניינים להשתלב בתעסוקה, מתקשים למצוא עבודות שיתאימו לזמני לימוד התורה. עקב מאפיינים אלה, מדיניות מומלצת תהיה כזו השמה דגש על עבודות חלקיות טובות, במיוחד על מנת להתאים לזמני העבודה המצומצמים יחסית של גברים חרדים, שרוצים לשלב לימודים בישיבה ביחד עם עבודה בשכר. זאת במיוחד עבור גברים שממלאים תפקידי טיפול בילדים כאשר נשותיהם עובדות. בנוסף, בדומה למעונות היום המסובסדים עבור נשים חרדיות עובדות, יש לבחון מדיניות סבסוד מעונות יום בהתאם להיקף עבודתם של גברים חרדים עובדים. מסגרות טיפול בילדים יהיו כאלה שיאפשרו לשני בני הזוג לעבוד בהיקפים האפשריים עבורם, תוך שמירה על סגנון החיים החרדי.

כמו כן, בהינתן ההבנה כי היעדר השכלה מתאימה הינו גורם סיכון מרכזי לעוני באוכלוסייה זו, יש לשים דגש על תכניות להשלמת השכלה, גם עבור אלה אשר אינם נמצאים כעת בשוק העבודה. זהו "מעגל רשע" של היעדר השכלה- אי השתתפות בשוק העבודה. שבירתו תסתייע קודם כל בהרחבת ההשכלה, ולאחר מכן, תתאפשר השתלבות משמעותית יותר בשוק העבודה.

עולים יוצאי ברית המועצות לשעבר

ראיונות עם קבוצת אוכלוסייה זו העלו כי היבטים הקשורים בהגירה ממשיכים להשפיע ולעצב את מצבם הכלכלי של העולים, גם שנים רבות, ואפילו עשורים רבים, לאחר העלייה לישראל. למרות שיעורי ההשתתפות הגבוהים מאוד של המשתייכים לאוכלוסייה זו בשוק העבודה, פעמים רבות השתתפות זו אינה מאפשרת להם להיחלץ מהעוני. הם סובלים מאפליה בשל מוצאם, מניתוב מוסדי לתחתיתו של שוק העבודה, ולמבוגרים שביניהם- היעדר הסדרי פנסיה אופטימליים מארץ המוצא, אינם מאפשרים פרישה גם בגילאים מבוגרים ומחייבים המשך תעסוקה. מדיניות הלוקחת בחשבון את מאפייניה של אוכלוסייה זו, תהיה כזו המבינה ששיעורי ההשתתפות בשוק העבודה בקרבה הם גבוהים, אך על מנת לחלץ את המשתייכים לה מעוני, יש לקדם תעסוקה טובה, בעלת שכר המאפשר פרנסה מספקת. עבור אלה שרכשו מקצוע בארצות המקור, יש לבחון אפשרויות זירוז או הקלה בהכרה בתעודות המקצועיות, על מנת שיוכלו להמשיך ולעסוק במקצועות אותם רכשו, גם בישראל.

כפי שהוצג בפרק הממצאים, חסמים מרכזיים בהקשר זה נעוצים בבירוקרטיה המקומית. כפי שעלה במספר מקומות בפרק הממצאים, ובמיוחד לגבי עולים, בבירוקרטיה מסובכת עשויה להרתיע אוכלוסיות אלה ממימוש זכויותיהן. בהקשר זה, בבירוקרטיה מסובכת עשויה למנוע עיסוק במקצועות חיוניים שנרכשו בארצות המקור. דוגמא אחת הובאה קודם לכן בהרחבה: עולה שלמדה שני תארים בעבודה סוציאלית, בעלת ניסיון של חמש שנות עבודה, אינה עובדת במקצועה בישראל, אלא כמוכרת בחנות בגדים. זאת, עקב חוסר תיאום בין משרד החינוך (מאשר התעודה), לבין משרד הרווחה (הגורם המקצועי). קידום ובירור העניין עשוי לפתור את הפלונטר, אך תשלום לאיש מקצוע עבור הטיפול בכך הוא סכום גבוה מדי, שאינו אפשרי – 1,000 ש"ח לעורך דין. אמנם, יתכן וישנם גורמים בבירוקרטיה הישראלית האמונים על בירור התאמת תעודות השכלה לסטנדרטים המקובלים בישראל. אולם, עבור עולים שאינם מתמצאים בבירוקרטיה, העברית עדיין לא שגורה בלשונם, והם עסוקים בהישרדות כלכלית יומיומית - אפילו מציאת הגורם המתאים לפתרון הקשיים, נראה כמעט בלתי אפשרי.

אוכלוסייה זו סובלת מהיבטים רבים של הדרה הקשורה במוצאם האתני, גם שנים רבות לאחר העלייה. למעשה, על אף מדיניות ייחודית שיועדה לסייע לעולים מאתיופיה להשתלב בחברה הישראלית, הם עדיין רחוקים מהשתלבות. ניתוח הראיונות העלה מספר רב של גורמי סיכון לעוני, הנעוצים בנחיתות בכל תחומי החיים: הן בדיוור, הן ביכולת לרכוש השכלה, הן ביכולת להשתלב באופן אופטימלי בשוק העבודה, והן ביכולת לקבל סיוע ממשלתי או אחר. לכן, עבור אוכלוסייה זו במיוחד, יש לבנות מגוון רחב של פתרונות מדיניות, מעל ומעבר לפתרונות הקיימים, שיוכלו להקטין את גורמי הסיכון הללו. פתרונות אופטימליים יהיו כאלה ששענים על נתונים-מבוססי עדויות, כגון אלה שמציע המחקר הנוכחי, בשילוב עם גורמי מקצוע רלוונטיים.

לצד פתרונות מדיניות נקודתיים, הממצאים שעלו בראיונות העידו על כך שהיעדר הון חברתי המאפשר מוביליות חברתית, מהווה מכשול-על, העומד בבסיס מספר רב של גורמי סיכון. רשתותיהם החברתיות של עולים יוצאי אתיופיה הינן לרוב הומוגניות למדי. הומוגניות זו היא פועל יוצא, בין היתר, של ניתוב למסגרות חינוכיות המאוכלסות בעיקר על ידי יוצאי אתיופיה, מגורים בשכונות המתוארות כ"גטאות" – בהן מתגוררות בעיקר יוצאי אתיופיה. כך, לא מתאפשרים קשרים חברתיים, הדרכה מתאימה, או היכרות מעמיקה יותר עם התרבות הכללית – כאלה שהיו יכולים לאפשר השתלבות טובה יותר הן בחברה בכלל, ובמיוחד בשוק העבודה. באופן כללי ספרות העוני מראה כי רשתותיהם החברתיות של רובם הגדול של האנשים החיים בעוני, הינן עניות אף הן. מניתוח הראיונות עלה כי הרשתות עניות בהון כלכלי, אנושי ובמיוחד הון חברתי. הספרות מדגישה כי הון חברתי הינו הכרחי עבור היבטים רבים בהקשר של חילוץ מעוני, כגון השגת עבודות טובות יותר, העלאת החוסן האישי והמשפחתי, השגת משאבים מסוגים שונים – ובכך הגדלת ההון הכלכלי, ועוד ועוד. זה במיוחד באוכלוסיות החסרות מלכתחילה בהון חברתי, כגון מהגרים או מיעוטים אתניים. בהקשר החברה הישראלית, בולט במיוחד המחסור בהון חברתי בקרב אוכלוסיית יוצאי אתיופיה. המחסור בהון חברתי בא לידי ביטוי באופנים שונים בגילאים שונים. בקרב המבוגרים, חסרה תמיכה שתסייע בהתמודדות עם מוסדות, או בלימוד מהיר יותר (או בכלל) של התרבות ו"איך הדברים קורים". בקרב צעירים יותר, המכירים בצורה טובה יחסית את התרבות הישראלית, חסר הון שיאפשר השתלבות טובה בשוק העבודה. בהמשך לכך, המלצה בסיסית למדיניות מתאימה, הינה תמיכה בהקמת רשתות חברתיות להגדלת ההון החברתי, כתחליף לרשתות אישיות מצומצמות והומוגניות. המלצה זו קושרת בין הספרות בתחום העוני, לבין הממצאים מהמציאות הישראלית, והינה קריטית לצמצום העוני בקרב אוכלוסיית יוצאי אתיופיה.

ערבים

תכניות מדיניות רבות הוצעו לאורך השנים, על מנת לקדם השתלבות טובה יותר של ערביי ישראל בחברה הכללית. יחד עם זאת, תכניות מעטות בלבד התבססו על נתונים שנשענו על חוויותיהם האישיות של אלה המשתייכים לאוכלוסייה הערבית, תוך בחינה שיטתית של גורמי הסיכון לעוני בקרבם, ותכנון מדויק המכוון להתגברות על גורמים אלה. גם בנוגע לאוכלוסייה זו, המידע הרב שהתקבל מראיונות המחקר הנוכחי, עשוי להוות בסיס לתכנון מדיניות מדויקת בתחומי חיים רבים.

אוכלוסיית הערבים בישראל סובלת משילוב של גורמים רבים העומדים בבסיס שיעורי העוני הגבוהים בקרבה. הם סובלים מנחיתות מבנית הקשורה לאפליה, שיעורי השכלה נמוכים במיוחד ומגורים בפריפריה. בנוסף, גורמים אחרים, המאפיינים את חייהן של קבוצות מיעוט באופן כללי, מובילים להימצאותם התמידית בפריפריה החברתית.

בדומה לאוכלוסיית העולים מאתיופיה עליה פורט בחלק הקודם, גם אוכלוסיית הערבים מאופיינת ברשתות חברתיות הומוגניות במיוחד. אוכלוסייה זו אמנם מאופיינת באופן כללי בקולקטיביזם יחסי ובכך יכולת לקבל תמיכה נרחבת ממשפחה או מהקהילה, אך בתיאור הרשתות החברתיות, בלט במיוחד לאורך הראיונות מחסור בקשרים או בידע, הנדרשים להגדלת יכולת ההשתלבות בעבודות טובות בשוק העבודה. בהקשר זה, המלצה ראשונית ובסיסית למדיניות תהיה הקמת גופים ייחודיים שיהוו תחליף להון החברתי הנדרש- במיוחד בהקשר שוק העבודה. אמנם, כיום פועלות לא מעט עמותות שיעודן הוא שילוב אוכלוסיות ערביות בשוק העבודה. אולם, פעמים רבות עמותות אלה מתמקדות בבעלי השכלה גבוהה יחסית, הנמצאים בתחילת דרכם בשוק העבודה. חשיבותן של עמותות אלה אינה מוטלת בספק, אולם התמקדותן באוכלוסיות חזקות יחסית בחברה הערבית, משאירה מאחור שוב את האוכלוסיות החלשות יותר, העומדות במרכז של המחקר הנוכחי. ארגונים המכוונים לצרכיהם של ערבים החיים בעוני יהיו כאלה שמכוונים לשלבם בשוק העבודה, גם בגילאים מבוגרים יותר, ובמיוחד בקרב בני 40 ומעלה. זאת, תוך התחשבות בנתונים קיימים, כגון השכלה נמוכה, וחוסר יכולת לעבודה פיזית (עקב התשה פיזית שנגרמה מעבודה פיזית אינטנסיבית בגילאים צעירים יותר). היחלצות מהעוני תתאפשר עקב התאמת

עבודות איכותיות מספיק, המאפשרות פרנסה טובה, לצד התחשבות במאפייניה הספציפיים של אוכלוסייה זו.

יהודים ותיקים לא חרדים

יתרונה העיקרי של אוכלוסייה זו הוא בהיעדר ייחודיות, המהווה בסיס לגורמי סיכון רבים בקרב אוכלוסיות "ייחודיות", השונות מאחרות בהיבטים מגוונים, כגון מוצא אתני, אמונה דתית, מצב משפחתי וכדומה. יחד עם זאת, כפי שהעלו הנתונים, היעדר ייחודיות מונע לעתים דווקא אפשרות לקבלת תמיכה מדינתית, עקב העובדה שתכניות רבות אינן אוניברסליות אלא ייעודיות לאוכלוסיות ספציפיות.

היעדר גורמי הסיכון הייחודיים היה אמור לעמוד בבסיס איתנותם הכלכלית היחסית של יהודים ותיקים לא חרדים. אולם, שיעורי העוני בקרב אוכלוסייה זו גבוהים וממשיכים לעלות. זאת, למרות יכולתם להשתלב באופן אופטימלי יחסית, בשוק העבודה. גורם הסיכון העיקרי שעלה מניתוח הממצאים נעוץ בהתרחבותה של עבודת עוני בקרב אוכלוסייה זו: דהיינו, גם השתתפות בשוק העבודה אינה מאפשרת חילוץ מעוני. מדיניות מתאימה בהקשר זה תהיה בראש ובראשונה כזו המכוונת לאבטחת איכות התעסוקה. תעסוקה איכותית היא כזו המבטיחה שכר הולם, המאפשר פרנסה המספקת את צרכי המשפחה; הבטחת תנאים סוציאליים, המתחשבים במחויבויותיהם הנוספות של העובדים, מעבר למחויבותם לשוק העבודה. במיוחד, עבודות המאפשרות טיפול בילדים או תלויים אחרים, ובמיוחד כאלה בעלי צרכים מיוחדים.

חשוב לציין, שמדיניות שמטרתה להתאים את גובה השכר לצרכיהן של משפחות, צריכה ראשית להתבסס על ההנחה כי אין הבדל בין צרכיהם של אנשים החיים בעוני, לצרכיהם של אנשים ממעמדות גבוהים יותר. היבט זה עלה במיוחד בראיונות עם הורים, שדיווחו על הוצאות רבות הקשורות לצרכי ילדים, אשר אינם נחשבים לצרכים "בסיסיים":

"הילדים מבואסים ללא ספק. ילד זה ילד לא משנה מה המצב בבית. הילדים שלנו לא שונים מאחרים. ההשוואה כל הזמן קיימת, אני לא חושב שילדים חסר משהו מהדברים החשובים לקיום. תודה לאל בהיבט הזה יש להם קורת גג, יש אוכל. הבעיות מתחילות כשהם רוצים משהו שיש לכולם חוץ מהם. אני מרגיש שאני מאכזב את הילדים שלי. בתור האבא אני רואה את עצמי כדמות המפרנסת העיקרית בבית, ובגלל שהמצב שלנו ככה על הפנים אני לוקח את האחריות על עצמי ורואה את עצמי כגורם העיקרי למצב. כרגע אני נותן לעצמי ציון נכשל. אני אוכל

את עצמי על העובדה שאני, בתור האבא שלהם, לא מצליח לפרנס אותם בכבוד".

ניתוח הראיונות העלה כי כולם חיים בחברת הצריכה, ולכן מוצרי צריכה מסוימים הם חיוניים עבור כולם - גם עבור אלה החיים בעוני. במיוחד, מוצרים טכנולוגיים כמו טלפונים ומחשבים. הראיונות העלו כי משאבים כספיים רבים מופנים לרכישה של מחשבים עבור הילדים. כיוון שבתי הספר כיום מחייבים ביצוע מטלות לימודיות רבות באמצעות המחשבים, בכל הכיתות, נראה כי יש להתייחס למחשבים כמוצר בסיסי:

"לקחתי הלוואה באוגוסט כדי לשלוח את הילדים לבית ספר בכבוד. עכשיו זה לא רק כל הנושא של בתי ספר, תיקים, ציוד וכדומה, עכשיו גם מחשב, היום לכל ילד צריך מחשב, גם הקטנצ'יק שלי היום אומר שיש לו שיעורים שצריך לבצע במחשב. לא מוזר בכיתה ב' יש דרישות כאלה?"

עמדה זו כלפי חשיבותם של מחשבים התעצמה בתקופת הקורונה. לא ניתן להסיק שבבית אשר יש בו מחשב אחד, מספר ילדים יכולים לעשות בו שימוש. הורים רבים סיפרו כי הוצאות עבור מחשבים ניידיים לילדיהם לעתים באו על חשבון הוצאות למוצרים הנחשבים בסיסיים יותר או תשלומים הכרחיים לרשויות. כאשר יש אפשרות לקבלת תמיכות לרכישת מוצרים אלה ממקור חיצוני כמו למשל רשויות מקומיות או עמותות, הכסף הזמין מתפנה להוצאות אחרות:

"הילדה שלי הגדולה, רוצה להביא לה מחשב. היא כל כך מלחיצה אותי, היא צריכה לעשות כל מיני פרויקטים מבית הספר, מבקשים. עכשיו, היא רוצה מחשב, אין לי מחשב להביא לה. הילד זכה דרך העירייה. הגשתי לו בגלל המצב הכלכלי, הייתי מובטלת ואין לי כסף. פשוט הגשתי בקשה ואישרו לי והביאו לו מחשב חדש בניילון מחברת HP. אבל לילדה לא מאשרים. והמחשב של הילד ניח, זה לא נייד שאת יכולה להסתובב איתו בבית. היא לא יכולה לשבת אצלו בחדר כל היום לעשות את המשימות שיש לה. עכשיו, היא אמרה לי, אמא, תקני לי, תקני לי, אחרת אני לא יכולה ללמוד. אני יש לי 20 ש"ח לתת לה, אבל מחשב אני לא יכולה".

אמהות חד הוריות יהודיות וערביות

למרות שבפרק הממצאים נעשתה אבחנה בין אמהות חד הוריות יהודיות לבין אמהות חד הוריות ערביות, המסקנה הבסיסית ביותר בנוגע למדיניות מתאימה עבור אמהות חד הוריות, יוצאת ראשית כל מהמצב המשפחתי הייחודי, המשותף לשתי קבוצות אוכלוסייה אלו. הסיכון העיקרי

לעוני טמון בכך שהן יהודיות והן ערביות, כאמהות חד הוריות, אינן יכולות לתפקד באופן דומה למשפחות דו הוריות בשוק העבודה, עקב מחויבויות הטיפול שלהן. דהיינו, בכל הנוגע לגורמי הסיכון לעוני בקרב אמהות חד הוריות, לא ניתן לנתק בין תפקידן של הנשים כמפרנסות עיקריות, לבין תפקידן כמטפלות עיקריות. נביא דוגמא לכך דווקא מראיון עם אם במשפחה דו הורית, העובדת כמנהלת חשבונות במשרה מלאה. היא מתארת כיצד חלוקת התפקידים עם בן זוגה, מאפשרים לה לתפקד באופן מלא יחסית בשוק העבודה, ללא הזנחת מחויבויות הטיפול ההוריות:

"בעלי לומד וגם עובד עם נוער בסיכון במשרה חלקית. בבוקר אני יוצאת מוקדם, אני רצה לעבודה והוא שם את הילדים במסגרות ואז הולך לעבוד. אחר הצהריים אני מסיימת בשלוש אבל עדיין לא מספיקה להגיע הביתה, הוא אוסף אותם מהמועדונים, מביא אותם הביתה. אני מגיעה ונשארת עם הילדים עד שהם הולכים לישון, והוא הולך ללמוד".

בהמשך לכך, מדיניות המכוונת לחילוצן מהעוני של אמהות חד הוריות, לא יכולה להתמקד אך ורק בשילובן בשוק העבודה, אלא עליה לצאת מנקודת הנחה בסיסית שהעובדות הן קודם כל אמהות, ובהתאם לכך הן תופסות את עצמן ואת מחויבויותיהן. ככל שהאמהות יקבלו תמיכה בתפקידן כאמהות, כך הן יוכלו למלא בצורה מיטבית יותר את תפקידן כמפרנסות.

מעבר לכך, מענה הלוקח בחשבון את מגוון גורמי הסיכון הייחודיים לאמהות חד הוריות, יכול התייחסות לשלל ההיבטים הייחודיים בחייהן של המשתייכות לאוכלוסייה זו, כפי שעלה מניתוח הממצאים. היבטים אלה כוללים, בין השאר, התמודדות עם בני זוג לשעבר ומאבקים משפטיים מול אבות ילדיהן, הלוואות שנלקחו על מנת לשלם על חובות בני זוג קודמים, מאבקים משפטיים ואחרים מול רשויות שונות – כל אלה מצריכים זמן רב ואנרגיה. הצטלבותם של גורמי סיכון אלה מובילה פעמים רבות למצוקה נפשית המתורגמת לחרדות, דכאון וקשיים בשינה, כמו גם לתשישות פיזית המתורגמת לחסור יכולת לעבוד. לכן, מענה כוללני שכזה יתחיל בליווי כולל של אמהות חד הוריות החיות בעוני, הן על ידי מקצוע והן על ידי הקמת מסגרות קהילתיות ארוכות טווח לצורך תמיכה הדדית.

אמהות חד הוריות ערביות: כאמור, כל הכתוב מעלה רלוונטי גם אליהן. אולם, בנוגע לאוכלוסייה זו באופן ספציפי, מדיניות המכוונת לחלצן מהעוני תהיה כזו שלוקחת בחשבון את החסמים הייחודיים להן בהקשר שוק העבודה. הפיקוח החברתי והמשפחתי עליהן, בנוסף לחסמים אחרים כגון השכלה נמוכה, מגורים בפריפריה, יכולת נמוכה להגיע למקומות עבודה מרוחקים עקב היעדר רשיון נהיגה או תחבורה ציבורית מצומצמת – מביאים לכך שהאפשרויות העומדות בפניהן

להשגת פרנסה באמצעות שוק העבודה, נמוכות במיוחד. אולי, הנמוכות ביותר מבין כל האוכלוסיות שנבחנו במחקר זה. לכן, מדיניות שכזו תפעל קודם כל להרחבת אפשרויות תעסוקה, בצורה שתיקח בחשבון את החסמים הייחודיים לתעסוקה בקרב אמהות חד הוריות ערביות, ולצידם תאפשר השתלבות בשוק העבודה.

קשישים

דפוס ההוצאות וההכנסות של משפחות משתנה בצורה החדה ביותר, כאשר מדובר באוכלוסיית הקשישים. אלה מתאפיינים בהכנסות הפחותות ביותר מבין כל הקבוצות. עבור רובם של הקשישים שחיו במהלך רוב חייהם במצוקה כלכלית, לא התאפשרה צבירה של הון שיכול להוות אלטרנטיבה לאובדן ההכנסה מעבודה בגיל מבוגר; כמו כן, רובם המכריע עבדו בעבודות אשר לא כללו הפרשות לפנסיה, ואלו שכן כללו תכניות פנסיוניות, לא הצליחו לחסוך מספיק לעת זקנה. אמנם, הוצאות משקי בית של קשישים לעתים מצומצמות יותר מהוצאות משקי בית שבראשם עומדים צעירים יותר, אשר להם הוצאות גבוהות על ילדים. אולם, לעתים קרובות, הגיל גובה מחירים, במובן הבסיסי ביותר: משקי בית קשישים מאופיינים בהוצאות גבוהות במיוחד על טיפולים רפואיים, תרופות, וטיפולים דנטליים. כך, גם בעת היכולת להפחית הוצאות מסוימות כגון אלה של טיפול בילדים, הוצאות אחרות באות במקומן. לצד זאת, היכולת להשיג מקורות פרנסה יורדת, ולרוב אף נחסמת כליל.

לצד הצורך לקדם מדיניות שתרחיב את מקורות ההכנסה שאינם תלויי שוק עבודה עבור אוכלוסייה זו, נתוני המחקר מעלים כי מדיניות אופטימלית להקטנת העוני בקרב קשישים, תתחיל בקידום תעסוקה איכותית המתאימה לעובדים מבוגרים, אשר מסוגלים ורוצים להמשיך לתפקד בשוק העבודה. הראיונות העלו, כי בהקשר של סיכון לעוני תלוי-גיל, יש להבין כי קשיי פרנסה תלויי-גיל אינם רלוונטיים רק לאוכלוסיית הקשישים, הנמצאים לאחר גיל הפרישה. שוק העבודה כיום מדיר עובדים מבוגרים הנמצאים בגילאי ביניים – אינם צעירים עוד, אך רחוקים מגיל הפרישה. נראה כי החל מגיל 45 לערך קשיים בפרנסה נעוצים בכך שמעסיקים מעדיפים להעסיק עובדים צעירים יותר. מכשול מרכזי קשור לכך שכמעט כל עבודה אשר אינה פיזית מחייבת כישורי מחשב או שליטה טכנולוגית כזו או אחרת. עבור אנשים החיים בעוני, אשר רבים מהם חסרי הכשרה בסיסית בתחום המחשבים, מציאת עבודה בגיל מבוגר היא משימה כמעט בלתי אפשרית. דבר זה מצער במיוחד כיוון שמרואיינים סיפרו כי דווקא כאשר הגיעו לגיל זה מחויבויות הטיפול בילדים קטנות, והם פנויים הרבה יותר להתמסר לעבודה. מדיניות מתאימה תהיה כזו שתאפשר תכניות

הכשרה נרחבות לעובדים בגילאי הביניים. עובדים אלה, אשר אינם מטופלים עוד בילדים קטנים, עשויים לתפקד בצורה מיטבית בשוק העבודה למשך זמן רב עד שיגיעו לגיל הפרישה, ולמשך עשור או שניים לפחות.

בדידותם של החיים בעוני וחשיבות הקמתם של ארגונים תומכים, קידום הקמת גופים קהילתיים וחברה אזרחית

לצד היקפו הרחב של הדו"ח הנוכחי, ישנן סוגיות רבות שעלו כמרכזיות בהקשר חוויות היומיום של החיים בעוני, אך לא נכנסו בדו"ח זה, שהתמקד בביסוס תשתית לבחינת הסיכונים לעוני. סוגייה אחת מרכזית במיוחד הינה בדידותם של החיים בעוני. חלק עיקרי של פרוטוקול הריאיון עסק בקבלת תמיכה מסוגים שונים: ממשפחה, ארגונים, מקום עבודה. למעט מרואיינים המשתייכים לחברה החרדית, שדיווחו על תמיכה רחבה יחסית ממגוון מקורות, מרואיינים מקבוצות אוכלוסייה אחרות דיווחו על תמיכה ממוקדת ומועטה. התמיכה העיקרית שהתקבלה הייתה תמיכה מבני משפחה קרובים, וגם זו מצומצמת. גם תמיכה קהילתית הייתה מצומצמת, ובעיקר לא אפשרה את הגדלת ההכנסות. בלטו במיוחד מיעוט הדיווחים על תמיכה ארגונית לאורך זמן (שאינה תמיכה מדינתית פורמלית כקצבאות ארוכות טווח, או תמיכה ממוקדת יותר של השירותים החברתיים). באופן התואם להיעדר רשתות תמיכה, קריאה הוליסטית של הראיונות העלתה כי החיים בעוני, מעבר ומעבר לקבוצות שונות (למעט האוכלוסייה החרדית), מלווים ברגשות קשים ומתמשכים של בדידות.

ספרות עכשווית רבה מדגישה את חשיבותם של ארגונים תומכים, ורשתות חברתיות בלתי פורמליות הנוצרות בארגונים אלה, עבור אוכלוסיות החיות בעוני (לדוגמא, Desmond, 2012; Colistra, Bixler & Schmalz, 2019; Watkins-Hayes, 2019). זאת, לא רק עבור הגדלת המשאבים הכלכליים (Small & Gose, 2020), אלא עבור בריאותם הנפשית והפיסית של אנשים החיים בעוני (Szreter & Woolcock, 2004). מחקרים אלה ורבים אחרים מראים כי בעת הנוכחית, ובמיוחד בעת צמצומה של מדינת הרווחה והפחתה בתמיכה מדינתית, הקשר לארגונים (organizational embeddedness) הינו קריטי לרווחה מסוגים שונים.

העמקה בסוגיית חווית הבדידות ומשמעותה לחיים בעוני היא נדרשת וחשובה, וכאמור מעט מדי מקום ניתן לה בניתוח הנתונים שנעשה לצורך הדו"ח הנוכחי. יחד עם זאת, המלצות ראשוניות למדיניות בהקשר זה, מתבססות על מקרים דומים בהם ארגונים קהילתיים, המופעלים

הן על ידי אנשי מקצוע והן על ידי אלה המשתייכים לקהילה, קידמו באופן משמעותי את רווחתן של אוכלוסיות מוחלשות. הקמתם של ארגונים אלה אינה מסירה אחריות מהמדינה, אלא קוראת לפעולה משולבת. באופן אופטימלי, ארגונים אלה יקדמו פעילויות קהילתיות מסוגים שונים, ויאפשרו לכל חברי הקהילה לקחת חלק בפעילויות. הארגונים יופעלו על ידי אנשי מקצוע, ביחד עם העסקה בשכר של אנשים מהקהילה הנמצאים מחוץ לשוק העבודה אך בכל זאת מעוניינים להשתלב בו. לדוגמא, מחפשי עבודה שאינם זכאים עוד לדמי אבטלה, יוכלו לקבל תשלום עבור סיוע בפעילותם של גופים כאלה, בעודם ממשיכים לחפש עבודה. אוכלוסייה אחרת ששילובה בהפעלת ארגונים קהילתיים שכאלה היא אוכלוסיית הקשישים. שילוב שכזה יוכל להקל על בדידותם, וכן לאפשר קבלת שכר, גם אם לא כתחליף לתעסוקה מלאה. הכללת פעולות התנדבותיות של בני ובנות הקהילה תוכל להקל על הבדידות, כמו גם להגדיל את הרשתות החברתיות. ההון החברתי שיתאפשר הודות לקשרים עם ארגונים אלה, יוכל בסופו של דבר לא רק להגדיל את רווחתם הנפשית והפיסית של המשתתפים בהם, אלא גם לקדם את שילובם האופטימלי בשוק העבודה, ובהמשך לכך, היחלצות מהעוני.

מקורות

- אבחסרה, נ., בניש, א., בקר, נ. וכהן, ז. (2006). דו"ח הפרת זכויות עובדי קבלן במשרדי הממשלה בדגש על עובדי הניקיון. הקליניקה לרווחה תעסוקתית, המרכז לחינוך משפטי קליני לזכויות אדם ואחריות חברתית, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית.
- אחדות, נ. (2010). עוני בקרב אמהות חד-הוריות: האם שוק העבודה הוא נתיב להיחלצות מעוני. *ביטחון סוציאלי (84)*, 11-55.
- אנדבלד, מ. ודהן, מ. (2019). חידת העלייה בשיעור העוני של משפחות ערביות. *ביטחון סוציאלי (107)*, 25-57.
- אנדבלד, מ., הדר, א., כראדי, ל. וקסיר, נ.. (2021). *רמת החיים, העוני והאי-שוויון בהכנסות-2018-2019 ואומדן ל-2020*. המוסד לביטוח לאומי.
- אחדות, ל. (2007). על המוחלט והיחסי בהגדרת קו העוני. *התוכנית לכלכלה וחברה*: מכון ון ליר בירושלים.
- אלפנדרי, י. (2005). *מדידת עוני מוחלט בישראל*. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- ביטוח לאומי. (2016). *מדדי העוני והפערים החברתיים – דוח שנתי 2015*. המוסד לביטוח לאומי.
- ביטוח לאומי. (2018). *מדדי העוני והפערים החברתיים – דוח שנתי 2017*. המוסד לביטוח לאומי.
- ביטוח לאומי (2021). *זכאות לקצבה בזמן לימודים להורה עצמאי (חד הוריא)*. נדלה מתוך: https://www.btl.gov.il/benefits/Income_support/Pages/study.aspx
- בנימין, א. וניסים, ש. (2018). *הבנת חסמים לחילוץ מעוני במיקומים חברתיים שונים: חסמי תעסוקה וחסמים במימוש זכויות וקבלת שירותים*. הביטוח הלאומי.
- ברג-ורמן, א. וברודסקי, ג. (2004). *השפעת המצוקה הכלכלית של הזקנים על תנאי חייהם*. מכון ברוקדייל.
- גוטליב, ד. ופרומן, א. (2012). *מדידת עוני לפי סל צריכה הולם בישראל- 2009-1997*: גישת ה-Market Basket Measure/National Research Council (MBM/NRC). *בטחון סוציאלי* 88: 5-30.
- הועדה למלחמה בעוני. (2014). *דו"ח הועדה למלחמה בעוני*.
- הכנסת. (2010). *השתלבותם של יוצאי אתיופיה במערכת החינוך*. הכנסת: מרכז המחקר והמידע.
- הכנסת. (2016). *תמונת מצב: כשלים בהתפתחות התחבורה הציבורית בפריפריה*. הכנסת.
- הכנסת. (2017). *מסמך רקע בנושא העוני בקרבה אזרחים הוותיקים*. הכנסת.

הכנסת. (2018). ציון יום האזרחים הוותיקים בכנסת – חומר רקע לדיון בוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות. הכנסת: מרכז המחקר והמידע.

הכנסת. (2019). יום העלייה 2019 – נתונים וסוגיות מרכזיות. הכנסת: מרכז המחקר והמידע.

הכנסת. (2020). פערי תעסוקה בין פריפריה ומרכז – נתונים וכלי מדיניות אפשריים. הכנסת: מרכז המחקר והמידע.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2013). סקר בריאות 2009: ממצאים כלליים. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2015). פעולות ופרסומים סטטיסטיים חדשים בישראל, יולי 2015. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2018). הסקר החברתי לשנת 2017. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2019). פני החברה בישראל: פערים בין מרכז לפריפריה. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2019). האוכלוסייה האתיופית בישראל – לקט נתונים לרגל חג הסיגד. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020). משפחות בישראל – נתונים לרגל יום המשפחה. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

המכון הישראלי לדמוקרטיה. (2015). דו"ח העוני הערבי. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

יצחקי, ש. (2008). דו"ח הצוות לפיתוח מדדי עוני נוספים. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

כאהן-סטרבצינסקי, פ., לוי, ד., וקונסטנטינוב, ו. (2010). בני נוער עולים בישראל – תמונת מצב עדכנית. מכון ברוקדייל.

כהונאי, ס. (2004). מדידת עוני בישראל: השיטה הנוכחית ושיטות חלופיות. הכנסת, מרכז מחקר ומידע.

מוניקנדס, מ. וקטן, י. (2003). "לא על הלחם לבדו יחיה האדם" מדידת עוני בישראל בפרספקטיבה בינלאומית. בתוך: קופ, י. (עורך). הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2003. ירושלים, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

מכון ברוקדייל. (2018). האוכלוסייה הערבית בישראל: עובדות ומספרים. מכון ברוקדייל.

מלאך, ג. וכהנר, ל. (2020). שנתון החברה החרדית. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מרגלית, י. (2019). דואליזציה ומעמדות בשוק העבודה. מחקר מדיניות 134. המכון הישראלי לדמוקרטיה ויד לוי אשכול.

מרכז מוסאוא. (2019). *עוני בחברה הערבית בישראל*. מרכז מוסאוא.

נתנון, ר., גולה, א. ופורת, מ. (2017). *משפחות חד הוריות בישראל*. מאקרו: המרכז לכלכלה מדינית.

סבג-אנדבלד, מ. ואחדות, ל. (2004). *פיתוח מדד עוני נסיוני מצד ההוצאות בישראל*. המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון.

סבירסקי, ש', ליברמן, א' וקונוור-אטיאס, א'. (2019). *קרבת העוני: סיכון לעוני, סיכוי להצטרפות למעמד הביניים*. מרכז אדווה.

סטריאר, ר. (2007). *עוני כמציאות רבת פנים: תפיסות העוני של תושבים ועובדים סוציאליים על רקע מגדר תרבות ותפקיד בירושלים*. *חברה ורווחה* כז (1): 103-126.

קונסטנטינוב, ו. (2015). *מגמות להשתלבותם של יוצאי ברית המועצות לשעבר בחברה הישראלית בשני העשורים האחרונים*. מכון ברוקדייל.

קסיר, נ. וצחור-שי, א. (2017). *על העוני והמצב הכלכלי של החברה החרדית*. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קסיר, נ. וצחור-שי, א. (2017). *על תרבות ועוני בחברה החרדית*. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קרומר-נבו, מ. (2006). *נשים בעוני: סיפורי חיים*. *מגדר, כאב, התנגדות*. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

רובינשטיין, ד., בנימין, א. וגולן, ע. (2008). "דרך המלך": העצמה פוליטית של עובדים עניים בצל תרבות המכרזים. בתוך: העצמה במשפט. אייזנשטדט, מ. ומונדלק, ג. (עורכים). משפט, חברה ותרבות. עמ' 159-194.

שטייר, ח. (2011). *עובדים ועניים*. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

שטייר, ח. ובלייד, ח. (2014). *עוני בקרב האוכלוסייה המבוגרת בישראל*. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

שידלובסקי, ד., אלישר, ר., דנק, מ., טנאי, ג., קרמר, א. ועתי-שריג, ע. (2018). *פיתוח מדד עוני נורמטיב רב-תחומי*. המוסד לביטוח לאומי.

שמאי, מ., אור-חן, ק. ועבוד-חלבי, י. (2020). *תהליך קבלת החלטות בקרב משפחות החיות בעוני*. המוסד לביטוח לאומי.

שפס, מ. (2016). *נתונים נבחרים על אוכלוסיית עולי ברית המועצות-לשעבר, לרגל עשרים חמש שנה לגל העלייה*. *הד האולפן החדש* (105), 62-83.

- Anderson, E. (1999). *Code of the street: Decency, violence, and the moral life of the inner city*. WW Norton & Company.
- Armstrong, S. (2018). *The new poverty*. Verso Trade.
- Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: what can be done?* Harvard University Press.
- Atkinson, A. B. (2019). *Measuring poverty around the world*. Princeton University Press.
- Bailey, N. (2020). Measuring poverty efficiently using adaptive deprivation scales. *Social Indicators Research*, 149(3), 891-910.
- Bailey, C., Lashley, J. G., & Barrow, C. (2019). *Rethinking Poverty: Assets, Social Exclusion, Resilience and Human Rights in Barbados*. University of West Indies Press.
- Bauman, Z. (2004). *Work, consumerism and the new poor*. McGraw-Hill Education (UK).
- Bebbington, A. (1999). Capitals and capabilities: A framework for analyzing peasant viability, rural livelihoods and poverty. *World Development*, 27: 2021-2044.
- Becker, G. S. (1964). *Human capital theory*. New York: Columbia University Press.
- Becker, S. H. (1998). *Tricks of the Trade: How to Think about Your Research While Doing It*. Chicago: University of Chicago Press.
- Benjamin, O. (2016). *Gendering Israel's outsourcing: The erasure of employees' caring skills*. Springer.
- Blanchflower, D. G. (1991). Fear, unemployment and pay flexibility. *Economic Journal* 101 (406): 483-96.
- Blanchflower, D. G. (2019). *Not Working*. Princeton University Press.

- Blank, R. M. (2005). Poverty, policy, and place: How poverty and policies to alleviate poverty are shaped by local characteristics. *International Regional Science Review*, 28(4), 441-464.
- Blank, R. M. (2008). Presidential address: How to improve poverty measurement in the United States. *Journal of Policy Analysis and Management*, 27(2), 233-254.
- Blank, R. M. (2011). The Supplemental Poverty Measure: A New Tool for Understanding US Poverty. *Pathways: A Magazine on Poverty, Inequality, and Social Policy*.
- Bourguignon, F., & Chakravarty, S. R. (2002). *Multi-dimensional poverty orderings*. Delta.
- Brady, D., Finnigan, R.M. & Hübgen, S. (2017). Rethinking the risks of poverty: A framework for analyzing prevalences and penalties. *American Journal of Sociology*, 123(3): 740-786.
- Brady, D., Fullerton, A.S., & Cross, J.M. (2010). More than just nickels and dimes: A cross-national analysis of working poverty in affluent democracies. *Social Problems*, 57: 559-585.
- Browman, A. S., Destin, M., Carswell, K. L., & Svoboda, R. C. (2017). Perceptions of socioeconomic mobility influence academic persistence among low socioeconomic status students. *Journal of Experimental Social Psychology*, 72, 45-52.
- Carneiro, P.M., & Heckman, J.J. (2003). *Human capital policy*. NBER Working Papers 9495, National Bureau of Economic Research.
- Chaudary, T., Christopherson, M., Dolson, E., Peterson, I., Rosales-Mitte, D., Russell, C., & Wild, K. (2015). An Improved Measure of Global Poverty. In *Workshop in International Public Affairs*.

- Charmaz, K. (2014). *Constructing Grounded Theory - A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- Colistra, C., Bixler, R., & Schmalz, D. (2019). Exploring factors that contribute to relationship building in a community center. *Journal of Leisure Research*, 50(1), 1-17.
- Cooper, M. (2014). *Cut adrift: Families in insecure times*: University of California Press.
- Corbae, D., De Nardi, M., & Lochner, L. (2017). RED special issue on human capital and inequality, an introduction. *Review of Economic Dynamics*, 25: 1-3.
- Denzin, N. K. & Yvonna S. L. (2000). "Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research." in Denzin, N. K. & Yvonna S. L. (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (Second Edition). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Denzin, N. K. & Yvonna S. L. (Eds). (2011). *Handbook of Qualitative Research Forth Edition*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Desmond, M. (2012). Disposable ties and the urban poor. *American Journal of Sociology*, 117(5), 1295-1335.
- Dodson, L. & Leah S. (2005). "Poor Mothers and Habits of Hiding: Participatory Methods in Poverty Research. *Journal of Marriage and Family*. 959–949:(4)67
- Duncan, C. M., & Coles, R. (2000). *Worlds apart: Why poverty persists in rural America*. Yale University Press.
- Edin, K., & Kefalas, M. (2005). *Promises I can keep: Why poor women put motherhood before marriage*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Edin, K. & Lein, L. (1997). *Making ends meet: How single mothers survive welfare and low-wage work*. New-York: Russell Sage.

- Edin, K., & Pirog, M. A. (2014). Special Symposium on Qualitative and Mixed-Methods for Policy Analysis. *Journal of Policy Analysis and Management*, 33(2), 345-349.
- Ferreira, F. H., Chen, S., Dabalén, A., Dikhanov, Y., Hamadeh, N., Jolliffe, D., Narayan, A., Beer Prydz, E., Revenga, A., Sangraula, P., Serajuddin U., & Yoshida, N. (2016). A global count of the extreme poor in 2012: data issues, methodology and initial results. *The Journal of Economic Inequality*, 14(2), 141-172.
- Fitzpatrick, S., Bramley, G., Sosenko, F., Blenkinsopp, J., Johnsen, S., Littlewood, M., Netto, G. & Watts, B. (2016). *Destitution in the UK*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Fox, L., Wimer, C., Garfinkel, I., Kaushal, N., & Waldfogel, J. (2015). Waging war on poverty: Poverty trends using a historical supplemental poverty measure. *Journal of Policy Analysis and Management*.
- Ford Foundation. (2004). Building assets to reduce poverty and injustice. New York: Author.
- Forder, A. (1984). *Theories of welfare*. London: Routledge.
- Fudge, J., & Vosko, L. F. (2003). Rise of Contingent Work: Towards Political Economy of the Labour Market. *Changing Canada: Political economy as transformation*, 183.
- Friedman, S., & Laurison, D. (2020). The class ceiling: Why it pays to be privileged.
- Gans, H. J. (1995). *The War against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*. NY: Basicbooks.

- Gordon, D. (2002). The international measurement of poverty and anti-poverty policies. In P. Townsend & D. Gordon (Eds.), *World poverty: new policies to defeat an old enemy* (pp. 53–80). Bristol: Policy Press.
- Greve, B. (2020). *Poverty: the basics*. NY: Routledge.
- Hacker, J. (2018). The great risk shift. In *Inequality in the 21st Century* (pp. 260-261):(Routledge.
- Hall, S. M. (2019). Everyday life in austerity: Family, friends and intimate relations. London: Palgrave Macmillan.
- Hall, S. M. (2019). Everyday austerity: Towards relational geographies of family, friendship and intimacy. *Progress in Human Geography*, 43(5), 769-789
- Harknett, K. (2006). The relationship between private safety nets and economic outcomes among single mothers. *Journal of Marriage and Family*, 68(1), 172-191
- Haveman, R., Blank, R., Moffitt, R., Smeeding, T., & Wallace, G. (2015). The War on Poverty: Measurement, trends, and policy. *Journal of Policy Analysis and Management*.
- Hays, S. (2003). *Flat Broke with Children: Women in the Age of Welfare Reform*. New York: Oxford University Press.
- Heckman, J.J. (2000). Policies to foster human capital. *Research in Economics*, 54(1): 3-56.
- Hobson, B., Fahlen, S. & Takacs, J. (2011). Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*.168-198 :(2)18
- Hochschild, J. L. (1995). *Facing up to the American dream: race, class and the soul of the nation*. Princeton University Press.

- Kalleberg, A. L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American sociological review*, 74(1), 1-22.
- Kalleberg, A. L. (2018). *Precarious lives: Job insecurity and well-being in rich democracies*: John Wiley & Sons.
- Kalleberg, A. L., & Vallas, S. P. (2018). Probing precarious work: Theory, research, and politics. *Research in the Sociology of Work*, 31(1), 1-30.
- Kanbur, R., Paukkeri, T., Pirttilä, J., & Tuomala, M. (2018). Optimal taxation and public provision for poverty reduction. *International Tax and Public Finance*, 25(1), 64-98.
- Katz, M. B. (1995). *Improving Poor People: The Welfare State, the "Underclass" and Urban Schools as History*. New Jersey: Princeton University Press.
- Kim, J.Y. (2018). *The human capital gap: Getting governments to invest in people*. Retrieved from: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-06-14/human-capital-gap>.
- Kneebone, E., & Berube, A. (2013). *Confronting suburban poverty in America*. Brookings Institution Press.
- Kothari, U., & Hulme, D. (2004). *GPRG-WPS-011*.
- Krumer-Nevo, M. (2002). The arena of othering: A life-story study with women living in poverty and social marginality. *Qualitative Social Work*, 1(3): 303-318.
- Lareau, A. (2011). *Unequal childhoods: Class, race, and family life*. California: University of California Press.
- Lavee, E. (2016). Low-income women's encounters with social services: Negotiation over power, knowledge and respectability. *British Journal of Social Work*, 47(5): 1554-1571.

- Lavee, E. (2021). Hybrid entitlement: Welfare recipients' perceptions of entitlement to social rights. *Journal of Social Policy*, 1-18.
- Lavee, E., & Benjamin, O. (2014). "I've Got No Choice" Low-Income Mothers' Emotional Management of Caring Crisis. *Journal of Family Issues*, 0192513X14529431.
- Lavee, E., & Itzchakov, G. (2021). Good listening: A key element in establishing quality in qualitative research. *Qualitative Research*.14687941211039402
- Lavee, E., & Offer, S. (2012). "If you sit and cry no one will help you": Understanding Perceptions of Worthiness and Social Support Relations among Low-Income Women under a Neoliberal Discourse. *The Sociological Quarterly*, 53(3), 374-393.
- Levanon, A., Lavee, E., & Strier, R. (2021). Explaining the Factors Shaping the Likelihood of Poverty Among Working Families by Using a Concurrent Mixed Method Design. *Social Indicators Research*, 1-21.
- Levine, J. (2013). *Ain't no trust*. University of California Press.
- Lewis, O. (1959). *Five families: Mexican case studies in the culture of poverty*. New York: Basic Books.
- Lewis, O. (1966). *La vida: A Puerto Rican family in the culture of poverty - San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lister, R. (2004). *Poverty: Key concepts*. Cambridge: Polity.
- Lister, R. (2015). To count for nothing?: Poverty beyond the statistics. *Journal of the British Academy* 3.0: 139-165.
- Mazelis, J. M. (2017). *Surviving poverty*. New York University Press.
- MacLeod, J. (2009). *Ain't no makin'it: Aspirations and attainment in a low-income neighborhood*. Westview Press.

- Martikainen, P. T., & Valkonen, T. (1996). Excess mortality of unemployed men and women during a period of rapidly increasing unemployment. *The Lancet*, 348(9032), 909-912.
- Martin, R. (2011). The local geographies of the financial crisis: From the housing bubble to economic recession and beyond. *Journal of Economic Geography* 11: 587–618.
- Moser, C. (2006). *Asset-based approaches to poverty reduction in a globalized context*. Retrieved from: <https://www.brookings.edu/research/asset-based-approaches-to-poverty-reduction-in-a-globalized-context/>
- Moser, C. (2008). Assets and livelihoods: A framework for asset-based social policy. In C. Moser & A.A. Dani (Eds.), *Assets, livelihoods and social policy* (pp. 43-82). Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- Moser, K. A., Goldblatt, P. O., Fox, A. J., & Jones, D. R. (1987). Unemployment and mortality: comparison of the 1971 and 1981 longitudinal study census samples. *Br Med J (Clin Res Ed)*, 294(6564), 86-90.
- Narayan-Parker, D. (1997). *Voices of the poor: poverty and social capital in Tanzania* (Vol. 20). World Bank Publications.
- Narayan, D. (2002). Bonds and bridges: social capital and poverty. *Social capital and economic development: well-being in developing countries*. Northampton, MA: Edward Elgar, 58-81.
- Newman, K. (1999). *No shame in my game: The working poor in the inner city*. New York: Vintage.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and human development: The capabilities approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nussbaum, M. (2003). Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice. *Feminist Economics*, 9(2/3): 33-59.
- OECD. (2015). In it together: why less inequality benefits all. Paris: OECD.
- OECD. (2016). Income inequality remains high in the face of weak recovery. Paris: OECD.
- OECD. (2018). A broken social elevator? How to promote social mobility. Paris: OECD.
- OECD. (2019). Under pressure: the squeezes middle class. Paris: OECD.
- OECD. (2021). Inequalities in household wealth and financial insecurity of households. Paris: OECD.
- Offer, S. (2021). “That’s How Family Is: We Take, Give, and Give Back”: Low-Income Mothers’(In) ability to Rely on Kin at the Intersection of Familism and Individualism. *The Sociological Quarterly*, 62(2), 392-411.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual review of sociology*, 24(1), 1-24.
- Pradhan, M., & Ravallion, M. (2000). Measuring poverty using qualitative perceptions of consumption adequacy. *Review of Economics and Statistics*, 82(3), 462-471.
- Putnam, R. D. (2000). Bowling alone: The collapse and revival of American community. Simon and schuster.
- Pugh, A. J. (2015). The tumbleweed society: Working and caring in an age of insecurity. Oxford University Press, USA.
- Rakodi, C. (2002). A livelihoods approach—conceptual issues and definitions. *Urban livelihoods: A people-centered approach to reducing poverty*, 3-22.
- Rowntree, B. S. (1901). *Poverty: A study of town life*. London: Macmillan.

- Saltkjel, T., & Malmberg-Heimonen, I. (2019). Absolute or relative?: Definitions and the different understandings of poverty. In *Routledge International Handbook of Poverty* (pp. 24-32). Routledge.
- Sampson, R. J. (2012). Moving and the neighborhood glass ceiling. *Science*, 337(6101), 1464-1465.
- Sanchez, H. (2021). *The poverty problem*. California: Corwin.
- Sharkey, P. (2012). Residential mobility and the reproduction of unequal neighborhoods. *Cityscape*, 9-31.
- Sawhill, I. V. (2003). The behavioral aspects of poverty. *Public Interest*, (153), 79-95.
- Sayer, A. (2005b) .*The Moral Significance of Class* .Cambridge: Cambridge University Press.
- Schreiner, M., & Sherraden, M. (2017). Can the poor save? Saving and asset building in individual development accounts. London: Routledge.
- Sen, A. K. (1985). *Commodities and capabilities*. Amsterdam: North Holland.
- Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. Oxford: Clarendon Press.
- Sherman, J. (2009). Those who work, those who don't: Poverty, morality, and family in rural America. U of Minnesota Press.
- Sherraden, M. (1991). Assets and the poor: A new American welfare policy. Armonk, NY: Sharpe.
- Small, M. L., & Gose, L. E. (2020). How do low-income people form survival networks? routine organizations as brokers. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 689(1), 89-109.
- Standing, G. (1999). Global labour flexibility: Seeking distributive justice. Palgrave Macmillan.

- Strier, R, Surkis, T. & Biran, D. (2008). Neo-liberalism: Bottom-up counter narratives. *International Social Work* 51(4): 493-508.
- Szreter, S., & Woolcock, M. (2004). Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International journal of epidemiology*, 33(4), 650-667.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: A survey of household resources and standards of living*. University of California Press.
- Vosko, L. F. (2010). *Managing the margins: Gender, citizenship, and the international regulation of precarious employment*: Oxford University Press.
- Watkins-Hayes, C. (2019). *Remaking a life: How women living with HIV/AIDS confront inequality*: Univ of California Press.
- Wilson, W.J. (1987). *Truly disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, W.J. (1996). *When work disappears: The world of the new urban poor*. New York: Vintage Books.
- Wilson, W. J. (2011). Jobless Poverty: A New Form of Social Dislocation in the Inner-City Ghetto. in Wharton, A. S. (Ed.) ,*Working in America: Continuity, Conflict, and Change* .McGraw-Hill Education .
- World Bank. (October 15, 2015). *World Bank new end-poverty tool: surveys in poorest countries*. Retrieved from: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2015/10/15/world-bank-new-end-poverty-tool-surveys-in-poorest-countries>
- World Bank. (2021). *Understanding poverty*. Retrieved from: <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview#1>

נספח א': פרוטוקול הראיון הבסיסי³

מבט מעמיק לחיי משפחות בישראל

המרכז לחקר העוני וההדרה החברתית, אוניברסיטת חיפה

מדריך ראיון

הי (שם), קודם כל, תודה רבה על כך שאתה מוכן/ה לדבר איתי ועל זמנך. כחלק מהמחקר אנחנו מדברים עם הרבה אנשים על חיי היומיום שלהם, תוך התמקדות בהקשר של מצוקה כלכלית. היום הייתי רוצה לדבר איתך על הדרכים בהם אתה ומשפחתך משיגים את הדברים שאתם צריכים. הראיונות שאנחנו עושים יעזרו לארגונים המעניקים שירותים להבין את הצרכים של אנשים בקהילה, וגם לפתח דרכים בהן ניתן לעזור לאנשים להתמודד עם קשיים שונים. אם יש משהו שאני שואלת/אתה לא רוצה לענות עליו- פשוט תאמרי לי ונמשיך לנושא הבא- אין שום בעיה. אם אתה רוצה לחזור לשאלה עליה דיברנו קודם ולהוסיף- אין בעיה. הראיון הזה יקח בערך שעה.

אני יודעת/שולדבר על כסף ועניינים אישיים אחרים עם מישהו/ו שרק הכרת יכול להיות מעט מוזר, אבל אני רוצה להבהיר שכל דבר שאתה אומרת/נשמר בצורה אנונימית לגמרי, ואין כל יכולת לקשר בינך לבין הדברים שנאמרים כאן. *למי שרוצה, אפשר להראות/להביא את הסכם שמירת הסודיות*. בנוסף, במסגרת הראיון חשוב שתדעי/שאני לא מקושרת/לשום ארגון, ממשלתי או אחר, ונמצאת/כאן מתוקף היותי סטודנטית וחוקרת/אוניברסיטת חיפה. אתה יכולה להגיד מה שאתה רוצה בראיון הזה והמידע לא יועבר לאף גורם, מעבר לצרכי המחקר.

האם אתה מסכים/מה להשתתף במחקר? (חשוב לצרכי הסכמה בע"פ).

ברשותך, אני אקליט את הראיון על מנת שאוכל לזכור את דבריך. אם הדברים הנאמרים כאן יופיעו לאחר מכן במחקר, הם כמובן יופיעו בצורה אנונימית.

האם אפשר להתחיל?

I. רקע

1. אני מעוניינת/ללמוד קצת עליך באופן כללי. ראשית, האם תוכלי/לספר לי מהו יום שגרת עבודה? כדי שזה יהיה קל יותר, אתה יכולה לתאר לי למשל איך העברת את יום האתמול (לא כולל סופי שבוע).
2. מה אתה עושה בשביל הכיף, או בזמנך הפנוי?
3. ספרי לי קצת על חייך כילדה. איפה נולדת? מה הוריד עשו למחייתם?
4. האם כעת אתה חיה/עם מישהו? אם כן- האם אתם נשואים? האם יש לכם ילדים? האם מישהו נוסף גר אתכם?

³ פרוטוקול הראיון תורגם גם לערבית. פרוטוקול זה הינו כלי המחקר הבסיסי. לכל אוכלוסייה ייחודית נעשתה התאמה של מספר שאלות. התאמה זו נעשתה הן על מנת לוותר על שאלות לא רלוונטיות לאוכלוסייה ספציפית, והן על מנת לאפשר העמקה במימדים שונים הייחודיים במיקומים שונים, אך אינם נדרשים במיקומים אחרים.

II. היבטים כספיים

בנקים ומוסדות פיננסיים

5. כל אחד מנהל את ענייניו הכספיים בצורה שונה. מה איתך? האם יש לך חשבון בנק? האם יש לך כרטיסי אשראי?

הכנסות והוצאות

6. הייתי רוצה לקבל מושג על מקורות של הכנסות או משאבים שזמינים לך או למשפחתך בסיס קבוע. הייתי רוצה שתספרי לי על הסכומים אליהם יש לך גישה. אני יודעת שזה לא תמיד קל להגיד בדיוק את הסכומים אבל בקירוב הכי מדויק:

זו שאלה מאוד גדולה. אפשר גם לבדוק מה התגובות של המרואיינת/נת לסוגי הכנסות השונים ולברר מסביב אם עולים דברים חשובים).

פריט	סכום בש"ח על בסיס חודשי
הכנסות מכל העבודות (אחרי מס)	
ביטוח לאומי, נכות	
קצבת ילדים	
תכניות רווחה אחרות	
מקורות אחרים להכנסה על בסיס קבוע (פרט)	
האם הילדים מקבלים הטבות בבית הספר/מסגרות אחרות?	
מזונות	
עזרה בשכר דירה	
אחר	

- א. האם תוכלי לספר לי מה את/ה עושה בשביל כסף? / במה את/ה עובדת?
ב. האם את/ה עובדת/שעות נוספות? כמה שעות מדי שבוע? האם וכמה מקבלים עבור שעות נוספות?

- ג. האם את/ה מקבל/ת בעבודה הטבות סוציאליות? למשל- חופשה, מחלה, ביטוחים שונים וכו'.
- ד. ספרי לי על עבודתך כעת: האם את/ה אוהב/ת את עבודתך? האם את/ה מרוצה ממנה? מה התפקיד שלך? כמה קבועה עבודה זו? האם את/ה מעריך/ה שעדיין תעבוד/תעבדי בעבודה זו בעוד מספר חודשים? בעוד שנה? (מדוע?)
- ה. אם היית צריך/ה להיעדר שעה או שעתיים במהלך העבודה על מנת לדאוג לעניינים אישיים, מה מהמשפטים הבאים מתאר בצורה הטובה ביותר את הסיטואציה?
- אני יכול/ה להיעדר בזמן זה, אבל שעות אלה יורדו לי מהשכר.
  - אני יכול/ה להיעדר בזמן זה, אבל אצטרך להשלים את השעות האלה אחר כך.
  - אני יכול/ה להיעדר בזמן זה, ובכל זאת אקבל את השכר עבור השעות הללו.
  - בלתי אפשרי עבורי להיעדר למספר שעות מהעבודה.

אם אינך עובד/ת, שאלו:
האם את/ה מחפש כרגע עבודה? ספרי לי קצת על תהליך חיפוש העבודה.

7. רוב האנשים מתקשים לסגור את החודש. מהם מקורות ההכנסה הנוספים שלך או שלך משפחתך? (גששו לעבר הבאים והזכירו שוב אם נראה שיש רתיעה, כי המידע הזה אינו עובר לאף גורם רשמי או אחר):

עבודות לא פורמליות? מקורות מזומן אחרים (ניקיון, מלצרות וכו').

תמיכה פיננסית קבועה ממשפחה או חברים.

תמיכה קבועה / לא קבועה מבני זוג (לא מזונות) או גברים אחרים?

עבודה לא חוקית (למשל מכירת סחורות גנובות, סמים).

8. כמה את/ה מקבל מהמקורות שמנית למעלה על בסיס שבועי/חודשי/שנתי?

9. מה אנשים מסביבתך עושים כשהם חווים קשיים כלכליים באופן כללי? (נסו להבין כיצד אנשים במצבים דומים מגיבים לקשיים, תוך ניסיון לעבור לחיי המרוויי/נת).

תשלומים חשבונות וצרכים

10. במהלך ששת החודשים האחרונים, האם חווית קשיים לשלם עבור חשבונות או עבור דברים אחרים שהיית צריך/ה?

11. רק כדי להיות בטוח/ה שהבנתי, הייתי רוצה לעבור איתך על רשימה של דברים שאנשים בדרך כלל צריכים בחיים שלהם. עבור כל פריט שאציין, הייתי רוצה שתאמרי לי כמה את/ה ומשפחתך מוציאים (מדי שבוע, חודש, שנה או כל זמן שנוח לך). אני יודעת שזה לא תמיד קל להעריך את הסכומים המדויקים אבל גם בערך הכי קרוב שאפשר יהיה טוב. (גששו אחרי תגובות לפריטים ושאלו בהתאם).

פריט	סכום על בסיס חודשי
אם את/ה או משפחתך שוכרים בית או בעלי בית : כמה מוציאים על שכירות/משכנתא?	
שירותים : מים, גז, חשמל	
כבלים ואינטרנט	
תיקונים בבית (דליפות, שיפוצים קטנים)	
רכישות לבית (למשל, ריהוט או פריטי בית)	
אוכל : מצרכי מזון לבית	
אוכל : אכילה מחוץ לבית	
טלפונים סלולריים	
שמירה על ילדים (בייביסיטר או סידור אחר) עבור זמנים בהם את/ה (או בן/בת הזוג) נמצאים בעבודה	

	בית ספר והוצאות נלוות (שיעורים פרטיים)
	<p>נסיעות :</p> <p>תשלומים על מכונית, דלק וכו'</p> <p>תיקוני מכונית (על בסיס חודשי)</p> <p>ביטוח</p> <p>תשלומים לתחבורה ציבורית</p>
	<p>עלויות של עבודה :</p> <p>תחבורה ציבורית לעבודה וממנה</p> <p>הוצאות אחרות הקשורות לעבודה, כמו למשל</p> <p>בגדים מיוחדים (מדים?)</p>
	<p>הוצאות הקשורות לבריאות : ביקורים אצל</p> <p>רופאים, שלך ושל משפחתך.</p> <p>הוצאות אחרות</p>
	<p>הלוואות וחובות</p> <p>(כמה משלמים על כך בחודש ; כמה יש למרואיינת/ת</p> <p>סה"כ חובות? נסו לגשש)</p>
	פנאי : סרטים, פארקי שעשועים וכו'

	טיולים וחופשות
	מתנות (גששו : למי ובאילו הזדמנויות)
	אלכוהול סיגריות סמים

12. מנהי את חמש ההוצאות העיקריות של משפחתך, לפי סדר עדיפויות יורד (ההוצאה העיקרית

ראשונה):

א.

ב.

ג.

ד.

ה.

13. בנוגע להוצאות, מה הכי נכון עבורך מהמשפטים הבאים :

- נשאר לי קצת כסף בסוף החודש
- יש לי בדיוק כסף על מנת לסגור את החודש
- אין לי מספיק כסף על מנת לסגור את החודש

14. האם פעם היית צריך/ה ללוות כסף עבור הוצאותיך או הוצאות המשפחה? האם

תוכל/י לספר לי על הפעם האחרונה שבה לווית כסף (מה האירועים שהובילו לכך, מה

היו האפשרויות האחרות, ממי ביקשת, איך ביקשת, איך הגיבו לבקשתך, מה היו התנאים להחזר, איך הרגשת לבקש)

15. אם היית צריך/ה לגייס 5000 ש"ח בתוך חודש, האם היית מסוגלת לעשות זאת? איך היית עושה זאת?

16. האם את/ה מצפה שהשנה הבאה תהיה _____ בהקשר המצב הכלכלי של משפחתך כעת?

- טובה יותר
- גרועה יותר
- אותו הדבר
- לא יודעת

17. במחשבה על השנה הבאה, כמה זה נראה לך סביר שאת/ה או מישהו ממשפחתך יאבד את עבודתו/ה או יפוטרו?

- סביר מאוד
- סביר בצורה מסוימת
- לא סביר

18. מה את/ה חושבת/ת שיכול לעשות את הדברים קלים יותר? (את ההתמודדות הכלכלית)? מה יכול לגרום לכך שהדברים יהיו גרועים יותר?

19. האם יצא לך לקבל פניות מאנשים או גורמים אחרים שהיית חייבת להם כסף? (למשל, בעלי הבית, בנק, בני משפחה או חברים, או אחר). אם כן, מה עשית? מה אמרת לגורם הזה?

iii. דאגות

20. השאלות הבאות יהיו מכוונות להיבטים של בריאות ורווחה באופן כללי יותר. האם את/ה יכול/ה לספר לי קצת על הבריאות שלך? האם אי פעם חווית חרדה או דכאון? (למראיינים - שימו לב, זו שאלה כללית. כך שיש לשים לב למלים שמשתמשים בהגדרת חרדה או דכאון).

21. עכשיו אני אשאל אותך על רגשות שאנשים חווים. באיזו תדירות בשלושים הימים האחרונים,

חווית:

בכלל לא	במידה מעוטה	במידה רבה	
			א. עצבנות
			ב. חוסר מנוחה
			ג. חוסר תקווה
			ד. עצב
			ה. שהכל חסר ערך
			ו. בטחון
			ז. שמחה
			ח. תקווה

האם היית אומר/ת שמה שחווית בתקופה עליה דיברנו כאן אלה רגשות אופייניים עבורך?

22. תודה שאת/ה מסכים/מה לדבר איתי על זה – אני יודעת/ת שזה עשוי להיות קשה. בהינתן כל מה

שסיפרת לי, האם תוכל/י לספר קצת על איך כל זה משפיע על חיי היומיום שלך. למשל, האם זה

משפיע על: (נסו לקבל דוגמאות):

- שינה
- בריאות פיסית (כאבי ראש וכאבים אחרים)

- יחסים עם אנשים אחרים
- להשלים מטלות יומיומיות
- הרגלי אכילה
- שימוש בסמים/ אלכוהול

23. בהתחשב בכמות הדאגה בחיידך, האם היית מעריכה שברוב הימים את/ה:

- כמעט לעולם לא דואג/ת
- דואג/ת מעט
- דואג/ת הרבה
- דואג/ת כמעט כל הזמן

(דוגמאות)

24. מה המקור העיקרי לדאגה עבורך? (דוגמאות אפשריות: שאין לי מספיק כסף; לאבד עבודה; שאין מספיק כסף לחסוך עבור הילדים; שאין אפשרות לשלם חובות ועוד).

iv. חברים ורשתות חברתיות

25. חלק מהאנשים איתם אנחנו מדברים מספרים שיש להם משפחה וחברים שתומכים בהם בזמנים קשים. אחרים מספרים שהם מתמודדים כמעט לגמרי לבד. על מנת להבין את היחסים שלך עם משפחה וחברים, אני אקריא לך רשימה קצרה של מצבים היפותטיים, והייתי רוצה שתדרג/י את מידת הסכמתך איתם (על סולם של: מסכים/מה לגמרי, מסכים/ה בערך, לא מסכים/מה כלל):

א. יש לי משפחה וחברים שעשויים לעזור כך:

(1) ילד לי 1000 ש"ח אם אבקש

(2) יתנו לי להתגורר אצלם במשך תקופה

(3) יעשו בייביסיטר על ילדיי

26. האם יש מישהו/י עליו או עליה את/ה סומך/ת יותר מאחרים, ופונה אליו או אליה במצבי מצוקה? ספרי לי עליו/ה ועל מערכת היחסים.

אם האדם הזה היה פונה אליך לעזרה, איך היית מגיב/ה?

27. האם את/ה משתייך/ת לקבוצה כלשהי? למשל, האם את/ה חלק מקהילה של בית כנסת, ארגון או עמותה, חוגים, קבוצת ספורט או כדומה?

7. סיכום

28. אני יודעת/ת שזה יכול להיות קשה, אבל נסה/י לדמיין את עצמך בעוד חמש שנים. איפה היית רוצה להיות אז? זה יכול להיות מבחינה פיננסית, גיאוגרפית- כל מה שנראה לך חשוב

29. שאלה אחרונה: אם ראש הממשלה היה שואל אותך כיצד יכולה הממשלה לעזור לאנשים לסגור את החודש, איזו עצה היית נותנת לו? אותו הדבר- האם ראש העיר היה שואל אותך כיצד אפשר לעזור לסגור את החודש ברמה המקומית- מה היית אומר/ת?

לסיים:

תודה על השתתפותך במחקר. אני מעריך/ה מאוד את זמנך ובטוחה שדבריך יהיו שימושיים. אני נותנת לך מעטפה ובה הסבר כללי על המחקר שאת/ה משתתף/ת בו, וכן פרטי התקשרות למקרה שתעלה כל שאלה בנוגע למחקר או בכלל.

בנוסף, ומכיוון שהמחקר מכוון לפיתוח דרכים בהם יהיה ניתן לסייע לאנשים להתמודד עם מצוקה כלכלית, אנחנו מעוניינים גם לשמוע את דעתך על הדרכים שיפותחו, בהתאם לממצאים. האם תרצה שנהיה איתך בקשר לאחר כתיבת המחקר, על מנת לשמוע את דעתך בעניין זה? (אם כן, כתבו מהי דרך ההתקשרות המתאימה והבהירו שזה לא מקושר בשום דרך לדברים שנאמרו בראיון שהם כאמור אנונימיים).

שוב, תודה רבה!